COLLECTION DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ATHÈNES

ΝΤΕΚΑΡΤ
DESCARTES

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

DISCOURS DE LA MÉTHODE

ΓΑΛΛΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ
ΜΕ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΧΡ. ΧΡΗΣΤΙΔΗ

ΑΘΗΝΑΙ
1948

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

DESCARTES

DISCOURS DE LA MÉTHODE

POUR BIEN CONDUIRE SA RAISON ET CHERCHER LA VÉRITÉ DANS LES SCIENCES

TEXTE FRANÇAIS
AVEC INTRODUCTION TRADUCTION GRECQUE ET NOTES
PAR
CHR. CHRISTIDÈS

ATHÈNES

1948

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤ. & ΕΠΙΣΤ.
ΚΕΝΤΡ. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΕΡΟΙΑΣ

ΝΤΕΚΑΡΤ

(ΚΑΡΤΕΣΙΟΥ)

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ ΜΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΓΑΛΛΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ
ΜΕ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΧΡ. ΧΡΗΣΤΙΔΗ

ΑΘΗΝΑΙ
1948

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.

Μια εξήγηση: το τονικό σύστημα του βιβλίου

Το πρώτο ζήτημα που πρέπει να ξεκαθαρίσω αμέσως αφορά το απλοποιημένο τονικό σύστημα που χρησιμοποίησα σε τούτο το βιβλίο και που φυσικά θα ξαφνίσει αρκετούς αναγνώστες. Ελπίζω πως όσοι απ᾽ αυτούς «συνδυάζουν την ορθοφροσύνη με τη μελέτη, και που είναι οι μόνοι που επιθυμώ να έχω κριτές μου, δεν θ᾽ αρνηθούν να καταλάβουν τους λόγους μου επειδή τους εξηγώ σε λαϊκή γλώσσα — en langue vulgaire» γράφει στον «Λόγο» του ο Ντεκάρτ (§ 66) — «με απλοποιημένο τονικό σύστημα» λέει ο μεταφραστής του.

Ο Ντεκάρτ γράφει επίσης (§ 59) πως «όσο κι αν είναι αλήθεια ότι κάθε άνθρωπος έχει υποχρέωση να φροντίζει, όσο περνά από το χέρι του, για το καλό των άλλων... είναι ωστόσο επίσης αλήθεια πως οι φροντίδες μας πρέπει ν᾽ απλώνουνται πιο πέρα από το σήμερα. Κι είναι — προσθέτει — καλό να παραλείπουμε τα πράματα που θα έφερναν ίσως κάποιο όφελος σε κείνους που ζουν τώρα, όταν είναι με σκοπό να κάνουμε άλλα, που θ᾽ αποφέρουν περισσότερο όφελος στα εγγόνια μας».

Παραλείποντας κι εγώ μέσα στο βιβλίο αυτό τα πνεύματα και τους περιττούς τόνους, δεν έκανα τίποτα άλλο παρά να συμμορφωθώ με το παράγγελμα του φιλοσόφου μας. Το ξέρω φυσικά πως θα ενοχλήσω το μάτι πολλών συγχρόνων μου, που βαρυούνται να κάνουν όση μικρή προσπάθεια χρειάζεται για να εξοικειωθούν με μιαν απλοποίηση που θα είναι ασυζήτητα πολύτιμη για τα εγγόνια μας. Για να πραγματοποιηθεί όμως μια τέτοια πρόοδος πρέπει να δουλέψουμε από τώρα συστηματικά όλοι, κι όχι να περιμένουμε το απραγματοποίητο θαύμα, που θα την επιβάλει άκοπα, από τη μια μέρα στην άλλη.

Και ο πρώτος τίτλος οφειλής μου προς το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών και τον Διευθυντή του κ. Ο. Merlier ειδικότερα, είναι που, παραμερίζοντας

τους πολύ ευνόητους δισταγμούς του, σεβάστηκε την επιθυμία μου και σ' αυτό, όπως μου άφισε και την ελευθερία και την ευθύνη όλων τών γνωμών μου.

Πρέπει να εξηγηθούμε. Για τον Ελληνισμό μας, η ιστορική παράδοση είναι ασυζήτητα θυσαυρός ανεκτίμητος κι αναντικατάστατος. Το γεγονός αυτό μάς επιβάλλει να διατηρήσουμε αναλλοίωτη, στις βασικές γραμμές, την ιστορική ορθογραφία, όσο κι αν, από καθαρά λογική άποψη, αποτελεί ακατανόμαστο εξωφρενισμό, με τους έξη λ.χ. απιθανότατους τρόπους γραφής του φθόγγου Ι, και μοιάζει σαν καταχθόνια επινόηση κάποιου — γνωστού και στον Ντεκάρτ — « πονηρού πνεύματος », που θέλησε να κατοχυρώσει, ως στη συντέλεια των αιώνων, την Ανορθογραφία « παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ».

Δίπλα όμως στην ιστορική παράδοση υπάρχουν κι οι ανάγκες τής Ζωής. Οι αιώνες που περνούν συσσωρεύουν γεγονότα και γνώσεις, και τα πράματα που πρέπει να μαθαίνουν οι άνθρωποι πολλαπλασιάζουνται. Είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε οικονομία στον καιρό μας. Μας είναι αδύνατο ν' απλοποιήσουμε ριζικά την ορθογραφία μας, δεν υπάρχει όμως σοβαρή δικαιολογία καμιά, και μόνο η αδράνεια εξηγεί την επιμονή μας να επιδεινώνουμε τις δυσκολίες της, διατηρώντας τό αλεξανδρινό τονικό σύστημα — υπόλειμμα ξεπεσμού. Δεν υπάρχει ελαφρυντικό στο να βασανίζουμε τα παιδιά μας για να μάθουν πότε τα ά λ φ α, τα ύ ψ ι λ ο ν και τα γ ι ώ τ α είναι τάχα μακρά, και πότε είναι λέει βραχέα, και ποιές είναι οι εκατόν σαράντα τόσες λέξεις που δασύνουνται — ενώ η γλώσσα μας δεν ξέρει ούτε μακρά, ούτε βραχέα, ούτε δασέα κι ούτε ψιλά, κι όλος αυτός ο μόχθος σπαταλιέται σε κυνήγι βρυκολάκων.

Η τονική μεταρρύθμιση δεν επιβάλλεται μονάχα για τη δημοτική. Η καθαρεύουσα δεν θα έχανε κανένα από τα θέλγητρά της, θ' απαλλασσόταν μονάχα από ένα σπουδαίο βάρος, αν υιοθετούσε τήν τονική μεταρρύθμιση. Στους βαθυστόχαστους που επικαλούνται την ανάγκη να διευκολυνθεί, με τους τόνους και τα πνεύματα της καθαρεύουσας, το πέρασμα στη μελέτη τής αρχαίας γλώσσας, θα παρατηρήσω με σεβασμό πως στην πραγματικότητα ούτε δυό μέσα στους πενήντα αποφοίτους τών Γυμνασίων μας δεν διαβάζουν, ούτε κι είναι σε θέση να διαβάσουν τους αρχαίους συγγραφείς στο πρωτότυπο. Μια λοιπόν που η αρχαιομάθεια των Ελλήνων είναι περίπου ανύπαρκτη, έχει προπολλού αποδειχτεί πως η διατήρηση των πνευμάτων και των τόνων δεν ωφελεί διόλου για την προαγωγή της, και είναι συνεπώς αυτονόητο πως κι η απλοποίηση δεν μπορεί να τη ζημιώσει. Θα εξοικονομήσει απλώς πάμπολλες ώρες για να χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες πολύ πιο καρποφόρα. Την τονική απλοποίηση επιβάλλει το συμφέρον τής εθνικής μας παιδείας.

Και δεν μπορώ να μη θυμηθώ εδώ όλους εκείνους που αγωνίστηκαν δίνοντας το παράδειγμα για να επικρατήσει αυτή η χρησιμότατη για το έθνος

μας αλήθεια: Από τον Βηλαρά ως τον Ψυχάρη και τον Πάλλη, κι από τον Ελισαίο Γιαννίδη κυρίως, και τον Φώτη Φωτιάδη ως τους σημερινούς, τον Καρθαίο, τον Ι. Κακριδή και άλλους.

Ελπίζω πως, αν δεν έπεισα ολότελα τους αναγνώστες μου με την κάπως σκόπιμη μακρηγορία μου, βοήθησα πάντως το μάτι τών περισσοτέρων τους να συνειθίσει την απλοποιημένη γραφή αρκετά ώστε να προχωρήσουμε τώρα ανεμπόδιστα στο κύριο θέμα μας.

2.

Τι προσφέρει η μετάφραση του «Λόγου»

Ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας τού «Λόγου περί της Μεθόδου», που δίνει τόση απλότητα και οικειότητα στο πρωτότυπο, συγχωρεί πιστεύω κάποιον ανάλογο τόνο και σε τούτη μου την Εισαγωγή.

Το 1937, όταν έκλειναν τα τριακόσια χρόνια από την πρώτη εμφάνιση του «Λόγου», που είναι σαν μια διακήρυξη των δικαιωμάτων τής επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης στους νεότερους χρόνους, σχεδίασα να τον μεταφράσω στη δημοτική μας, έχοντας προπάντων υπόψη μου πως, καθώς όλοι ξέρουν, γράφηκε από τον Ντεκάρτ στη δημοτική τού καιρού και του τόπου του, δηλαδή τα γαλλικά, κι αποτελεί για τούτο σπουδαίο σταθμό και για τη γλωσσική ιστορία τής Γαλλίας.

Άξιζε τον κόπο να διαβαστούν από τους Έλληνες, μεταφρασμένες στη δική μας λαϊκή γλώσσα, φράσεις σαν κι εκείνην που ανέφερα στην αρχή τής Εισαγωγής, ή την ακόλουθη (§ 66): «Κι αν γράφω γαλλικά, που είναι η γλώσσα τού τόπου μου, κι όχι λατινικά που είναι η γλώσσα τών δασκάλων μου, το κάνω επειδή ελπίζω πως όσοι χρησιμοποιούν αποκλειστικά το φυσικό λογικό τους εντελώς άδολο θα κρίνουν τις γνώμες μου καλύτερα από κείνους που πιστεύουν στα αρχαία βιβλία».

Το σχέδιό μου πραγματοποιήθηκε τον επόμενο χρόνο, στα 1938. Επωφελήθηκα από μιαν από τις δυσάρεστες εκείνες περιόδους τής ζωής, όπου ο άνθρωπος καταλαβαίνει πως είναι λιγότερο βασανιστικό γι' αυτόν να καταγίνει με τις σκέψεις τών άλλων — όσο περίπλοκες κι αν είναι — παρά να μαλλιοτραβιέται με τις δικές του, όσο απλές κι αν φαίνονται. Το φθινόπωρο εκείνου τού χρόνου η μετάφραση είταν έτοιμη. Έτοιμος όμως δεν είταν κανένας εκδότης. Έτσι, ο Ντεκάρτ που, έχοντας ζήσει ολόκληρο τον Τριακονταετή πόλεμο (1618-1648), κάτι είξερε από πανευρωπαϊκούς πολέμους, αναγκάστηκε όταν ξέσπασε ο Δεύτερος Παγκόσμιος, να περιμένει υπομονετικά το πέρασμα της μπόρας.

Ξαναγύρισα στον Ντεκάρτ πριν από έναν χρόνο περίπου, επειδή θέλησα να κάνω κάποια εργασία κάπως γενικότερα χρήσιμη για τον τόπο μου. Θυμήθηκα πως στις αρχές τού 1950 η πολιτισμένη ανθρωπότητα, αν της απομείνει πολιτισμός, θα μνημονέψει την τριακοσιοστή επέτειο του θανάτου τού μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου. Και σκέφτηκα, πως θα είναι θετικός τρόπος για να τιμηθεί στην Ελλάδα η μνήμη τού Ντεκάρτ, το να δοθεί εγκαίρως στο ελληνικό κοινό μια φροντισμένη δυνατότητα να γνωρίσει το έργο του.

Κι ο δεύτερος τίτλος οφειλής όλων μας στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών είναι πως πρωτοστάτησε στην πραγματοποίηση της ιδέας αυτής.

Ομολογώ πως όταν αποφάσιζα να γυρίσω στην Ελλάδα από το εξωτερικό ένα έτος νωρίτερα απ᾽ όσο είχε προβλεφτεί, πίστευα πως, στις κρισιμότατες μέρες που περνούμε, θα μπορούσα να φανώ χρήσιμος σε κανέναν τομέα πιο επίκαιρο, και στον οποίο θα είχα ίσως καλύτερη απόδοση. Γρήγορα κατάλαβα πως αυτό είταν ευτυχώς περιττό. 'Ολες οι χρήσιμες θέσεις κατέχουνται ήδη από τους κατάλληλους ανθρώπους.

Αν όμως επιμένεις ωστόσο να χρησιμέψεις σε κάτι και συ, τότε τι κάνεις; — Καταγίνεσαι με τον Καρτέσιο κι είσαι ήσυχος. Κανένας δεν θα σε υποβλέψει. Ο Καρτέσιος δεν αμείβει με τον τρόπο που θέλουν οι περισσότεροι. Ας είναι..

Ο Καρτέσιος! 'Οταν, πριν δέκα χρόνια, έπιασα να μεταφράσω τον «Λόγο», το ενδιαφέρον μου είταν, το είπα ήδη, κυρίως γλωσσικό. Κι όταν υπερνίκησα, όσο μπορούσα, τις μεταφραστικές δυσκολίες, θεώρησα πως είχα τελειώσει το έργο μου.

Ευλογία Κυρίου υπήρξε για μένα ότι δεν βρήκα εκδότη στα 1938. Πρώτα, γιατί, χάρη στην αναβολή, δόθηκε η ευκαιρία να βγει η εργασία μου στη σειρά τών λαμπρών εκδόσεων του Γαλλικού Ινστιτούτου. Αλλά βρέθηκα τυχερός και για κάποιον πολύ ουσιαστικότερο λόγο. 'Οταν, ωριμότερος πιά τώρα, ξανάρχισα να μελετώ τον «Λόγο», ένοιωσα προπάντων την ουσία του. Χάρηκα πρώτα το ζωντανό ύφος τού έργου, πρόσεξα τον τόνο τής φωνής ενός ανθρώπου που ξομολογιέται την ιστορία τού πνεύματός του και μιλεί φιλικά για τη ζωή του, για τις αναμνήσεις τών εφηβικών και των νεανικών του χρόνων. Ανάμεσα από τις γραμμές τού κειμένου, άρχισα να διακρίνω, πρώτα φευγαλέα κι ύστερα ολοένα καθαρότερα, την προσωπικότητα του ανθρώπου Ντεκάρτ. Γιατί κατάλαβα πως, για να μπει κανένας αληθινά στο νόημα των λίγων δεκάδων σελίδων τού «Λόγου», είναι ανάγκη να ζωντανέψει πρώτα τον ίδιο τον Ντεκάρτ, να νοιώσει τον χαρακτήρα του, να γνωριστεί με τους δικούς του και τους φίλους του, ν᾽ ακούσει για τους τόπους όπου έζησε, για τις περιστάσεις που προσδιόρισαν τη μοίρα του. Κάτι περισσότερο: να γνω-

ρίσει την εποχή που έζησε ο Ντεκάρτ, ν᾽ ανασάνει τον αέρα που ανέπνεαν οι άνθρωποι τότε, να μάθει ακόμα και για την εποχή που είχε προηγηθεί και που προετοίμασε την εποχή τού Ντεκάρτ.

Περίεργο αλήθεια το πάθος τών θνητών, που λαχταρούν αδιάκοπα να μάθουν, που τσακίζονται να μην αφίσουν άγραφο ούτε τον παραμικρότερο χώρο πάνω στον πίνακα του νού τους. Και σκοτώνουνται να καταχωρούν εγγραφές, σαν τον φιλάργυρο που όλο και ψιλογράφει τα κέρδη στα δεφτέρια του, ενώ το ξέρουν καλά πως όλα αυτά είναι πιο εφήμερα κι από τον μαυροπίνακα των πρώτων συλλαβισμών τους, γιατί δεν θ᾽ αργήσει να περάσει πάνω σ᾽ όλα το αδυσώπητο σφουγγάρι τού τέλους, που με μια και μόνη χεριά θ᾽ αποκαταστήσει την άσπιλη μαυρίλα της ανυπαρξίας!

Είταν ωστόσο ένα περίφημο ταξίδι για μένα αυτή η αναζήτηση του Ντεκάρτ και της εποχής του..

3.

Αναζητώντας τόν Ντεκάρτ..

Ξεκινάς, και για καιρό θαρρείς πως ταξιδεύεις μέσα στα σύννεφα.

Έτσι, προχωρώντας σιγά - σιγά στη μελέτη, αγωνίζεται κανείς να συλλάβει την αινιγματική κατά βάθος μορφή τού Ντεκάρτ, μέσα στο πλαίσιο τής εποχής του. Για να το καταφέρει, πρέπει να καταλάβει καλά πως ο Ντεκάρτ είταν ταυτόχρονα ο άνθρωπος μιας εποχής που ξεψυχούσε κι ο άνθρωπος μιας άλλης που θαμποχάραζε. Αυτό είναι μια κοινοτοπία χιλιοειπωμένη για τους ανθρώπους όλων τών εποχών, αλλά στην περίπτωση του Ντεκάρτ η κοινοτοπία έχει περισσότερο νόημα από κάθε άλλη σχεδόν φορά. Ο Ντεκάρτ είταν ο άνθρωπος δυό εποχών, ο οποίος, πολεμώντας κάποτε και μ᾽ ένα μέρος τού ίδιου τού εαυτού του, βοήθησε στο να θαφτεί η μια και ν᾽ ανατείλει η άλλη.

Αλλα νά, που σιγά - σιγά η αδιαπέραστη θολούρα αρχίζει να σκίζεται, χάσματα ανοίγουν, αφίνοντας να διαφανούν εικόνες ζωηρές, που πληθαίνουν και πλαταίνουν. Στην αρχή, μοιάζουν σαν πίνακες παράταιροι, αραδιασμένοι στους τοίχους ακατάστατης πινακοθήκης· Κατόπι, αρχίζεις να καταλαβαίνεις πως όλα αυτά είναι ένα, πως αποτελούν όλα μαζύ μια πελώρια τοιχογραφία, στην οποία δούλεψαν ίσως πολλοί τεχνίτες, με διαφορετικές τεχνοτροπίες, αλλά που διατηρεί κάποια βαθύτερη ενότητα και συνοχή.

Όχι, δεν είναι ασυνάρτητοι, χωριστοί πίνακες: Εκείνη η αγροτική εικόνα τού αρρωστιάρικου ορφανού, που μεγαλώνει μέσα στις πρασινάδες τής εξοχής, θρεμμένο με χίλιες χτυπητές εντυπώσεις από την ελεύθερη Φύση, και με στοργή, δεισιδαιμονίες και θρησκευτικότητα από μια γριά γιαγιά και μιαν

αγαπημένη παραμάννα, δεν είναι αυτοτελής εικόνα. Αποτελεί κάπως συνέχεια εκείνου τού πελώριου πίνακα, όπου εικονίζουνται οι φρικαλεότητες εμφυλίων πολέμων, κι όπου σφάζουνται άνθρωποι, επισήμως για λόγους ύψιστα δογματικούς, πραγματικά όμως και για χίλιους εγκόσμιους.—Κι αυτός ο πίνακας συνεχίζει την άλλη σκοτεινή εικόνα με τους σιωπηλούς συννεφιασμένους καλογέρους. Τους Θεολόγους. Αυτούς που, βγαίνοντας από τα κελλιά τών μοναστηριών τους, περνούν μέσα από τις θολωτές αίθουσες θρησκευτικών δικαστηρίων και φημισμένων σχολών, όπου ρασοφορεμένοι σοφοί κλωθοπλέκουν επιχειρήματα εμπνευσμένα από έναν Αριστοτέλη φραγκεμένο, που δεν θ' αναγνώριζε τον εαυτό του. Κι ύστερα—διασχίζοντας πανηγυρικές πλατείες, όπου αλαλάζουν τὰ φιλοθεάμονα πλήθη τών πιστών, ρουφώντας σα λιβάνι την κνίσσα ανθρώπων που καίγουνται πάνω στις πυρές, επειδή είναι αιρετικοί ή μάγοι, ίσως επειδή είναι πρωτοπόροι—οι καλόγεροι καταλήγουν, εκστατικοί προσκυνητές, πεσμένοι μπρος στο Άγιο Βήμα τών βαθύσκιωτων γοτθικών ναών τους. Είναι απλό κομμάτι της τοιχογραφίας κι αυτός.—Κι οι μάχες που εικονίζουνται παραπέρα και μοιάζουν να ζώνουν με τις φλογες τους όλη την Ευρώπη και να τη ματοκυλούν,— ενώ τα πρώτα σκιρτήματα των εθνικισμών ξυπνούν και πάνε ξεπετάξουν από πάνω τους τη μεσαιωνική Διεθνή τού καθολικισμού—δεν αποτελούν ούτε αυτές οι μάχες εικόνες πολεμικές ξέχωρες. Περιβάλλουν σαν πλατύτατο πλαίσιο τον άλλον εκείνο πίνακα που δείχνει ένα «εσωτερικό» γεμάτο αντιθετικές φωτοσκιάσεις: Στον σκοτεινό κοιτώνα ενός Κολλεγίου Ιησουιτών, ένας χλωμός έφηβος ξαπλωμένος, ρεμβάζει σιωπηλός, ενώ γύρω του, στο τραπέζι, στο άφτιαστο κρεββάτι και χάμω στο πάτωμα σέρνουνται σκόρπια μικρά και μεγάλα βιβλία: Τα βιβλία που κλείνουν όλη τη σοφία τού καιρού του, που ο χλωμός έφηβος τα μελέτησε όλα. Χωρίς να βρει την απάντηση που γύρευε.

Όλες αυτές οι εικόνες και τόσες άλλες — χάρμα και φρίκη τών ματιών — δεν είναι παρά μια απέραντη τοιχογραφία, που ζωντανεύει την παρδαλόχρωμη γραφικότητα μιας περασμένης περιόδου, και που επιγράφεται: «Ο Στοχαστής κι η Εποχή του».—Ο Ντεκάρτ μέσα στην Ευρώπη τού τέλους τού 16ου και των αρχών τού 17ου αιώνα. Κυριολεκτικότερα, καθώς το είπαμε ήδη, στα σύνορα δυό εποχών, που η δεύτερή τους, εκείνη που αρχίζει, φέρνει για πάντα τη σφραγίδα των τολμηρότατων στοχασμών τού μικροκαμωμένου δειλού νέου.

Και τώρα, τι είναι επιτέλους αυτό που ανέδειξε τον Ντεκάρτ αναμορφωτή τής φιλοσοφίας και της επιστήμης; Πριν προχωρήσουμε, ας θυμηθούμε μια στιγμή το αίνιγμα της Σφίγγας. Πόσοι και πόσοι θνητοί, ανίκανοι να της δώσουν την απόκριση που θα τούς έσωζε, φαγώθηκαν από το τέρας, ως τη

μέρα που στάθηκε μπροστά της ένας αληθινά μεγάλος, που βρήκε τη λύση; Ύστερα από τον Οιδίποδα, ένα από τα πρώτα πράματα που μαθαίνουν τα παιδάκια είναι κι η λύση τού αινίγματος τής Σφίγγας: «Την πρωΐαν τετράπους, την μεσημβρίαν δίπους...» — Υπάρχει τάχα απλούστερο αίνιγμα;... Έτσι είναι και με τα περισσότερα αινίγματα της αληθινής Σφίγγας — της Φύσης. Κι αυτό, από μια μεριά, είναι η άδικη μοίρα τών μεγάλων, των πρωτεργατών τής ανθρώπινης προόδου. Οι μεταγενέστεροί τους, που επωφελούνται από τους άθλους εκείνων, δεν μπορούν ποτέ να νοιώσουν αληθινά ολόκληρη την αξία τής προσπάθειας ή της μεγαλοφυΐας που χρειάστηκε για να πραγματοποιηθεί αυτό που γίνεται πια κοινόχρηστο κτήμα τής ανθρωπότητας.

Τέτοια, ως ένα βαθμό, είναι κι η μοίρα τού Ντεκάρτ. Δεν θ' ασχοληθούμε εδώ με τη συμβολή τού μαθηματικού Ντεκάρτ στην πρόοδο τής μαθηματικής επιστήμης ειδικά. Όσο κι αν είναι σπουδαιότατη η επινόησή του της Αναλυτικής Γεωμετρίας, η εισφορά του στην Αλγεβρα κι οι λύσεις που έδωσε σε παμπάλαια άλυτα προβλήματα, δεν λείπουν οι μεγάλοι μαθηματικοί, στους οποίους η ανθρωπότητα χρωστά ισάξιες πραγματοποιήσεις.

Αλλά ο φιλόσοφος Ντεκάρτ έκανε ένα βήμα πιο πέρα, που άλλαξε την πορεία τού πνευματικού κόσμου. Διαπιστώνοντας πως μόνο τα μαθηματικά τού έδιναν την απόλυτη βεβαιότητα, γιατί μονάχα οι μαθηματικές αποδείξεις είταν ακλόνητες, αναζήτησε ποιά είταν τα βασικά γνωρίσματα των μαθηματικών αυτών αποδείξεων, που εξανάγκαζαν το πνεύμα του να υποτάσσεται σε τούτες ανεπιφύλακτα, χωρίς αμφιβολίες και δισταγμούς. Κι όταν απομόνωσε τα χαρακτηριστικά που τις έκαναν να ξεχωρίζουν απ' όλες τις άλλες, ο Ντεκάρτ έκανε το μεγάλο βήμα. Αποφάσισε να εφαρμόσει τις μαθηματικές μεθόδους σε όλους τούς άλλους τομείς τών πνευματικών αναζητήσεων τού ανθρώπου. — Αυτή είναι η βάση κι η αφετηρία τής Μεθόδου του.

Για μας, τους μεταγενεστέρους του, που επωφεληθήκαμε από την επίδρασή της, η καινοτομία τού Ντεκάρτ αποτελεί κοινοτοπία. Πρέπει όμως να έχουμε κάπως αναστήσει μέσα μας τη δική του εποχή, την πνευματική και ψυχολογική της ατμόσφαιρα, να έχουμε νοιώσει το δέος που ένοιωθαν οι τότε άνθρωποι μπρος στην ιεραρχία τών αξιών, την καθιερωμένη μέσα στις συνειδήσεις τους όχι μονάχα από τα ήθη τών συγχρόνων και τις παραδόσεις τών παλαιοτέρων, αλλά από αυτή τούτη τη «θεία αποκάλυψη», για να μπούμε κάπως στο νόημα τού τεράστιου άθλου που αποτέλεσε η διακήρυξη τών κανόνων τής Μεθόδου τού Ντεκάρτ. *(Βλ. σελ. 35).*

Πρόκειται κυρίως για τον πρώτο κανόνα. Οι τρεις άλλοι είναι τεχνικοί, πρακτικοί κανόνες, που έχουν βέβαια τη χρησιμότητά τους: «Να διαιρώ τις δυσκολίες...» — «Να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, περνώντας από τα

απλά στα συνθετότερα...» — «Να κάνω απαριθμήσεις κι ανασκοπήσεις... τέτοιες που να είμαι βέβαιος πως δεν θα παραλείψω τίποτα...». Είναι αναμφίβολο πως οι νοικοκυρεμένες αυτές σκέψεις, έστω κι αν δεν είχαν ακόμα διατυπωθεί σε κανόνες μεθοδολογίας, εφαρμόζουνταν ήδη από πολλούς ανθρώπους προικισμένους με τη στοιχειώδη ορθοφροσύνη.

Δεν είναι μ' αυτούς που ο Ντεκάρτ άλλαξε τον ρυθμό τού κόσμου. Αυτοί μοιάζουν να έχουν τοποθετηθεί εκεί για να καλύψουν με την άκακη μετριότητά τους την ανυπολόγιστη εκρηκτικότητα που έκρυβε τότε μέσα του ο πρώτος από τους τέσσερις κανόνες. Αυτός είναι που περικλείνει ολόκληρο τον Ντεκάρτ, κι αυτό θα πεί πως περικλείνει «εν δυνάμει» όλη την καταπληκτική ανάπτυξη του επιστημονικού πνεύματος των νεότερων χρόνων. Πόσο εύκολα όμως μπορεί κανείς να τον αφίσει κι αυτόν να περάσει απαρατήρητος, αν δεν τον προσέξει καλά, για να δει τι κρυβόταν την εποχή εκείνη κάτω από το ταπεινό σχήμα που είχε ντυθεί ο πρώτος αυτός κανόνας!

«Να μην παραδέχουμαι τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό... Ν' αποφεύγω τη βιασύνη και την προκατάληψη... Να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στον νού μου τόσο καθαρά και τόσο διακριτά ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό».

Ας σταθούμε μια στιγμή, ας κλείσουμε τα μάτια, ας μεταφερθούμε πίσω στα χρόνια εκείνα, κι ας προσπαθήσουμε να δώσουμε ένα συγκεκριμένο, το αληθινό τους όνομα στα πράματα που περιγράφουνται τόσο αόριστα και συγκαλυμένα.

Στο εξής, όταν ερευνώ τη Φύση και τα προβλήματά της, τίποτα δεν θα το δέχουμαι για αληθινό, αν το λογικό μου δεν το ελέγξει και δεν το αναγνωρίσει για αληθινό. Οποιοσδήποτε κι αν είναι εκείνος που μου το βεβαιώνει, εγώ δεν θα τον πιστέψω. Δεν θα παρασυρθώ από καμιά βιασύνη, τη βιασύνη που δίνει η αποκτημένη συνήθεια — που κι αυτήν μού τη δίνει η διαπαιδαγώγησή μου. Ούτε θα παρασυρθώ από καμιά προκατάληψη — προκατάληψη είναι ο,τιδήποτε έχει μπει μέσα στην ψυχή μου, βαλμένο από οποιονδήποτε άλλον εκτός από το λογικό μου.

Πού κατέληγαν όλα αυτά στην εποχή τού Ντεκάρτ; Κατέληγαν στο να διακηρύξουν πως, για να κατακτήσει την αλήθεια και να θεμελιώσει την επιστήμη, ο άνθρωπος πρέπει να παραμερίσει οποιονδήποτε άλλον εκτός από το λογικό του. Δηλαδή, και γνώσεις, κι αισθήματα. Και την πίστη του ακόμα.

Μέσα σε μιαν ανθρωπότητα όπου τα πάντα είταν ρυθμισμένα κι εξουσιασμένα από την Εκκλησία, όπου η σκοπιμότητα του δόγματος παρεμβαλλόταν παντού, κι όριζε πορεία και όρια στη δράση τής ανθρώπινης σκέψης, όπου κάθε

απειθαρχία, τι λέω, ακόμα κι η απλή εκφρασμένη απορία αποτελούσε αίρεση ή μαρτυρούσε αθεϊσμό, βγήκε μια μέρα κάποιος, πιστός, αφοσιωμένος καθολικός, που τόλμησε να πει — ω, πόσο σκεπασμένα! αλλά το είπε — πως δεν θα θεμελιωθεί ποτέ επιστήμη ικανή να βρεί τη λύση τών προβλημάτων που ορθώνει μπροστά στον άνθρωπο η Φύση, αν ο νους τού ανθρώπου δεν κλείσει έξω από το επιστημονικό εργαστήριό του τη Θρησκεία. Ο Ντεκάρτ δεν είταν ούτε άθεος, ούτε άθρησκος. Απεναντίας! Δεν έπαψε ποτέ να εκκλησιάζεται, να προσεύχεται, να πιστεύει. Όμως, χωρίς να θυσιάσει τίποτα από την αφοσίωσή του στη θρησκεία τών πατέρων, των δασκάλων, — «της παραμάννας του» θα πει ο ίδιος, διακήρυξε την απόλυτη ανάγκη τού χωρισμού τής επιστήμης από τη θεολογία. Της ηθικής σκοπιμότητας από τη φυσική αναγκαιότητα. Φαινομενικά, ο πόλεμός του είταν πόλεμος στη Σχολαστική φιλοσοφία. Στην πραγματικότητα, ο Ντεκάρτ πολεμούσε εκείνο που είχε νοθέψει και τη φιλοσοφική και την επιστημονική σκέψη — τη θεολογία με τις σκοπιμότητές της. Με τη ζωή του και το παράδειγμά του ο Ντεκάρτ διακήρυξε ουσιαστικά πως οι επιστήμονες δεν πρέπει να πάψουν να πηγαίνουν στην εκκλησία. Δεν πρέπει όμως η Εκκλησία να θεωρεί το επιστημονικό εργαστήριο μετόχι της. Ούτε κι οι θελήσεις της να διέπουν την επιστημονική έρευνα.

Όλα τ' άλλα είναι απλές συνέπειες τής βασικής αυτής καινοτομίας. Όλα: κι η Μεταφυσική κι η Φυσική του. Κι η καρτεσιανή μεθοδική αμφιβολία, κι ο ρασιοναλισμός του. Κι η υπαγωγή τών πάντων, ακόμα και της ιατρικής, στον μαθηματικό λογισμό, και το περίφημο «σκέπτουμαι άρα υπάρχω», κι ο τονισμός τής ενότητας της επιστημονικής σκέψης, κι η κοσμογονία του, κι η θεωρία τών στροβίλων, κι η ανάλυση της ύλης σε έκταση και κίνηση, κι η παράδοξη θεωρία τού αυτοματισμού τών ζώων, που δεν έχουν ψυχή, κι ο δυϊσμός τού ανθρώπου, που είναι φύση σύνθετη, γιατί είναι ψυχή, με ουσία της τη νόηση, και σώμα, με ουσία του την ύλη. Και όλα τ' άλλα, τα σωστά και τα στραβά, οι καταπληκτικοί προϊδεασμοί κι οι πλανημένες φαντασιοπληξίες, όλα αυτά δίνουν το μέτρο τής προσωπικότητας και του έργου του, δίνουν τα όρια τών δυνατοτήτων του, αλλά δεν αποτελούν την πεμπτουσία τής πραγματικής εισφοράς τού Ντεκάρτ. Αυτή περιλαμβάνεται στην όσο το δυνατόν πιο συγκαλυμμένη, πιο ταπεινόφρονη αλλά κατηγορηματική διακήρυξη μιάς ανατρεπτικής, αλλά γονιμότατης αλήθειας: Αυτής που ορίζει πως, για να κάνει δική του, για να κατακτήσει την Αλήθεια μέσα στη Φύση, ο άνθρωπος πρέπει να μην αναζητήσει το μέσο πουθενά αλλού — ούτε και στους υπερφυσικούς ουρανούς τής θρησκείας — θα το βρει αποκλειστικά μέσα στον νου του.

Αυτή την επανάσταση δεν την έκανε ο Ντεκάρτ με ελαφριά καρδιά. Απεναντίας. Καθώς μπορεί να δεί ο αναγνώστης διεξοδικότερα στο βιογραφικό

σημείωμα, ο Ντεκάρτ χρόνια βασανίστηκε πριν το πάρει απόφαση να υπερνικήσει τους δισταγμούς του και να δημοσιέψει τούς κανόνες τής Μεθόδου του. Τολμηρότατος όταν βρισκόταν αποτραβηγμένος μέσα στον κόσμο τών στοχασμών του, ο Ντεκάρτ δεν είταν μαχητική ιδιοσυγκρασία. Προσπάθησε πάντα ν' αποφύγει τις συγκρούσεις με όλους. Αγωνίστηκε να εξευμενίσει την Καθολική Εκκλησία, πολλαπλασιάζοντας τις εκδηλώσεις τής νομιμοφροσύνης του και βάζοντας για να την εξυπηρετήσει, τις ικανότητες του ορθολογισμού του στην υπηρεσία μιας ορθόδοξης, συμμορφωμένης μεταφυσικής.

Αυτά όμως όλα αφορούσαν αποκλειστικά την προσωπική του θέση. Παρ' όλες τις προφυλάξεις και τα προσχήματα, η ιδέα του, η γόνιμη ιδέα που ο Ντεκάρτ εξαπέλυσε στον κόσμο, δεν μπορούσε παρά να κάνει τον δρόμο της. Το ελεύθερο πνεύμα, χειραφετημένο, τράβηξε κι αυτό τον δρόμο του που δεν μοιάζει να πρόκειται πια να σταματήσει.

Αυτή είναι — μοιραία απλοποιημένη στο έπακρο — η σημασία τού Ντεκάρτ. Κι είναι φυσικό να ρωτηθεί κανένας αν ο άνθρωπος αυτός πρόβαλε άξαφνα στον ορίζοντα μιας ανέτοιμης ανθρωπότητας σαν ένα εξαιρετικό, μοναδικό μετέωρο. Όχι βέβαια· Όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές, ο ερχομός τής μεγαλοφυΐας προαναγγέλθηκε από μιαν ακαθόριστη, αλλά σημαντική προετοιμασία τών πνευμάτων· Στο επιστημονικό πεδίο, διάφοροι μεγάλοι και μικροί επιστήμονες είχαν ήδη ξεπροβάλει λίγο πριν, ή και ταυτόχρονα με τον Ντεκάρτ. Ο Κοπέρνικος, ο Κέπλερ, ο Γαλιλαίος, ο Τορριτσέλι. Το πνευματικό κλίμα είταν προετοιμασμένο για τον ερχομό τής Μεθόδου.

Αλλά και στο καθαρά φιλοσοφικό, ο Ντεκάρτ είχε έναν ισάξιο — σύγχρονο, κάπως προγενέστερο — συναγωνιστή: τον Φρ. Βάκωνα, που άλλωστε διατύπωσε κι εκείνος, ήδη από τα 1620, πέντε κανόνες που μοιάζουν αισθητά με τους τέσσερις του Ντεκάρτ. Όμως, του Ντεκάρτ η επίδραση υπήρξε πολύ μεγαλύτερη.

Αν αναζητήσουμε το γιατί, θα βρούμε πρώτα την πολύ μεγαλύτερη ευκρίνεια τού κηρύγματός του. Πολύ όμως περισσότερο θα τη βρούμε στο ότι ο Ντεκάρτ, έχοντας απόλυτη συναίσθηση της σημασίας τού κινήματός του, δεν περιορίστηκε στο να προσπαθήσει να πείσει τούς λίγους σοφούς τής εποχής του. Με την πεποίθηση πως η υπόθεση ενδιέφερε ζωτικότατα όλους τούς ανθρώπους, απευθύνθηκε στην πλατύτερη κοινή γνώμη τής πατρίδας του, προσπαθώντας να την κάνει να ενδιαφερθεί. Αυτό εξηγεί τη μεγάλη καινοτομία του να γράψει ένα τέτοιο φιλοσοφικό έργο, όχι στα λατινικά, παρά στη γλώσσα τού πολλού κόσμου — τα Γαλλικά. Και ξέρουμε πως η άποψή του είταν σωστή, γιατί ο «Λόγος περί της Μεθόδου» είχε πλατύτατη απήχηση στη Γαλλία και την Ευρώπη ολόκληρη.

4.

Προγενέστερες μεταφράσεις τού «Λόγου»

Την εποχή που πρωτάρχισα τη μετάφραση, είχα την ιδέα πως είμουν ο πρώτος που την επιχειρούσε. Λίγους μήνες αφού την τέλειωσα, είχα μια μέρα τη δυσάρεστη έκπληξη ν' αντικρύσω στην προθήκη ενός βιβλιοπωλείου, κάτω από ένα «Άρτι εξεδόθη» μια μετάφραση του «Λόγου» από τους Γ. και Α. Βερβενιώτη. Την αγόρασα αμέσως, και παρηγορήθηκα, γιατί η μετάφραση είταν στην καθαρεύουσα κι επομένως δεν μείωνε τη χρησιμότητα της δικής μου.

Μεταγενέστερες έρευνες με πληροφόρησαν πως υπήρχαν κι άλλες παλαιότερες μεταφράσεις τού «Λόγου», και φρόντισα να τις βρω και να συντάξω τον ακόλουθο κατάλογο των «εν μεταφράσει» συναδέλφων μου:

1.— Ο πρώτος — απ' όσους μπόρεσα να βρω — μεταφραστής τού Ντεκάρτ είταν ο Νικόλαος Πίκκολος. Η μετάφρασή του: Ρενάτου Καρτεσίου «Λόγος περὶ μεθόδου τοῦ Ὁδηγεῖν καλῶς τὸν νοῦν καὶ ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἐπιστήμας» *δημοσιεύτηκε στην Κέρκυρα στα 1824. Το βιβλίο, σχ. 16ον είναι τυπωμένο με επιμέλεια στο Τυπογραφείο της Διοικήσεως. Περιλαμβάνει: Προοίμιο από τον μεταφραστή, σελ. ζ-ια΄, μετάφραση της βιογραφίας τού Ντεκάρτ, των Biot και Feuillet, παρμένης από την Biographie Universelle, σελ. ιγ΄-μδ΄. Ακολουθεί η μετάφραση του «Λόγου», σελ. 1-75. Επιπλέον, σε παράρτημα, η μετάφραση ενός αποσπάσματος από τη «Λογική Τέχνη» τών περίφημων Γιανσενιστών Arnauld και Nicole, σελ. 77-91, έπειτα σημειώσεις τού Ν. Πίκκολου, που αναφέρουνται κυρίως στον «Βίον τοῦ Συγγραφέως» σελ. 92-101. Και το βιβλίο τελειώνει με τον κατάλογο των συνδρομητών, που δείχνει πως για ένα τέτοιο έργο είχαν προεγγραφεί στα Ιόνια και την επαναστατημένη Ελλάδα περίπου τετρακόσιοι συνδρομητές.*

Η μετάφραση του 1824 είναι η επιστημονικότερη ως σήμερα. Ο μεταφραστής κατέχει τα γαλλικά και τα ελληνικά, κι είναι μορφωμένος. Έχει ύφος. Ο Πίκκολος είχε γεννηθεί, από γονείς Θεσσαλούς, στον Τύρναβο της Βουλγαρίας, στα 1792. Σπούδασε στο Βουκουρέστι και ιατρική στο Παρίσι, υπήρξε φίλος τού Κοραή, έκανε δάσκαλος στην Κέρκυρα στην Ιόνιο Σχολή, γιατρός στο Βουκουρέστι, και τέλος εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, όπου και πέθανε στα 1866. Αν οι πληροφορίες μου είναι σωστές, ύστερα από μια ζωή αφιερωμένη στην υπηρεσία τής ελληνικής παιδείας, ο Ν. Πίκκολος ανακάλυψε προς το τέλος τής ζωής του πως είταν Βούλγαρος, κι η διαθήκη του φαίνεται ότι εκδηλώνει το αίσθημά του.

2.—Δεύτερος μεταφραστής τού Ντεκάρτ, είναι ο Δημήτριος Γ. Μοστράτος, του οποίου το έργο έχει τον τίτλο «René Descartes, Λόγος περὶ Μεθόδου πρὸς καθοδήγησιν τοῦ Λογικοῦ καὶ ἀναζήτησιν τῆς Ἀληθείας ἐν ταῖς Ἐπιστήμαις» *Κων/πολις, Τύποις Βουτυρᾶ καὶ Σας, 1878. Το βιβλίο, Σχ. 32ον, δεν υπάρχει στις εδώ δημόσιες Βιβλιοθήκες και θα μου έμενε άγνωστο χωρίς την ευγένεια τού κ. Κ. Παπαδοπούλου, του Δήμου Αθηναίων. Πρόκειται για εργασία νεανική — ο Δ. Γ. Μοστράτος γεννήθηκε στα 1853 κι έκανε τη μετάφραση στα 1876—επηρεασμένη από τον παροξυσμό τού αρχαϊσμού τής εποχής του, αλλά ευσυνείδητη. Ο Μοστράτος, που άφισε φήμη λαμπρού δασκάλου στα Γυμνάσια της Πόλης, όπου δίδαξε ως στον θάνατό του, στα 1909, εξηγεί στον Πρόλογό του—σελ. ζ΄-ι΄—πως αρχικός σκοπός του είταν να συνοδέψει τη μετάφραση «δι᾽ ἐκτενῶν καὶ ἀκριβῶν, ἐν γένει μὲν περὶ τοῦ ανδρός, ἰδίᾳ δὲ περὶ τοῦ «Περὶ Μεθόδου Λόγου» κρίσεων καὶ ἀναλύσεων τῶν μετ᾽ αυτὸν φιλοσόφων». Αναγκάστηκε όμως ν᾽ αναγνωρίσει πως «ἡ ἐπιχείρησις αὕτη ἦν ὄντως μεγάλη, ὑπερτέρα δηλονότι τῶν μικρῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ στοιχειωδῶν γνώσεων»... κι εξάλλου τα οικονομικά του μέσα δεν τού επέτρεψαν να κάνει άλλο παρὰ να δημοσιέψει απλώς τη μετάφραση, που περιλαμβάνεται στις σελ. 29-118 του βιβλίου. Και προσθέτει ο μεταφραστής τού 1876: «Ἀγνοοῦμεν ἂν νῦν τὸ πρῶτον ἢ ἂν προπολλοῦ χρόνου ὑπ᾽ ἄλλου τινὸς μετηνέχθη ὁ παρὼν λόγος εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν. Ὁ δυνάμενος νὰ πληροφορήσῃ ἡμᾶς θέλει ἔχει εἰλικρινεῖς τὰς ἐπὶ τούτῳ εὐχαριστίας ἡμῶν...» Είναι λιγάκι αργά πλέον σήμερα. Αλλά νομίζω πως κι οι μεταγενέστεροι μεταφραστές είχαν την ίδια έλλειψη πληροφοριών. Και θα είταν δύσκολο να μη συμβεί αυτό με την έλλειψη βοηθημάτων που υπάρχει.*

3.—Τρίτοι κατά σειρά στην επετηρίδα τών μεταφραστών τού Καρτεσίου έρχουνται οι αδελφοί καθηγητές Γεώργιος και Αντώνιος Βερβενιώτης. Το βιβλίο τους έχει τον τίτλο Ρενὲ Ντεκάρτ (Καρτεσίου)—«Λόγος περὶ τῆς Μεθόδου»*—Ἔκδ. Ἀντωνοπούλου, Ἀθῆναι 1939, Σχ. 16ον, σελ. 98. Περιλαμβάνει Πρόλογο, σελ. 5-6, Βιογραφικές σημειώσεις και Έργα τού Ρενέ Ντεκάρτ σελ. 7-8, και τη μετάφραση του «Λόγου» σελ. 9-97, που είναι σε απλή καθαρεύουσα, με αρκετές ελευθερίες στην απόδοση, κάποτε υπερβολικές. Λείπει η εισαγωγική σημείωση του Ντεκάρτ. Εξάλλου δίδουνται αρκετές σημειώσεις λακωνικές, πάντως χρήσιμες.*

Αυτές είναι οι γνωστές μου μεταφράσεις ολόκληρου του «Λόγου περί της Μεθόδου». Πρέπει τώρα να σημειωθεί ακόμη ότι:

4.—Η μετάφραση του Ν. Πίκκολου αναδημοσιεύτηκε ολόκληρη στο περιοδικό «Επιστημολόγος», τής Αθήνας, Φύλλα 6-10, Ιουλίου-Οκτωβρίου 1932.

5.—Τέλος, στο βραχύβιο περιοδικό «Νέα Ζωή» τής Αθήνας, του οποίου κυκλοφόρησαν έξη φύλλα μεταξύ Ιουλίου 1933 και Μαρτίου 1934, δημοσιεύτηκε στο φύλλο αρ. 3, του Οκτωβρίου 1933, σελ. 176 - 181, με τον τίτλο Descartes—«Μεθοδολογία», *το πρώτο μέρος τού «Λόγου», μεταφρασμένο στη δημοτική από τον κ. Θεοφ. Θεοδωρακόπουλο. Η συνέχεια, που προαναγγέλλεται στο τέλος, δεν δημοσιεύτηκε στα τρία φύλλα που ακολούθησαν.*

Έχω χρέος να τονίσω εδώ την οφειλή μου σε όλους τούς προγενέστερους μεταφραστές τού «Λόγου». Με βοήθησαν και με τις αρετές, αλλά και με τις αδυναμίες τών έργων τους. Κι αν η εργασία μου σημειώνει κάποια πρόοδο πάνω στις δικές τους, θα το χρωστεί σχεδόν αποκλειστικά στο ότι επωφελήκε από την εισφορά τους. Κι αν πρέπει να επαινεθεί για κάτι, αυτό είναι πως δεν αγνόησε τις προγενέστερες προσπάθειες.

5.

Παρατηρήσεις σχετικές με το βιβλίο

Και τώρα μερικές τεχνικές λεπτομέρειες σχετικές με την εργασία μου:

Α) — Το βιβλίο εκδίδεται δίγλωσσο, με το γαλλικό πρωτότυπο αριστερά και την ελληνική μετάφραση δεξιά.

Β) — Πήρα την πρωτοβουλία μιας μικρής καινοτομίας. Αρίθμησα τα εξηνταεφτά εδάφια του «Λόγου». Η πείρα με έπεισε πως η αρίθμηση αυτή, που δεν υπάρχει στις άλλες εκδόσεις, είναι πολύ χρήσιμη. Και είναι πρακτικότερη από το σύστημα μερικών κριτικών εκδόσεων, που αριθμούν τους στίχους τής κάθε σελίδας.

Γ) — Για το γαλλικό κείμενο ακολούθησα τη μεγάλη έκδοση του Et. Gilson, René Descartes - Discours de la Méthode, Texte et Commentaire, 2ème Édition J. Vrin, Paris 1930, *με πολύ μικρές μεταβολές στο λεκτικό, αλλά σημαντικές στη στίξη. Ο* Gilson *μοιάζει να σεβάστηκε απόλυτα την πρωτότυπη έκδοση, αλλά η στίξη της δεν συμφωνεί διόλου με τους αποκρυσταλλωμένους πια στα γαλλικά κανόνες και δυσκολεύει συχνά την κατανόηση.*

Δ) — Για τη μετάφραση, χρωστώ πρώτα μιαν εξήγηση σχετικά με τον τίτλο. Θα μπορούσα να τον μεταφράσω: «Λόγος για τη Μέθοδο», αλλά υπάρχει κι η συνέχεια: «για την καλή καθοδήγηση του Λογικού μας και για...: κλπ». Τα τρία αλλεπάλληλα για θα έκαναν τον τίτλο αφόρητο. Έτσι, κράτησα τον καθιερωμένο τύπο «Λόγος περί της Μεθόδου».

Ε) — Για τη μετάφραση του κειμένου, το πρόβλημά μου δεν είταν απλό, κι έγινε δυσκολότερο από τις περιστάσεις. Στην αρχή, σκόπευα να εκ-

δώσω τον «Λόγο» αποκλειστικά ελληνικά κι ένοιωθα έτσι μεγαλύτερη ελευθερία στην απόδοση. Όταν όμως αποφασίσαμε τελικά να μπει το γαλλικό πρωτότυπο δίπλα στη μετάφραση, θεώρησα χρέος μου ν' αναθεωρήσω όλη την εργασία, για να προσέξω όχι μόνο στην πιστή απόδοση της εννοίας, αλλά και στην όσο το δυνατόν κυριολεκτικότερη μετάφραση του κειμένου. Θέλησα δηλαδή να κάνω την εργασία μου χρήσιμη για τη μελέτη τών γαλλικών. Ελπίζω πως δεν ζήμιωσε πολύ η καθαρότητα της δημοτικής μου.

Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση. Δεν το παραδέχουμαι πως, για να είναι ένα κείμενο γραμμένο σε καθάρια δημοτική, πρέπει να έχει τη φρεσκάδα και τη γραφικότητα της λαϊκής κουβέντας — και να μυρίζει θυμάρι, αν είναι δυνατόν. — Νομίζω πως υπάρχει σ' αυτό κάποιος καθυστερημένος ρωμαντισμός. Φυσικά, η μορφή τής εθνικής μας γραπτής γλώσσας θα προσδιοριστεί βασικά από το τυπικό και το συντακτικό τής λαϊκής ομιλίας. Υπάρχει όμως πια ένα ύφος, κοινό σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες, που έχει διαμορφωθεί από την αδιάκοπη επικοινωνία, και τον κοινό χειρισμό ορισμένων θεμάτων. Οι λέξεις και το τυπικό αλλάζουν φυσικά από μιαν ευρωπαϊκή γλώσσα στην άλλη, αλλά το ύφος ενός επιστημονικού κειμένου, μένει σχεδόν απαράλλακτο — χωρίς να μπορεί πια κανείς να το χαρακτηρίσει ξενικό για καμιά γλώσσα. Ας πάρουμε ακόμα και τον «Λόγο περί της Μεθόδου». Η σύγκριση του πρωτότυπου γαλλικού κειμένου με την αντίστοιχη καλή αγγλική μετάφρασή του από τον J. Veitch δείχνει καθαρά αυτή την αλήθεια. Υπάρχει πια ένα διεθνικό ύφος, με πλήθος κοινών εκφράσεων — δίχως να μιλήσουμε για την κοινή ορολογία — για την ανάπτυξη και πραγματεία ορισμένων επιστημονικών και φιλοσοφικών θεμάτων. Αυτό το «δυτικο-ευρωπαϊκό» ύφος, είμαστε υποχρεωμένοι να το υιοθετήσουμε κι εμείς — μέσα πάντα σε ορισμένα όρια — για την επιστημονική δημοτική γλώσσα μας.

Εδώ ο σωβινισμός δεν έχει θέση. Θα μαρτυρούσε έλλειψη θετικής, πρακτικής πείρας. Το να ζητούμε ντόπιο πολιτισμό, απαλλαγμένο από ξενικές επιδράσεις, δείχνει έλλειψη ρεαλισμού. Πρέπει να προσγειωθούμε. Να θυμηθούμε πως, ύστερα από πολλών αιώνων ισόπαλο περίπου ανταγωνισμό μεταξύ τού ελληνικού πολιτισμού και του δυτικού κόσμου, στην εποχή τού Βυζαντίου, η πάλη έληξε κάποτε με την ήττα τού Ελληνισμού, που προτίμησε ουσιαστικά, ίσως φρόνιμα, τον ασιάτη εισβολέα. Έτσι, το ελληνικό πνεύμα, κατηφορίζοντας ολοένα, βρέθηκε από το ζενίθ τού Ε΄ αιώνα π. Χ. στα τάρταρα της ραγιάδικης αμάθειας του ΙΣΤ΄ αι. — Στο μεταξύ, από τα βάθη τής βάρβαρης, δυναμικής αμάθειας της Δύσης, άρχισε να ξεφυτρώνει και να φουντώνει το ρωμαλέο δέντρο τού δυτικού πολιτισμού.

Ύστερα από δυό περίπου αιώνων εξουθένωση και μαρτύρια, ο Ελλη-

νισμός άρχισε να συνέρχεται. Κατάλαβε πως δεν μπορούσε πια να υπάρξει γι' αυτόν ζήτημα ανταγωνισμού με το δυτικό-ευρωπαϊκό πνεύμα και πως έπρεπε ν' αναγνωρίσει το προβάδισμα του δευτέρου. Σ' αυτή την αναγνώριση χρωστούμε σε μεγάλο βαθμό την προετοιμασία τού Εικοσιένα. Ο καθυστερημένος πνευματικός σωβινισμός, που δείχνουν μερικοί, φοβούμαι πως είναι προσπάθεια να προβιβάσουμε την αμάθειά μας σε κοσμοθεωρία. Δεν μπορεί ν' αποδώσει τίποτα το καλό. Ο σπόρος τού ελληνικού δαιμονίου που διατηρήσαμε και που πρέπει ν' αξιοποιήσουμε, θα γονιμοποιηθεί και θα δώσει πρωτότυπους καρπούς μονάχα αν αφομοιώσουμε πρώτα τούς πνευματικούς θησαυρούς που συσσώρεψε η Δύση την εποχή που εμείς, ή χαροπαλεύαμε για την επιβίωσή μας, ή χασομερούσαμε.

ΣΤ)—Μετά την Εισαγωγή, υπάρχει ένα αρκετά διεξοδικό σημείωμα για τη ζωή κυρίως και τα έργα τού Ντεκάρτ. Ακολουθεί μια συνοπτική ανάλυση τού «Λόγου». Μια ανάλυση ολόκληρου τού έργου τού Ντεκάρτ πρέπει σίγουρα να δοθεί στο ελληνικό κοινό, αλλά για την ώρα δεν υπάρχουν εδώ μερικά απαραίτητα βοηθήματα. Αν μπορέσω να δώσω, πριν το 1950, μια μετάφραση, που χρειάζεται επίσης, του τελευταίου μεγάλου έργου τού Ντεκάρτ: «Τα Πάθη τής Ψυχής», θα προτάξω απαραίτητα μια τέτοια γενική μελέτη.

Ζ)—Στο τέλος τού βιβλίου, ο αναγνώστης θα βρει ένα ευρετήριο τού κειμένου και των σημειώσεων. Προσπάθησα να το κάνω όσο το δυνατόν λεπτομερέστερο, και πιστεύω πως θα είναι χρήσιμο.

Η)—Για το τονικό σύστημα, θα σημειώσω πως ξεκίνησα με βασικό κανόνα τον περιορισμό τών τόνων στο κατά τη γνώμη μου ελάχιστο απαραίτητο. Πέρα όμως απ' ορισμένο σημείο τού βιβλίου, για ν' αποφύγω συγχύσεις άρθρων κι αντωνυμιών, αύξησα τις περιπτώσεις τονισμού τών άρθρων.

Μου απομένει να ξεπληρώσω ένα πολύ ευχάριστο χρέος. Να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε μερικούς φίλους που με βοήθησαν με τις πολύτιμες συμβουλές τους. Είναι οι κ. κ. Κ. Θ. Δημαράς, Νικ. Κριτικός, Ξ. Λευκοπαρίδης και Ε. Π. Παπανούτσος.

Τέλος, λυπούμαι που δεν μπορώ να προσθέσω όλα όσα θα ειχα να πω για τον κ. Octave Merlier. Εκφρασμένοι από τούτη εδώ τη θέση, οι έπαινοί μου θα έχαναν ένα μεγάλο μέρος από τη σημασία τους. Είμαι όμως βέβαιος πως ο πνευματικός κόσμος τής Ελλάδας θα έχει κάποτε την ευκαιρία να διακηρύξει ομόφωνα το πόσο μόνιμα έχει ευεργετηθεί η ελληνική πνευματική ζωή απ' αυτόν τον Γάλλο.

Δεκέμβρης 1948.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ

ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ Ρ. ΝΤΕΚΑΡΤ*

31-3-1596 - 1606	Γέννηση και διαμονή στη La Haye (Τουραίνη).
1606 - 1614	Κολλέγιο τής La Flèche.
10 Ν/βρίου 1616	Δίπλωμα Νομικής Πουατιέ.
1616 - 1618	Απραξία. Παρίσι κλπ.
1618	Στρατιωτικός στην Ολλανδία.
10 Ν/βρίου 1618	Γνωριμία με τον Ισαάκ Μπέεκμαν.
1619	Στρατιωτικός στη Γερμανία.
10 Ν/βρίου 1619	Βάσεις θαυμαστής επιστήμης.
1620 - 1621	Παρίσι. Μελέτες Φυσικής.
11 Ν/βρίου 1620	Θαυμαστή εφεύρεση.
1621 - 1628	Ταξίδια. Γερμανία, Ιταλία, Παρίσι κλπ.
1628 - 1649	Μόνιμη εγκατάσταση στην Ολλανδία.
1628	«*Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος*». (Αδημοσίευτο).
1629	Μελέτες μεταφυσικής.
1629 - 1633	«*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*». (Αδημοσίευτο).
1637	«*Λόγος περί της Μεθόδου. Διοπτρική. Μετέωρα. Γεωμετρία*».
1641	«*Μεταφυσικοί Στοχασμοί*».
1644	«*Αρχές τής Φιλοσοφίας*».
1644, 1647, 1648	Θερινά ταξίδια στη Γαλλία.
1649	«*Τα πάθη τής Ψυχής*».
1649	Μετάβαση στη Στοκχόλμη.
11 - 2 - 1650	Θάνατος.

* Το «Καρτέσιος» — Cartesius — είναι εκλατινισμός τού πραγματικού ονόματος του φιλοσόφου. Ο ίδιος δεν το χρησιμοποίησε ποτέ.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

(1596-1650)

Τα παιδικά χρόνια (1596-1606)

Ο Ρενέ Ντεκάρτ — René Descartes ή Des Cartes — γεννήθηκε στη La Haye τής Τουραίνης την 31 Μαρτίου 1596, τρίτο παιδί και δευτερότοκος γυιός τού Ιωακείμ Ντεκάρτ, μέλους τού Parlement τής Βρετάνης, δηλαδή ανωτέρου δικαστικού. Τέτοια ανώτερα δικαστήρια υπήρχαν καμιά δεκαριά στις κυριότερες επαρχίες τής Γαλλίας. Η οικογένειά του ανήκε στη μικροαριστοκρατία. Στα νιάτα του, και κυρίως όταν πρωτοπήγε στρατιωτικός στην Ολλανδία, ο Ρενέ πρόθυμα συστηνόταν ως Άρχοντας του Περόν — Seigneur du Perron. Perron είταν ένα μικρό τιμάριο που ο Ρενέ το είχε κληρονομήσει από μια μεγαλοθειά του. Αργότερα, όταν τ' όνομα Ντεκάρτ θ' αποτελέσει πια ανυπέρβλητο τίτλο, ο φιλόσοφος θα πει πως απεχθάνεται όλους τούς τίτλους.

Ο Ρενέ δεν γνώρισε τη μάννα του Ιωάννα Μπροσάρ — Brochart. Σ' ένα του γράμμα στην Πριγκήπισσα Ελισσάβετ τού Παλατινάτου, που είναι η γυναίκα στην οποία εμπιστεύθηκε τις περισσότερες λεπτομέρειες της ιδιωτικής του ζωής, ο Ντεκάρτ αφηγήθηκε πως η μητέρα του πέθανε λίγες μέρες μετά τη γέννησή του. Στην πραγματικότητα είχε πεθάνει δεκατέσσερις μήνες αργότερα, στη γέννα ενός άλλου παιδιού που δεν επέζησε.

Η μητέρα του είχε πεθάνει από τις συνέπειες μιας αρρώστιας, που τα συμπτώματά της μας κάνουν εύκολη τη διάγνωση: ξερόβηχας κι ύπουλος πυρεττός. Την ίδια κλονισμένη υγεία, τον ίδιο βήχα και τον ύπουλο πυρεττάκο, κληρονόμησε από τη μάννα του ο Ρενέ. Οι γιατροί τον θεωρούσαν χαμένο, και σύστησαν ν' απαλλαγεί το παιδί από κάθε αυστηρή πειθαρχία. Έτσι, τον άφισαν να ζήσει όπως ήθελε, και το παιδί μεγάλωσε στη La Haye και κράτησε όλη του τη ζωή τις αναμνήσεις τών εξοχικών του εντυπώσεων. Είταν παρατηρητικός και στοχαστικός, κι ο πατέρας του τον ονόμαζε τότε «ο μικρός μου φιλόσοφος». Αυτή η αδύνατη κράση βάσταξε όλη την παιδική κι εφηβική ηλικία τού Ντεκάρτ, κι η υγεία του στρεώθηκε μόνο στα είκοσί του χρόνια. Αλλά θα μείνει κοντός κι αδύνατος.

Ο Ρενέ μεγάλωσε στα χέρια τής από μάννα γιαγιάς του και μιας παραμάννας, για την οποία φύλαξε μεγάλη στοργή ως το τέλος τής ζωής του.

Αυτές οι απλές γυναίκες μιας εποχής όπου το θρησκευτικό αίσθημα είχε παροξυνθεί μέσα στους πολέμους, έδωσαν στον μικρό Ρενέ τις πρώτες του πεποιθήσεις. Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς με τι ευσέβεια και δεισιδαιμονίες τού καιρού τους πότισαν συνάμα την παιδιάτικη ψυχή του. Αυτές οι πρώτες παραστάσεις άφισαν σίγουρα ίχνη που εξηγούν ορισμένα χαρακτηριστικά τής προσωπικότητας του φιλοσόφου.

Για την πρώτη αυτή εποχή τής ζωής του δεν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες. Περισώθηκε μονάχα μια αισθηματική ανάμνηση του Ντεκάρτ. Όταν είταν οκτώ - εννιά ετών, αγάπησε τη Φρανσουάζ, μια μικρή συνομήλική του, και δεν τη λησμόνησε ποτέ. Όταν στην Ολλανδία, σαραντάρης περίπου, απέκτησε μια κορούλα, της έδωσε το όνομα Φρανσίν. Και προς το τέλος τής ζωής του εκμυστερεύτηκε σ' ένα φίλο του πως η αγάπη του εκείνη τον έκανε να προτιμά σε όλη του τη ζωή τις γυναίκες που είχαν το ίδιο με τη Φρανσουάζ χαρακτηριστικό στο βλέμμα: η μικρή είταν αλλοίθωρη. Ας σημειωθεί από τώρα πως ελάχιστες γυναίκες, έστω και μη αλλοίθωρες, βρέθηκαν στον δρόμο τής ζωής τού Ντεκάρτ.

Το Κολλέγιο και το Πανεπιστήμιο (1606 - 1616)

Όταν ο μικρός Ρενέ έγινε δέκα χρονώ έπρεπε πια να μάθει γράμματα. Οι Ιησουίτες είχαν επιτύχει στα 1603 από τον βασιλιά Henri IV την άδεια ν' ανοίξουν σχολεία στη Γαλλία. Ο Ερρίκος πήρε μάλιστα υπό την υψηλή προστασία του το Κολλέγιο της La Flèche, κάπου στα ΒΔ. τής Τουρ. Εκεί έστειλαν τον Ρενέ και τον μεγαλύτερο αδελφό του Πέτρο, στα 1606. Οι σπουδές διαρκούσαν εννιά χρόνια. Ο Ρενέ θα μείνει μονάχα οκτώ. Φαίνεται πως όσοι σκόπευαν να σπουδάσουν ιατρική ή νομικά παρατούσαν το Κολλέγιο ένα χρόνο πριν το τέλος και περνούσαν στο Πανεπιστήμιο.

Ο Ρενέ έδειξε αμέσως την εξαιρετική του επίδοση στα μαθηματικά, σε βαθμό να φέρνει κάποτε σε δύσκολη θέση τούς δασκάλους με τις ερωτήσεις του.

Τα χρόνια τού σχολείου είναι τα μόνα που ο Ντεκάρτ αφοσιώθηκε πραγματικά στην ανάγνωση. Καταβρόχθισε όλα τα σχολικά βιβλία, αλλά και όσα άλλα τού έπεφταν στα χέρια, ακόμα κι εκείνα που πραγματεύονταν τις «απόκρυφες» επιστήμες. Είχε άλλωστε άφθονο καιρό για διάβασμα. Τού είχαν επιτρέψει να μη συμμετέχει στα πρωϊνά μαθήματα και να μένει στο κρεββάτι πολύ αργότερα από τους άλλους. Πρώτα, επειδή η υγεία του είταν ασθενική. Κι έπειτα—παντού τα πάντα—είχε κάπως τα μέσα. Ο διευθυντής τού Κολλεγίου είταν μακρυνός συγγενής του.—Ο Ρενέ φερνόταν και με τα βιβλία του εξίσου πρωτότυπα όσο και με τους δασκάλους του. Προσπαθούσε από τον τίτλο—είναι αλήθεια πως οι τίτλοι έπιαναν τότε συνήθως μισή σελίδα—να μαντέψει το περιεχόμενο, και το συμπέρασμα στο οποίο θα κατέληγε ο συγγραφέας. Κι έγραψε ότι, εξετάζοντας αργότερα πώς το κατάφερνε, έβγαλε σιγά - σιγά τους κανόνες τής μεθόδου του. Θα υπάρχει λίγη υπερβολή σ' αυτό. Οι κανόνες του οφείλουνται κυρίως στο μαθηματικό πνεύμα του.

Οπωσδήποτε, ο Ρενέ έμαθε λατινικά, λαμπρά, όχι όμως τόσα ώστε να μην έχει ανάγκη να δίνει να του διορθώνουν τα βιβλία του, όταν τα έγραφε λατινικά. Έμαθε και λίγα ελληνικά, αλλά δεν τα συμπάθησε. Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν συγκινούσαν τό μαθηματικό του μυαλό. Πολύ αργότερα θα πει για τη Βασίλισσα Χρηστίνα ότι τού είναι ακατανόητο να χάνει τον καιρό της διαβάζοντας ελληνικά. Το ίδιο είπε και σε κάποιαν άλλη που μελετούσε εβραϊκά για να διαβάσει τη Βίβλο.

Πάντως, ο Ντεκάρτ διάβαζει τότε όλα τα βιβλία που βρίσκει, αλλά μένει ανικανοποίητος. Χωρίς να επηρεάζεται από την κατάνυξη με την οποία οι δάσκαλοι κι οι συμμαθητές του ρουφούν την καθιερωμένη σοφία τού σχολαστικισμού, αυτός δεν θαμπώνεται. Ακούει, κρίνει και διατηρεί τις επιφυλάξεις του. Ολόκληρος ο μεγάλος Ντεκάρτ βρίσκεται ήδη στη στάση που ο Ρενέ κρατεί στα μαθητικά θρανία. Έτσι, σύντομα ο Ντεκάρτ θα κόψει τις σχέσεις με τα βιβλία. Μόνο ελάχιστα διατηρεί. Κι ελάχιστα διαβάζει. Μερικά μυθιστορήματα, από τα λιγοστά κι αξιοδάκρυτα που υπήρχαν, «*Ο Άμαδις της Γαλατίας*» λ.χ. τού αρέσουν κάπως. Για τ' άλλα βιβλία, στερεώθηκε νωρίς μέσα του η πεποίθηση πως δεν είχε να μάθει τίποτα από την έντυπη σοφία που δίνουν. Σε λίγο θ' αποφασίσει να μελετήσει μονάχα το «μεγάλο βιβλίο τού κόσμου», της ζωής, ώσπου να το βαρεθεί κι αυτό και να βρει τον δρόμο του σπουδάζοντας το μόνο αποκαλυπτικό — το βιβλίο τού νου του.

Ο Ντεκάρτ έφυγε από το Κολλέγιο πιθανότατα στα 1614. Δεν είναι ακριβώς γνωστό τι έκανε τα δυό χρόνια που ακολούθησαν. Πάντως ανακηρύχτηκε προλύτης — licencié — τής Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ την 10 Νοεμβρίου 1616. Ας συγκρατήσουμε αυτή την ημερομηνία.

Χρόνια νεανικής απραξίας (1616 - 1618)

1616. Ο Ρενέ είναι τώρα είκοσι χρονώ. Η υγεία του έχει πια σταθεροποιηθεί. Ο νέος έχει και καλούτσικη περιουσία. Έλαβε τρεις κληρονομιές από τη μητρική του πλευρά κι είναι έτσι εξασφαλισμένη για ως στο τέλος τής ζωής του η οικονομική του ανεξαρτησία, που θα τον απαλλάξει από την ανάγκη ν' ασκήσει ποτέ βιοποριστικό επάγγελμα. Έχει και το «χαρτί» του, το δίπλωμα της Νομικής, που ευτυχώς για την ανθρωπότητα δεν το πήρε ποτέ στα σοβαρά. Σχέδια δεν έχει ακόμα. Συνήθισε ν' αφίνει τον εαυτό του να ζει. Ενδιαφέρεται για τα ζητήματα της Φυσικής κι έχει πάντα εξαιρετική κλίση για τα μαθηματικά. Είναι φιλοπερίεργος, αγαπά τα θεάματα. Έχει τα μάτια ανοικτά στον έξω κόσμο και του αρέσει να χασομερά σεριανώντας. Ο πατέρας του έχει παντρευτεί για δεύτερη φορά πριν από πέντε-έξη χρόνια κι απέκτησε κι άλλα παιδιά, χωρίς όμως να πάψει διόλου να ενδιαφέρεται για τον Ρενέ του.

Επιθυμεί να τον αποκαταστήσει, να του αγοράσει μια θέση στη Διοίκηση ή στον Δικαστικό κλάδο, καθώς το έκανε ήδη για τον μεγαλύτερο γυιό του, τον Πέτρο. Θα ήθελε και να τον παντρέψει, να τον κάνει άνθρωπο υπολογίσιμο στην κοινωνία. Ο Ρενέ όμως δεν συμμορφώνεται. Είναι ατίθασσος και ντροπαλός. Φοβάται τις γυναίκες και καμώνεται πως δεν τις λογαριάζει.

Μια μέρα, σε κύκλο μικτό όπου συζητούν, ο Ρενέ εκφράζει την κατάπληξή του για τον αριθμό τών αντρών που δέχουνται να γίνουν κορόϊδα τών γυναικών. Αυτός, που θα έπρεπε να βρίσκεται στον βρασμό τής πρώτης του νιότης, λέει πως είναι δυσκολότατο να βρεθεί όμορφη γυναίκα: Όσο σπάνιο είναι κι ένα καλό βιβλίο—και ξέρουμε τι σημαίνει αυτό στο στόμα τού Ντεκάρτ—κι όσο σπάνιος είναι ένας καλός.. ιεροκήρυκας. Πάντως, προσθέτει, καμιάς γυναίκας η ομορφιά δεν μπορεί να συγκριθεί στα μάτια του με την ομορφιά τής Αλήθειας.

Ωστόσο, για να μη λείψει ολότελα από τη ζωή του και το ιπποτικό στοιχείο, κάποτε στα χρόνια εκείνα, ο Ρενέ θα μονομαχήσει για τα ωραία μάτια μιας κοπέλλας με κάποιον που έκανε το λάθος να τον προκαλέσει. Ο Ρενέ, που είταν λαμπρός ξιφομάχος—οι Ιησουΐτες φρόντιζαν για την ανατροφή τών νέων που τους εμπιστεύουνταν οι αριστοκρατικές οικογένειες—αφόπλισε τον αντίπαλό του κάτω από τα ωραία μάτια της και του χάρισε τη ζωή. Οπωσδήποτε, έλεγε η ίδια, που ονομάστηκε αργότερα Mme du Rosay, ο Ντεκάρτ την παράτησε τελικά, προτιμώντας την Αλήθεια.

Γενικά, θα επιδείξει κάποια σαρκαστική διάθεση για τη γυναίκα. Στο τελευταίο βιβλίο του «*Τα Πάθη τής Ψυχής*», που γράφηκε ωστόσο για την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, θα γράψει: « Όταν ένας σύζυγος κλαίει την πεθαμένη του γυναίκα, την οποία όμως —καθώς συμβαίνει κάποτε—θα στενοχωριόταν πολύ αν την έβλεπε ν᾽ αναστηθεί...».

Και για τον «*Λόγο περί της Μεθόδου*» είπε κάτι που βέβαια δεν είταν φιλοφρόνηση προς τις γυναίκες. Είπε πως τον έγραψε με τρόπο που να τον καταλάβουν κι οι γυναίκες ακόμα.—Είναι πάντως σωστό να σημειωθεί από τώρα, πως μια-δυό γυναίκες, και κυρίως η Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, έπαιξαν, με το ενδιαφέρον τους, σημαντικό ρόλο στο έργο τού Ντεκάρτ.

Πρώτη μετάβαση στην Ολλανδία.—Ο Ντεκάρτ στρατιωτικός. Γνωριμία με τον Isaac Beeckman.—(1618-1619)

Τα δυό χρόνια περνούν γρήγορα. 1618. Ο Ντεκάρτ, στα είκοσιδυό του χρόνια, «νοιώθει έναν ερεθισμό στο συκότι». Έτσι θα εξηγήσει αργότερα την απόφασή του ν᾽ ακολουθήσει το στρατιωτικό στάδιο. Θα πάει να καταταχθεί εθελοντής χωρίς πληρωμή—πράμα που του εξασφαλίζει σχετική ελευθερία — στον Ολλανδό πρίγκηπα Μαυρίκιο του Νασσάου, που διατηρεί στρατό ετοιμοπόλεμο, επειδή προβλέπει πως κάποτε θα ξαναρχίσει ο πόλεμος με τους Ισπανούς. Πώς εξηγείται όμως ο καθολικός Ντεκάρτ να πάει στον στρατό τού προτεστάντη πρίγκηπα; Είπαν για εξήγηση πως ο Βασιλιάς τής Γαλλίας υποστήριζε τον Νασσάου. Αυτό δεν είναι αρκετό. Δεν είταν τότε οι καθολικοί συνειθισμένοι να παραμερίζουν τόσο εύκολα τις θρησκευτικές τους ευθιξίες. Η εξήγηση είναι αλλού. Ο στρατός τού Μαυρικίου τού Νασσάου είταν ο πιο συγχρονισμένος τής εποχής του. Ο Μαυρίκιος είχε συγκεντρώσει γύρω του ένα πλήθος μαθηματικούς και μηχανικούς. Αυτό είναι που τραβούσε τον Ντεκάρτ. Ενώ λοιπόν ταξιδεύει προς την Ολλανδία, συνοδευμένος

από τον υπηρέτη του, ας ρίξουμε μια γοργή ματιά στον κόσμο και στον νεαρό φίλο μας.

1618. Στη Γαλλία, που ο Ντεκάρτ αφίνει τώρα, βασιλεύει από το 1610 ο Λουδοβίκος ο 13ος. Ουσιαστικά, κυβέρνησε τη χώρα ως πέρσυ—1617—η μάννα του, η Μαρία τών Μεδίκων και τα θαλάσσωσε. Τότε, μ' ένα πραξικόπημα, ο Λουδοβίκος, δεκάξη μόλις ετών, την παραμέρησε και τώρα κυβερνά με τον ευνοούμενό του, τον de Luynes. Θα χρειαστεί να περάσουν έξη χρόνια ακόμα πριν πάρει στα χέρια του την εξουσία ο Καρδινάλιος Richelieu, που θα κάνει μέσα σε δεκαοχτώ χρόνια τη Γαλλία δυνατή.—Στην Ολλανδία, όπου ο Ρενέ πηγαίνει, επικρατεί από κάμποσα ήδη χρόνια ησυχία κι ευμάρεια. Αλλά η δωδεκάχρονη ανακωχή, που οι Ολλανδοί εξανάγκασαν τους Ισπανούς να υπογράψουν στα 1609, πλησιάζει στο τέλος της.—Άλλωστε, στην άλλη άκρη τής Ευρώπης, στην Πράγα, θα δοθεί σε λίγο με την περίφημη «εκπαραθύρωση» το σύνθημα των πολέμων που θα βαστάξουν ως τα 1648 και θα μείνουν για τους μεταγενεστέρους γνωστοί σαν ένας μόνο πόλεμος — ο Τριακονταετής.

Έτσι, από τώρα κι ύστερα, όλη σχεδόν η ζωή τού Ντεκάρτ θα περάσει μέσα σε μιαν Ευρώπη εμπόλεμη.

Ο Ντεκάρτ έφτασε στην Breda. Τα στρατιωτικά του καθήκοντα τον απασχολούν ελάχιστα, αλλά η επαφή του με τη νοοτροπία, τα ήθη και τη ζωή τών στρατιωτικών τής εποχής εκείνης τού είναι χρησιμότατη: τον θεραπεύει γρήγορα, και για όλη την υπόλοιπη ζωή του, από τον «ερεθισμό τού συκωτιού του».

Χαζεύει στους δρόμους τής Μπρέντα. Τί νάναι εκεί κάτω ο συνωστισμός τών ανθρώπων που διαβάζουν μια τοιχοκόλληση; Πλησιάζει, περίεργος. Κρίμα, η ανακοίνωση είναι γραμμένη φλαμανδικά. Ευτυχώς βρίσκεται δίπλα του ένας γαλλομαθής, που προθυμοποιείται να του κάνει τον διερμηνέα: Είναι μια προκήρυξη διαγωνισμού για τη λύση ενός δύσκολου μαθηματικού προβλήματος. Έτσι διασκεδάζουν την ανία τους οι μαθηματικοί τού στρατού τού Νασσάου, που είναι συναγμένοι στην Μπρέντα.

Μ' ελαφριά ειρωνία, ο συνομιλητής τού Ντεκάρτ τον ρωτά αν θέλει να σημειώσει τη διεύθυνσή του. Θα μπορέσει να φροντίσει για να διαβιβάσει τη λύση τού προβλήματος, ανίσως τη λάβει από τον Ντεκάρτ.

—«Ευχαρίστως κύριε, θα σας τη στείλω». Και πραγματικά, η λύση θα σταλεί πολύ γρήγορα από τον Ντεκάρτ στον άλλον. Αλλά είναι καλό να συγκρατήσουμε την ημερομηνία. Η μέρα που ο Ντεκάρτ γνωρίστηκε έτσι τυχαία με τον Isaac Beeckman, νέο γιατρό τότε, κι αργότερα διευθυντή τού Κολλεγίου τής Ντόρτρεχτ, είναι η 10 Νοεμβρίου 1618.

Ο Ισαάκ Μπέεκμαν, λίγα χρόνια μεγαλύτερος από τον Ντεκάρτ, επρόκειτο να παίξει σπουδαίο ρόλο στη μελλοντική εξέλιξη του νέου. Γοητευμένος από το εξαίρετο μαθηματικό του μυαλό, τον παρότρυνε θερμά ν' αφοσιωθεί στη μελέτη. Ο Ντεκάρτ συμμορφώθηκε, κι η γνωριμία του με τον Μπέεκμαν εξελίχτηκε σε γόνιμη συνεργασία και, παρά μερικές παρεξηγήσεις αργότερα, σε στενή φιλία. Την παραμονή τής Πρωτοχρονιάς τού 1619, ο Ντεκάρτ

έστειλε στον Μπέεκμαν ως δώρο το χειρόγραφο μιας πραγματείας περί Μουσικής, που βρέθηκε στα χαρτιά τού δευτέρου, ο οποίος είναι πολύτιμος για τη βιογραφία τού Ντεκάρτ. Γιατί, μεθοδικός και τακτικός Φλαμανδός καθώς είταν, κρατούσε ημερολόγιο της ζωής του, που ανακαλύφτηκε μόλις στα 1905, κι αποτελεί χρησιμότατο ντοκουμέντο για τη ζωή και τις μελέτες τού Ντεκάρτ στα χρόνια εκείνα της πρώτης διαμονής του στις Κάτω Χώρες. Ο Μπέεκμαν πέθανε στα 1637.

Αλλαγή στρατού — Ο Ντεκάρτ στη Γερμανία.
Η νύχτα τής 10 - 11 Νοεμβρίου 1619

Ο Ντεκάρτ δεν έμεινε πολύν καιρό στον στρατό τού Μαυρικίου τού Νασσάου. Αποχώρησε και πέρασε στον στρατό τού καθολικού Μαξιμιλιανού τής Βαυαρίας, που σκόπευε να πολεμήσει με τους Βοημούς. Ούτε όμως κι εκεί μοιάζει ν' ανέπτυξε μεγάλη πολεμική δράση. Γνωρίζουμε μονάχα πως, από τις 28 Ιουλίου ως στις 9 Σεπτεμβρίου 1619, ο νεαρός Ντεκάρτ βρισκόταν στη Φραγκφούρτη, όπου παρακολούθησε τις γιορτές για τη στέψη τού Αυτοκράτορα Φερδινάνδου τού Β΄. Εξακολουθεί ν' αγαπά τα θεάματα.

Κοντεύει όμως ο χειμώνας που θα φέρει την αποφασιστική στιγμή τής ζωής τού Ντεκάρτ. Ο στρατός τού Μαξιμιλιανού έχει εγκατασταθεί σε διάφορους καταυλισμούς για να ξεχειμωνιάσει. Ο εθελοντής Ντεκάρτ, αρκετά ανεξάρτητος στις κινήσεις του, εγκαταστάθηκε κι αυτός στο Neuburg πάνω στον Δούναβη, κοντά στο Ουλμ. Εκεί, καθώς λέει ο ίδιος στον «*Λόγο*» του, έμενε όλη τη μέρα μονάχος, κλεισμένος σ' ένα καλοθερμασμένο δωμάτιο όπου κανένας δεν τον ενοχλούσε, κι είταν ελεύθερος να καταγίνεται με τις σκέψεις του.

Η απομόνωση τού φέρνει μια ψυχική διέγερση. Και τη νύχτα τής 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, βλέπει τρία αλλεπάλληλα όνειρα πάρα πολύ ζωηρά, θυμάται έναν στίχο κάποιου λατίνου που ρωτά ποιόν δρόμο τής ζωής θ' ακολουθήσει, και τότε, μεταξύ ύπνου και ξύπνου, «ανακαλύπτει, λέει, τις βάσεις μιας θαυμαστής επιστήμης». Όλη αυτή η περιπέτεια τον συγκλονίζει. Πείθεται πως η Θεία Πρόνοια τού έχει προσδιορίσει ρητά την αποστολή του στη ζωή. Κάνει το τάμα να πάει να προσκυνήσει την Παναγία τού Λορέττο, στην Ιταλία, εκεί όπου, καθώς είναι γνωστό, οι Άγγελοι του Κυρίου έχουν μεταφέρει από τη Ναζαρέτ τής Ιουδαίας το σπίτι όπου είχε κατοικήσει η Αγία Οικογένεια.

Ποιές να είταν οι βάσεις αυτής τής θαυμαστής επιστήμης; Το ζήτημα δεν είναι φυσικά εντελώς ξεκαθαρισμένο. Οι περισσότεροι συμφωνούν πως πρόκειται ουσιαστικά για τη βασική ιδέα τού Ντεκάρτ, την ενοποίηση όλων τών επιστημών, τη στηριγμένη στις μαθηματικές μεθόδους.

Εδώ χρειάζεται μια μικρή παρέκβαση. Συναντήσαμε τρεις φορές ως τώρα στη ζωή τού Ντεκάρτ την ημερομηνία τής 10 Νοεμβρίου. Μια φορά όταν ο φοιτητής Ντεκάρτ πήρε στα 1616 το πτυχίο του της Νομικής. Μιαν άλλη, στα 1618, όταν ο ευπατρίδης εθελοντής στον στρατό τού Νασσάου

Ντεκάρτ γνωρίστηκε με τον Μπέεκμαν. Τώρα, στα 1619, έχουμε τη νύχτα τής 10 προς την 11 Νοεμβρίου, που παίρνει πια τον χαρακτήρα υπερφυσικού γεγονότος. Και δεν σταματούμε εδώ. Στο ίδιο χειρόγραφο, όπου βρίσκεται σημειωμένη λατινικά η τρίτη περίπτωση, υπάρχει στο περιθώριο κι άλλη μια, ιδιόγραφη επίσης εγγραφή: «11 Νοεμβρίου 1620, άρχισα να διανοούμαι το θεμέλιο μιας θαυμαστής εφεύρεσης». Οι σχολιαστές συμφωνούν περίπου πως πρόκειται για μιαν επιστημονική μέθοδο κατασκευής φακών για τηλεσκόπια. Το κάπως τελειοποιημένο τηλεσκόπιο είταν εφεύρεση σχετικά πρόσφατη (1608), κι όπως συμβαίνει συνήθως, κι όπως θα πάθει κι ο Ντεκάρτ ο ίδιος με τις δικές του επινοήσεις, οι φαντασίες είχαν φλογιστεί, κι οι άνθρωποι περίμεναν από τα τηλεσκόπια πολύ περισσότερα απ᾽ όσα—πολύ σημαντικά άλλωστε—αυτά μπορούσαν να δώσουν.

Τί να σημαίνει όμως αυτή η τετραπλή επανάληψη της ίδιας περίπου ημερομηνίας τής 10-11 Νοεμβρίου; Οι δυό πρώτες μάς είναι βεβαιωμένες από πηγές ξένες προς τον Ντεκάρτ. Από το μητρώο τού Πανεπιστημίου τού Πουατιέ η πρώτη, από το ημερολόγιο του Μπέεκμαν η δεύτερη. Οι δυό άλλες μάς είναι γνωστές από τον Ντεκάρτ τον ίδιο. Να είταν άραγε συμπτώσεις αρκετά εκπληκτικές, ή να πρόκειται, στην τρίτη και την τετάρτη περίπτωση, για την αυθυποβολή ενός ανθρώπου που είχε προσέξει τις δυό πρώτες και του οποίου οι δεισιδαιμονίες δεν είχαν ακόμη σβύσει; Το δεύτερο δεν φαίνεται διόλου απίθανο, αν λάβουμε υπ᾽ όψη και την αντίδραση του Ντεκάρτ, που έταξε να πάει στο Λορέττο. Την εποχή εκείνη δεν είχαν ακόμα ξεχαστεί απ᾽ αυτόν όλα όσα είχε ακούσει στα παιδιάτα του από τις γυναίκες που τον ανέθρεψαν. Αλλά η κρίση τού πέρασε γρήγορα. Αλλιώς δεν εξηγείται πώς αμέλησε το τάμα του να πάει προσκυνητής στο Λορέτο, κι αν το ξόφλησε ποτέ, είταν αρκετά χρόνια αργότερα, με την ευκαιρία ενός περιηγητικού του ταξιδιού στην Ιταλία.

Ο Ντεκάρτ είχε καθορίσει πια τον δρόμο του. Αποφασισμένος ν᾽ ασχοληθεί με τις μελέτες του, φεύγει από τον στρατό για να μελετήσει αποκλειστικά το «μεγάλο βιβλίο τού κόσμου», και πριν περάσει ο χειμώνας ξαναρχίζει να ταξειδεύει. Είμαστε στις αρχές τού 1620. Ο Ντεκάρτ είναι 24 ετών. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου τον βρίσκει στο Παρίσι. Μολονότι δεν παύει να έχει επαφές με επιστήμονες της εποχής, έχει και τύψεις πως δεν κάνει τίποτα. Όπως όλοι οι άνθρωποι, τάζει στον εαυτό του προθεσμίες: πρέπει το δίχως άλλο να δημοσιέψει κάτι πρίν το ερχόμενο Πάσχα—του 1621. Παρεμβάλλεται τότε η άλλη ημερομηνία, που αναφέραμε ήδη, της 11 Νοεμβρίου 1620.

Ταξίδια στην Ευρώπη (1621-1628)

Για τα πρώτα χρόνια που ακολουθούν δεν έχουμε πολλές πληροφορίες, σχετικά με τις κινήσεις του. Πάντως είνε αποφασισμένος να έχει την ελευθερία των κινήσεων του και ξεπουλά μέρος από τα κτήματα που έχει κληρονομήσει.

Άλλο σημαντικό γεγονός τής ζωής του την εποχή εκείνη είνε ο σύν-

δεσμός του με τον Πατέρα Martin Mersenne, οκτώ χρόνια μεγαλύτερό του, που είχε σπουδάσει στο ίδιο κολλέγιο. Ο Μερσέν θα μείνει ως τον θάνατό του (1588 - 1648) ο πιο πιστός φίλος, ο πολυτιμότατος πληροφοριοδότης τού Ντεκάρτ για όλα τα ζητήματα που τον ενδιέφεραν, κι ο ενδιάμεσός του με τους σοφούς τής εποχής του. Η αλληλογραφία τών δυό φίλων έχει ανεκτίμητη αξία για τη μελέτη τού φιλοσόφου μας.

Τον ξαναβρίσκουμε στα 1623, στην Ιταλία. Είναι πάντα φιλοπερίεργος. Αγαπά να κοιτάζει τον κόσμο γύρω του. Στην Μπρέντα, όταν είδε το πλήθος μαζεμένο, χώθηκε να δει τι συμβαίνει. Δεν έλειψε από τη στέψη τού Αυτοκράτορα στη Φραγκφούρτη. Τώρα τον βρίσκουμε στη Βενετία, στην ετήσια τελετή τού συμβολικού γάμου τού Δόγη με την Αδριατική Θάλασσα. Κατόπι παρευρίσκεται στις γιορτές τού Ιωβιλαίου τού Πάπα Ουρβανού Η΄ κατά το τέλος τού 1624. Η Παναγία τού Λορέττο είναι από τα πιο πολυσύχναστα προσκυνήματα της Χριστιανοσύνης. Είταν λοιπόν φυσικό πως, και χωρίς το τάμα του, θα πήγαινε ο Ντεκάρτ να δεί το Λορέττο.

Στη Γαλλία γύρισε την άνοιξη του 1626—κι έμεινε εκεί περίπου δυό χρόνια—ως το φθινόπωρο του 1628. Ο Ντεκάρτ είταν τότε στα τριάντα του χρόνια. Με την άνεση που του δίνει η κοινωνική του θέση κι η οικονομική του ανεξαρτησία, κυκλοφορεί πολύ, και σε διάφορα περιβάλλοντα. Βρίσκει τον μεγάλο φίλο του Mersenne και σχετίζεται μ᾽ επιστήμονες σαν τον μαθηματικό Mydorge. (1585 - 1647).

Συναναστρέφεται όμως και λιγότερο σοβαρούς ανθρώπους: αθέους, ποιητές, χαρτοπαίκτες και διαβάζει μυθιστορήματα και ποιήματα μάλλον αλατισμένα. Τα διαβάζει μ᾽ αρκετό ενδιαφέρον, ώστε να θυμάται τέτοιους στίχους είκοσι χρόνια αργότερα.

Και τέλος συναντά τον τρίτο από τους ανθρώπους πού έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη ζωή τού Ντεκάρτ.

Πρώτος είταν ο Μπέεκμαν. Δεύτερος ο Μερσέν. Τώρα πρόκειται για τον Καρδινάλιο de Bérulle Ύστερα θα υπάρξουν δυό γυναίκες: η Πριγκήπισσα Ελισσάβετ τού Παλατινάτου και η Βασίλισσα Χρηστίνα τής Σουηδίας, που θα γίνει αιτία να πεθάνει πρόωρα ο Ντεκάρτ. Όπως και με τον Beeckman, έτσι και με τον Καρδινάλιο, η γνωριμία οφείλεται σε σχεδόν τυχαίο περιστατικό.

Τον Οκτώβρη τού 1627 ο Ντεκάρτ έτυχε να παρευρεθεί σε μια διάλεξη κάποιου ευπατρίδη, τού κυρίου de Chandoux, στο μέγαρο του νούντσιου τού Πάπα. Είναι περίεργη αυτή η διασταύρωση των τροχιών τής ζωής δυό ανθρώπων που η τυχαία συνάντησή τους επηρέασε τόσο πολύ τη ζωή τού ενός. Ο ντε Σαντού, άνθρωπος με καινούργιες ιδέες, ικανότατος στο να κάνει εντύπωση, καθώς αποδείχνει το ότι τον φιλοξένησε ο αντιπρόσωπος του Πάπα. Ο Ντεκάρτ αδύνατος, μικροκαμωμένος και περιπλανώμενος ντιλετάντες. Συναντήθηκαν μια στιγμή. Τις ιδέες που ανέπτυξε ο πρώτος, σηκώθηκε και τις αντέκρουσε μια-μια ο Ντεκάρτ. Κι οι δρόμοι τους πάλι χωρίσανε. Τον

Chandoux είταν πεπρωμένο οι ιδέες του να τον οδηγήσουν στην κρεμάλα. Είχε φαίνεται νεωτεριστικές ιδέες και για το νόμισμα. Καταδικάστηκε σε θάνατο για την κατασκευή κίβδηλων νομισμάτων. Του Ντεκάρτ η επέμβαση στη συζήτηση έκανε εντύπωση.—Τον πρόσεξε ο Καρδινάλιος de Bérulle, ο περίφημος αναμορφωτής της Γαλλικής Εκκλησίας, διέκρινε τις φιλοσοφικές δυνατότητες του νέου και τον παρότρυνε να το θεωρήσει «υποχρέωση συνειδήσεως» ν' ασχοληθεί με την αναμόρφωση της φιλοσοφίας.

Η συμβουλή τού Καρδιναλίου βρήκε αμέσως απήχηση στην ψυχή τού Ντεκάρτ. Τα χρόνια ζωής στο Παρίσι τον είχαν πείσει πως σπαταλούσε τον καιρό και τις ικανότητές του. Είχε την πεποίθηση πως για ν' αποδώσει όσα είξερε πως μπορούσε, του χρειαζόταν η ψυχική γαλήνη κι η μοναξιά, μακρυά από τ' αδιάκοπα κι αναπόφευκτα χασομέρια που του δημιουργούσε, η διαμονή του στη μεγαλούπολη.

Οριστική εγκατάσταση στην Ολλάνδία—Πρώτη περίοδος (1628-1640)
Η δίκη τού Γαλλιλαίου—Η Φρανσίν—Ο «Λόγος».

Τον Οκτώβρη τού 1628 ο Ντεκάρτ βρισκόταν στην Ολλανδία. Γιατί τάχα στην Ολλανδία; Αν ζητούσε μόνο την ησυχία τής μοναξιάς, θα την έβρισκε κι αλλού. Μήπως καμιά αισθηματική υπόθεση; Δεν υπάρχουν τέτοια.—Στην Ολλανδία, εκτός από τις βιοτικές ανέσεις—οι Κάτω Χώρες είταν τότε, τηρουμένων τών αναλογιών, ό,τι για τον σημερινό κόσμο η Ελβετία—ο Ντεκάρτ έβρισκε την ησυχία και την ελευθερία του. Ησυχία: δεν είχε κοινωνικές υποχρεώσεις κι ούτε ζούσε σε γνωστό περιβάλλον. Ελευθερία: Οι Ολλανδοί, που είχαν πρόσφατα αποτινάξει τον Ισπανικό ζυγό, έδειχναν φιλελευθερισμό κι ανεκτικότητα που έκαναν τη χώρα τους όαση, όπου κατέφευγαν οι κατατρεγμένοι.—Στη Γαλλία ελευθερία τής σκέψης δεν υπήρχε.

Ο Ντεκάρτ κατατρεγμένος δεν είταν—γιατί ποτέ δεν είχε επαναστατήσει σαν άλλους. Η πολιτική δεν τον ενδιέφερε. Αυτός, που γινόταν ατρόμητος ανατροπέας σαν αποτραβιόταν στον κόσμο τών θεωρητικών στοχασμών του, ο άνθρωπος που δεν τον τρόμαζε κανένα άπειρο, δεν είχε καμιά διάθεση να τσακωθεί με τα καθεστώτα. Ο επαναστάτης στη Μεταφυσική και τη Φυσική, ήθελε να τα έχει απαραίτητα καλά με την Εξουσία. Εξουσία είταν ο Βασιλιάς της Γαλλίας, αλλά προπάντων η Καθολική Εκκλησία κι οι παντοδύναμοι Ιησουίτες. Ο Ντεκάρτ θα προσπαθήσει σ' όλη του τη ζωή όχι μόνο να μη συγκρουστεί μαζύ τους, παρά και να τους πείσει πως όσα γράφει και διδάσκει εξυπηρετούν την Εκκλησία καλύτερα από την επίσημη φιλοσοφία.

Αυτό θα γίνει περισσότερο αισθητό μετά το 1633. Για την ώρα είμαστε στά 1629. Ο Ντεκάρτ θα μείνει στις Κάτω Χώρες ως στα 1649, με σύντομες απουσίες τα τελευταία ιδίως χρόνια. Τα είκοσι αυτά έτη είναι τα γονιμότερα από συγγραφική άποψη. Τονίζω το «συγγραφική» γιατί — και τούτο είναι το χαρακτηριστικό τού Ντεκάρτ—ο φιλόσοφός μας αποκρυστάλλωσε τις κύριες βάσεις τής Μεταφυσικής και της Φυσικής του σχεδόν από την αρχή.

Αργότερα δεν κάνει παρά να διατυπώνει, να επεξεργάζεται και να υπερασπίζει τις βασικές αυτές ιδέες του.

Ας τον παρακολουθήσουμε όμως συστηματικότερα. Δεν είναι εύκολο: Οι μετακινήσεις του μέσα στην Ολλανδία, προπάντων τα δεκατρία πρώτα χρόνια, είναι συχνότατες. Δεν οφείλουνταν πάντα στον πόθο του να μείνει μόνος με τους στοχασμούς και τις μελέτες του. Ο Ντεκάρτ δεν έπασχε από ανθρωποφοβία. Είταν όμως από κείνους που θέλουν να είναι απόλυτοι κύριοι του εαυτού τους. Εκείνο που είπαν για έναν σύγχρονό του, τον πρώτο Balzac, εφαρμοζόταν και σ' αυτόν: Δεν μπορούσε ν' ανεχτεί ούτε τις καλτσοδέτες του. Ο Ντεκάρτ ήθελε να βλέπει ανθρώπους, να συναναστρέφεται κοινωνία, αλλά ώς ένα όριο. Αποκεί και πέρα είχε την αξίωση να τον αφίνουν ήσυχο, κι έπαιρνε τα μέτρα του αναλόγως. Έτσι, οι μετακινήσεις του είταν προς τις δυό κατευθύνσεις: και προς τη μοναξιά, αλλά και προς τους ανθρώπους. Ας τον παρακολουθήσουμε: 1629, στο Φράνεκερ ο Ντεκάρτ γράφεται στο Πανεπιστήμιο: Gallus, philosophus. Τον επόμενο χρόνο γραφεται στο Πανεπιστήμιο της Leyde: Mathematicus. Το 1631 - 1632 είναι στο Άμστερνταμ, όπου καταγίνεται με ανατομικές μελέτες πάνω σε ζώα. — Θα μελετήσει κάποτε σε κλωσσημένα αυγά, και σε κοιλιές σφαγμένων εγκύων αγελάδων τήν ανάπτυξη των εμβρύων. — Στο μεταξύ, αποκτά φίλους μέσα στους επιστήμονες. Ένας τους διορίζεται στα1632 καθηγητής στο Deventer. Είναι οπαδός του, πρόκειται να διδάξει τις θεωρίες του. Ο Ντεκάρτ μένει στο Ντέβεντερ για να τον παρακολουθήσει.

Ύστερα γυρνά στο Αμστερνταμ. Τότε σημειώνεται η μεγάλη του κρίση. Από το 1629 είχε καταγίνει να γράψει ένα μεγάλο έργο, όπου συγκέντρωσε όλες τις φιλοσοφικές κι επιστημονικές κυρίως θεωρίες του. Ο τίτλος του είταν: «*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*». Είταν έτοιμη το καλοκαίρι τού 1633. Τον Νοέμβρη όμως ο Ντεκάρτ μαθαίνει πως λίγους μήνες πριν ο μεγάλος Γαλιλαίος, δικάστηκε στη Ρώμη κι εξαναγκάστηκε ν' αποκηρύξει τις σωστές θεωρίες τού Κοπέρνικου. Ο Ντεκάρτ ζαλίζεται. Όλα όσα έγραψε στο συγγραμμά του στηρίζουνται λίγο ή πολύ στην ίδια βάση.

Αποφασίζει να μην τη δημοσιέψει. Να μη γράψει πια τίποτα. Το δεύτερο θα του περάσει βέβαια, αλλά το ηθικό πλήγμα είταν ανεπανόρθωτο. Ο Ντεκάρτ τραβήχτηκε ακόμα περισσότερο στον εαυτό του. Αγωνίστηκε να συγκαλύπτει τη βαθύτερη σκέψη του. Έκανε αφάνταστες προσπάθειες για να πείσει τους πάντες πως η ορθοδοξία του είταν ανεπίληπτη. Αυτός, που λέει κάπου πως ο άνθρωπος πρέπει ν' ασχολείται με τα μαθηματικά μερικές ώρες τη μέρα, και να δίνει στη μεταφυσική μόνο μερικές ώρες τον χρόνο, γράφει ακούραστα μεταφυσικές πραγματείες, αντικρούσεις και αλληλογραφία. Συνάμα, εμμένει με πάθος στην εκτέλεση των υποχρεώσεών του σαν πιστού Καθολικού. Στον Revius, προτεστάντη θεολόγο και πάστορα, που προσπαθεί να τον προσηλυτίσει, απαντά: «εμμένω στη θρησκεία τού Βασιλιά μου». Κι όταν ο άλλος επιμένει, ο Ντεκάρτ τον ξεφορτώνεται οριστικά: «εμμένω στη θρησκεία τής παραμάννας μου». Ο λόγος αυτός, ειπωμένος από τον άνθρωπο που αντιμετώπισε τα πάντα με την αδυσώπητη αμφιβολία του, είναι

συγκλονιστικός. Εξίσου συγκλονιστικό είναι αυτό που θα εκμυστηρευτεί κάποτε, με την κάπως υπεροπτική ταπεινοφροσύνη του: «μολονότι έχω την απόφαση να πιστεύω, και θαρρώ μάλιστα πως πιστεύω πολύ σταθερά όλα όσα μού διδάσκει η θρησκεία, τα πράματα για τα οποία πείθουμαι με φυσικούς λόγους μ' επηρεάζουν πολύ περισσότερο από κείνα που μου διδάσκει μόνη η πίστη».

Ωστόσο, θα εμμείνει ως το τέλος. Φυσικά, συνηγορεί σ' αυτό η σκοπιμότητα, τέτοια που τη βλέπει ο χαρακτήρας του. Ο Ντεκάρτ δεν ξέχασε ποτέ πως αν μπόρεσε να διαψεύσει τους γιατρούς και να σταθεροποιήσει την υγεία του, το κατόρθωσε «μονάχα επειδή—καθώς έγραψε—είχε μάθει να παίρνει όλα τα πράματα από τη βολικότερη πλευρά τους».

Σίγουρα, συμβάλλει στην εμμονή του στη θρησκεία και το συναισθηματικό υπόστρωμα που του έμεινε από τα παιδικά του χρόνια. Τα λόγια τής γιαγιάς του και της παραμάννας του: Εμμένει στη θρησκεία τους. Υπάρχει κάποτε ένα είδος περηφάνειας στο να μένει κανείς πιστός σε ιδέες που δεν τις πιστεύει πια απόλυτα.

Ακολουθεί η μεγάλη ιδιωτική περιπέτεια του Ντεκάρτ. Αποκτά «έναν σύνδεσμο». Μιαν απλή γυναίκα τού λαού, μιαν υπηρέτρια. Την έλεγαν Ελένη Το 1635, τους γεννιέται ένα παιδί. Ο Ντεκάρτ γνωρίζει, αλλοίμονο, ακριβέστατα όχι μόνο πότε γεννήθηκε το παιδί, αλλά και πότε—την Κυριακή 15 Οκτωβρίου 1634—το παιδί άρχισε να ετοιμάζεται. Ο αγαθός παλιός βιογράφος του, ο A. Baillet, βγάζει έτσι το συμπέρασμα πως το γεγονός πρέπει να είταν εντελώς εξαιρετικό για τον φιλόσοφο, και πως αυτό αποδείχνει «ότι δεν είταν παντρεμένος».

Ας τελειώσουμε μ' αυτή την ιστορία. Μετά τα παιδιάτα του, ο Ντεκάρτ δεν είχε πια γνωρίσει τη θαλπωρή μιας οικογενειακής τρυφερότητας. Αγάπησε εξαιρετικά το παιδί του. Για να είναι πιο ήσυχος μαζύ του και με την Ελένη τραβήχτηκε από το 1637 ως το 1640 σ' ένα κτήμα ακόμα πιο μοναχικό από τ' άλλα. Το 1640, η Φρανσίν πεθαίνει, κι αυτό είταν πολύ μεγαλος καημός για τον Ντεκάρτ. — Αυτή θα μείνει η μεγάλη περιπέτεια της ζωής του. Όταν αργότερα μερικοί καθηγητές Πανεπιστημίων άρχισαν την πολεμική εναντίον του, ανακάτωσαν — καθώς φαίνεται πως συνέβαινε κάποτε και στη μακρυνή εκείνη εποχή—στις ακαδημαϊκές συζητήσεις τους και την ιδιωτική του ζωή. Τον κατηγόρησαν για Ντον Ζουάν που διάλεγε απομονωμένα σπίτια στην εξοχή γιά να επιδίδεται ανενόχλητος στα όργιά του και πως είχε γεμίσει την Ολλανδία με νόθα αγόρια. Κάποια μελαγχολία γεννά στον αναγνώστη ο τρόπος με τον οποίο ο Ντεκάρτ, διαψεύδοντας τις συκοφαντίες, αφίνει να διαφαίνεται πως είναι και κάπως κολακευμένος: «δεν έχω νόθους γυιούς, απαντά — η Φρανσίν είταν άλλωστε πεθαμένη πια. — Είμαι όμως άντρας και δεν έχω κάνει όρκο αγνείας...»

Η ιστορία τής Φανσίν μάς έφερε από το 1634 στο 1640. Στο μεταξύ όμως ο Ντεκάρτ έχει αποκτήσει ένα πιο αθάνατο παιδί. Στα 1637, τον τόμο με τον «*Λόγο περί της Μεθόδου*» και τις τρεις γνωστές πραγματείες. Κι έχει γράψει τούς «*Μεταφυσικούς στοχασμούς*» του, που θα εκδοθούν στα 1641.

Στα χρόνια που περνούν ως το τέλος της διαμονής του στις Κάτω Χώρες ακολουθούν τ' άλλα του συγγράματα. Στις «*Αρχές τής Φιλοσοφίας*», που αποτελούν μιά σύνθεση όλων σχεδόν των πορισμάτων των ερευνών του, δίνει τη μορφή διδακτικού βιβλίου, με την ψευδαίσθηση πως θα καταφέρει στο τέλος τους Ιησουΐτες ίνα υιοθετήσουν τη διδασκαλία του στα σχολειά τους. Το μόνο που θα κατορθώσει με την πολιτικότητά του είναι, παρ' όλες τις πολεμικές που μοιραία σηκώνουν οι ιδέες του, να μην τον ενοχλούν πάρα πολύ οι καθολικοί ενόσω ζούσε. Γιατί, μετά τον θάνατό του, τόσο η Λουθηρανή όσο κι η Καθολική Εκκλησία, αλλά κι ο Βασιλιάς τής Γαλλίας καταδίκασαν κι απαγόρεψαν τη διδασκαλία του.

Δεύτερη περίοδος στην Ολλανδία.—Δύσκολοι καιροί. (1640 - 1649)

Μέσα στα είκοσι χρόνια που ο Ντεκάρτ έζησε στην Ολλανδία, τα γεγονότα εξελίχτηκαν σημαντικά, τόσο σχετικά με το άτομό του όσο και σχετικά με το περιβάλλον όπου ζούσε.

Όταν, νέος ακόμα, μόλις τριάντα δυό χρονώ, και φυσικά σχεδόν άγνωστος, ο Ντεκάρτ είχε φτάσει στην Ολλανδία, η χώρα αυτή έβγαινε από έναν επαναστατικό αγώνα για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας της και την απαλλαγή της από τους μισημένους Ισπανούς και την Ιερή Εξέτασή τους. Κι όπως συμβαίνει συνήθως σε ανάλογες περιστάσεις, είταν διάχυτη στην ατμόσφαιρα μια διάθεση φιλελευθερισμού κι ανοχής έστω και για τις ιδέες που δεν είταν ίσως εντελώς σύμφωνες με τις ιδέες του τόπου.

Με τον καιρό όμως το νέο καθεστώς στερεώθηκε, έγινε συντηρητικό, κι η μισαλλοδοξία άρχισε να καλλιεργείται μέσα στα Πανεπιστήμια. Πρέπει να θυμηθούμε πως οι διαμαρτυρόμενοι είταν ένα είδος αποστάτες, κι ο καθολικισμός τούς είχε χαρακτηρίσει για αιρετικούς. Οι αιρετικοί γίνουνται συνήθως φανατικότεροι, για ν' αποδείξουν ακριβώς πως αυτοί αντιπροσωπεύουν τη σωστή πίστη.

Εξάλλου, τα προσωπικά κι ο φθόνος έπαιξαν τον αναπόφευκτο, σημαντικό ρόλο τους. Τα χρόνια είχαν περάσει, ο Ντεκάρτ δεν είταν πια ο λαμπρά προικισμένος νέος με τις πρωτότυπες ιδέες. Τώρα πιά, είταν ξακουστός φιλόσοφος που είχε αποκτήσει οπαδούς και που το σύστημα του είχε αρχίσει να διδάσκεται και από πανεπιστημιακές έδρες. Ήδη ο τόμος με τον «*Λόγο περί της Μεθόδου*» και τις τρεις πραγματείες, που δημοσιεύτηκε στα 1637, είχε δημιουργήσει τεράστιο για την εποχή του πάταγο, παρ' όλο που δεν είχε αποτελέσει βιβλιοπωλική επιτυχία, κάθε άλλο. Αλλά κυρίως μετά τη δημοσίεψη των «*Μεταφυσικών Στοχασμών*», στα 1641, είχε κορώσει στους κύκλους των θεολόγων και των φιλοσόφων, πρωτοφανής σάλος, κι οι πολεμικές είχαν συνεχιστεί επί χρόνια. Είταν πλέον πασίγνωστο πως ο Ντεκάρτ, διάσημος σε όλη τήν Ευρώπη, είχε δικό του φιλοσοφικό σύστημα, ολόκληρη κοσμοθεωρία, που φιλοδοξούσε ν' αντικαταστήσει όλα όσα είταν καθιερωμένα ως τότε και στη φιλοσοφία και την επιστήμη.

Από το σημείο αυτό ως το ν' αρχίσουν να κατηγορούν τον Ντεκάρτ

για υπονόμευση της θρησκείας και για αθεϊσμό, η απόσταση δεν είταν μεγάλη. Και το παιχνίδι τών ξένων αντιπάλων τού Ντεκάρτ διευκολύνεται από την αντίδραση που συναντά η διδασκαλία του και στην πατρίδα του την ίδια. Τον αποδοκιμάζουν οι Ιησουΐτες και οι σοφοί τής Σορβόνης. Χαρακτηριστικά εξάλλου είναι όσα έχουν περισωθεί στο έργο τού Πασκάλ, κυρίως το απόσπασμα 77: «Δεν μπορώ να συγχωρήσω τον Ντεκάρτ. Θα το επιθυμούσε πολύ, μέσα σε όλη τη φιλοσοφία του, να κάνει δίχως τον Θεό...» Ο φλογερός μυστικισμός τού Πασκάλ δεν ανεχόταν τον επιστημονικό ορθολογισμό τού Ντεκάρτ: «Να χτυπήσω εκείνους που εμβαθύνουν τις επιστήμες: τον Ντεκάρτ». (αποσπ. 76). Και μαθηματικοί, σαν τους Roberval και Fermat τον χτυπούν επίσης.

Ο Ντεκάρτ ακούει χειρότερα στην Ολλανδία, όπου βρίσκεται, από διαμαρτυρομένους θεολόγους και πανεπιστημιακούς. Και, παρ' όλη την απέχθειά του για τους καυγάδες, παρασύρεται σε πολεμικές, στις οποίες δύσκολα κρύβει την περιφρόνησή του για τους αντιπάλους του.

Είταν λοιπόν φυσικό πως η ατμόσφαιρα γύρω του δεν παρουσίαζε κανένα από τα παλιά πλεονεκτήματα που τον είχαν αρχικά γοητέψει. Είχε γίνει αποπνικτική από την αντίδραση, τις μνησικακίες και τις κατηγορίες διαφόρων ισχυρών πνευματικών παραγόντων του τόπου, που του έστησαν ανοικτό πόλεμο. Σημαντικότερος απ' όλους είταν ο Gisbert Voët, πάστορας και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης. Μ' αυτόν κατέληξαν στους λιβέλλους. Η «Epistola ad Celeberrium Virum Gisbertum Voetium» (1643) είναι από τα δηκτικότερα γράμματα που έγραψε ο φιλόσοφός μας. Άλλος εχθρός του είταν ο Revius, θεολόγος και καθηγητής στη Λάϋντε, που δεν μπορούσε να ξεχάσει την τσουχτερή απάντηση του Ντεκάρτ στις προσπάθειές του να τον κάνει διαμαρτυρόμενο: «Εμμένω στη θρησκεία τής παραμάννας μου».

Παρ' όλες τις δυνατές φιλίες που ο Ντεκάρτ είχε στο περιβάλλον τού πρίγκηπα της Οράγγης, και την υποστήριξη της Γαλλικής Πρεσβείας, ο Ντεκάρτ ένοιωθε πια ξένος κι απομονωμένος. Οι αντίπαλοί του είταν ντόπιοι, είχαν μαζύ τους και μέρος των Πανεπιστημιακών Σχολών. Μερικές—καθώς συμβαίνει κάποτε όταν το ηθικό επίπεδο των πανεπιστημιακών είναι χαμηλό — δεν δίσταζαν να κινητοποιήσουν και την πολιτική εξουσία για να ενισχύσουν τη θέση τους στον δήθεν επιστημονικό πόλεμο που έκαναν κατά τού Ντεκάρτ. Επανειλημμένα απαγορεύτηκε από τις πολιτικές αρχές, και στην Ουτρέχτη και στη Λαϋντε, να διδάσκουνται οι θεωρίες του Ντεκάρτ: «Να μη δημοσιεύεται τίποτα ούτε υπέρ, ούτε κατά των ιδεών τού Ντεκάρτ». Οι συζητήσεις προκαλούσαν επεισόδια μεταξύ των φοιτητών. Δεν δίστασαν να εγκαλέσουν τον Ντεκάρτ στα ποινικά δικαστήρια, με την κατηγορία τής βλασφημίας, που συνεπαγόταν ποινή βαρύτατη· Οι συκοφαντίες για την ιδιωτική του ζωή άρχισαν να ξεπερνούν κάθε όριο. Η πριγκηπική παρέμβαση αποσόβησε κάθε φορά τον κίνδυνο, αλλά φυσικά όλα αυτά είχαν κουράσει τον Ντεκάρτ. Ένοιωθε πως στην Ολλανδία ο τόπος δεν τον σήκωνε πια. Έπρεπε να βρει αλλού καταφύγιο. Τα ταξίδια του στη Γαλλία, για τα

οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, κι η τελική υπερνίκηση των δισταγμών του κι η απόφαση να πάει στη Σουηδία επηρεάστηκαν αναμφίβολα από την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί γι᾽ αυτόν στην Ολλανδία μετά το 1640.

Η Πριγκήπισσα Ελισσάβετ

Φωτεινή εξαίρεση για τον Ντεκάρτ στις στενοχώριες αυτής τής περιόδου είταν η φιλία του — εντελώς πλατωνική κι επιστολογραφική — με την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ τού Παλατινάτου, κόρη τού Φρειδερίκου Ε´, που είταν διαμαρτυρόμενος, έκανε ένα φεγγάρι, το 1618, βασιλιάς τής Βοημίας και διώχτηκε από τους Καθολικούς. Η οικογένειά του είχε καταφύγει στην Ολλανδία. Όταν γνωρίστηκαν, στα 1642, ο Ντεκάρτ είταν πάνω από σαράντα έξη ετών κι η Ελισσάβετ είκοσι τεσσάρων. Το πνεύμα της είταν όμως εντελώς εξαιρετικό κι η Πριγκήπισσα είχε μόρφωση αληθινά σπάνια.

Οι σχέσεις τους άρχισαν να διαμορφώνουνται και συνεχίστηκαν στο πεδίο τής αλληλογραφίας: ξεκίνησε από ένα θέμα μεταφυσικής, συνεχίστηκε κατόπι γύρω σε μαθηματικά προβλήματα και απλώθηκε — ευτυχώς για τους μεταγενέστερους — στο ζήτημα της Ηθικής. Στην επιμονή τής Ελισσάβετ χρωστούμε το ότι ο Ντεκάρτ έδωσε σε μια σειρά επτά γραμμάτων του, στα 1645, τις βασικές γραμμές τής οριστικής ηθικής του.

Αλλά και κάτι ακόμη: η Ελισσάβετ υπήρξε αυτό που είναι κάποτε απαραίτητο στους μοναχικούς ανθρώπους — ο φίλος στον οποίο εμπιστευόταν ανεπιφύλακτα — όσο το ανεπιφύλακτο μπορούσε να υπάρξει στον Ντεκάρτ. Έτσι, η αλληλογραφία τους, που βρέθηκε κυρίως στα 1879, φώτισε μιαν άγνωστη — την οικειότερη πλευρά τής προσωπικότητας του φιλοσόφου μας.

Το τι αντιπροσώπευε γι᾽ αυτόν η Ελισσάβετ, μας το δείχνει το γεγονός ότι, από τα δυό τελευταία έργα του, ο Ντεκάρτ τής αφιέρωσε τη γαλλική μετάφραση τών «*Αρχών τής Φιλοσοφίας*» του — το λατινικό πρωτότυπο είχε εκδοθεί ήδη στα 1641. Όσο για το εντελώς τελευταίο, «*Τα πάθη τής Ψυχής*», μπορεί να ειπωθεί πως το έγραψε σχεδόν αποκλειστικά για την Ελισσάβετ.

Χάρη σ᾽ αυτήν κυρίως πήρε σημασία ο ρόλος τής γυναίκας στο δράμα τής ζωής τού φιλοσόφου.

Ταξίδια στη Γαλλία (1644, 1647, 1648)

Από το 1628, που έφυγε από τη Γαλλία, ο Ντεκάρτ δεν σκέφτηκε διόλου να γυρίσει στην πατρίδα του, μολονότι δεν έπαψε να είναι σε καλές σχέσεις με την οικογένειά του. Όταν έχει κανένας υπόψη το πόσο αγαπούσε τα ταξίδια ο Ντεκάρτ, είναι εύκολο και να καταλάβει πως ο φιλόσοφός μας δεν είχε όρεξη να βρεθεί μέσα στο περιβάλλον τής χώρας του. Έμοιαζε να έχει ρίξει πέτρα πίσω του.

Μονάχα δώδεκα χρόνια αργότερα, τη χρονιά που πέθανε η Φρανσίν, ο Ντεκάρτ θυμήθηκε πως ο πατέρας του είταν πια πολύ γέρος — εβδομήντα

εφτά χρονώ—κι αισθάνθηκε την επιθυμία να πάει να τον ξαναδεί. Του έγραψε μάλιστα κι ένα γράμμα για να του αναγγείλει τον ερχομό του. Είταν αργά. Όταν το γράμμα γραφόταν ο πατέρας του είχε ήδη πεθάνει, κι ο αδελφός του είχε αμελήσει να τού το αναγγείλει— ή το γράμμα του είχε χαθεί. Έτσι, το ταξίδι τού 1640 ματαιώθηκε.

Το καλοκαίρι τού 1644 ο Ντεκάρτ πραγματοποίησε το πρώτο, μετά δεκαπέντε χρόνια περίπου, ταξίδι στην πατρίδα του. Επισκέφτηκε τούς συγγενείς του, κανόνισε κληρονομικές εκκρεμότητες, ξαναείδε τα μέρη όπου είχε ζήσει, συναντησε μερικούς φίλους του, κι έμεινε στο Παρίσι αρκετές εβδομάδες.

Το δεύτερο ταξίδι του στη Γαλλία έγινε τρία χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι τού 1647. Το σημαντικότερο γεγονός αυτού του ταξιδιού είταν η συνάντησή του με τον άλλο δαιμόνιο Γάλλο, τον επιστήμονα και μυστικιστή Πασκάλ. Ο Πασκάλ δεν είταν ακόμα εικοσιπέντε χρονώ, αλλά είταν ήδη μια από τις δόξες τις Γαλλίας. Είταν άρρωστος. Ο Ντεκάρτ τον επισκέφτηκε δυό φορές και χάρη στην αδελφή τού Πασκάλ έχουμε μιαν αφήγηση τών όσων ειπώθηκαν στην πρώτη τους συνάντηση. Τα θέματα τών συζητήσεών τους δεν είταν βέβαια εξαιρετικά ενδιαφέροντα για τους κοινούς θνητούς. Μίλησαν για την αριθμομηχανή, για το κενό, για τη λεπτή ύλη (matière subtile). Τη δεύτερη φορά, ο Ντεκάρτ επισκέφτηκε τον Πασκάλ για να γνωματέψει για την αρρώστεια του. Μολονότι δεν είχε κάνει τακτικές σπουδές ιατρικής, ο Ντεκάρτ είχε καταγίνει με τη μελέτη τού ανθρώπινου σώματος κι είχε δικές του ιδέες για την ιατρική. Δεν έκρυβε την περιφρόνησή του για τη σοφία τών εξ επαγγέλματος γιατρών κι έδινε πρόθυμα σύμβουλές ιατρικής στους γνωστούς του. Καθώς θα δούμε, το κακό είναι πως στο τέλος πήγε να κάνει τον γιατρό και στον εαυτό του.—Για τη δεύτερη συνάντηση των δυό μεγάλων σοφών δεν υπάρχει γραπτή εξιστόρηση. Σ' εκείνη τους όμως τη συνάντηση πρέπει να έδωσε ο Ντεκάρτ στον Πασκάλ τη συμβουλή για το περίφημο πείραμα, το σχετικό με την ατμοσφαιρική πίεση, που έκανε πραγματικά ο Πασκάλ κατόπι στο Puy-de-Dôme. Πρόκειται για το γνωστό πείραμα της αντιπαραβολής τού ύψους που δείχνει μια υδραργυρική στήλη στους πρόποδες και στην κορυφή ενός βουνού, χάρη στο οποίο αποδείχτηκε πως η ατμοσφαιρική πίεση είναι μικρότερη όσο ανεβαίνουμε ψηλότερα. Σημειώνουμε το περιστατικό, γιατί ο μεν Ντεκάρτ ανέφερε ότι δική του είταν η ιδέα, ενώ ο Πασκάλ δεν θεώρησε πως έπρεπε να σημειώσει τη συμβολή τού πρώτου στο πείραμά του.

Το τρίτο και τελευταίο ταξίδι τού Ντεκάρτ στη Γαλλία έγινε το καλοκαίρι τού 1648. Ο Ντεκάρτ έφυγε από την Ολλανδία στις αρχές Μαΐου και γύρισε στο Άμστερνταμ στις αρχές Σεπτεμβρίου τού ίδιου χρόνου, νωρίτερα από τις δυό προηγούμενες φορές.

Το ταξίδι αυτό δεν το έκανε από δική του πρωτοβουλία. Είταν ταξίδι παραγγελμένο από τον Βασιλιά—δηλαδή στην πραγματικότητα από τον Καρδινάλιο Mazarin, γιατί ο Λουδοβίκος ο ΙΔ´ είταν μόλις δέκα χρονώ τότε. Κατόπι από ενέργειες θαυμαστών τού Ντεκάρτ, είχε χορηγηθεί στον φιλό-

σοφο σημαντική επιχορήγηση τριών χιλιάδων λιβρών τον χρόνο. Ο Ντεκάρτ είταν πια τότε φυσιογνωμία ένδοξη σε όλη την Ευρώπη, κι αρκετοί Γάλλοι δυσφορούσαν που επέμενε να ζει στο εξωτερικό σαν να είταν εξόριστος από την πατρίδα του. Κι η επιχορήγηση τού δόθηκε για να τον δελεάσει και να γυρίσει πίσω.

Ο Ντεκάρτ δεν είχε πια βασικές αντιρρήσεις. Είδαμε πώς η διαμονή του στην Ολλανδία είχε καταντήσει αδύνατη, ύστερα από τις επιθέσεις που τού έκαναν ορισμένοι πανεπιστημιακοί κύκλοι.

Δυστυχώς, τα πράματα δεν ήλθαν βολικά. Μόλις σχεδόν πάτησε το πόδι του στη Γαλλία, ξέσπασαν οι ταραχές κι ο εμφύλιος πόλεμος της Fronde. Εκείνοι που είχαν αγωνιστεί για να τον φέρουν πίσω είχαν τώρα σκοτούρες πολύ μεγαλύτερες, και δεν τους έμενε καιρός ν' ασχοληθούν με τον φιλόσοφο όσο αυτός φυσικά περίμενε. Σ' ένα του γράμμα τής εποχής, ο Ντεκάρτ γράφει πως αισθάνεται σαν ένας καλεσμένος σε γεύμα, που φτάνοντας στο σπίτι βρίσκει το μαγερειό, ανάστατο και την κατσαρόλα αναποδογυρισμένη. Δεν του μένει παρά να φύγει άναυλα. «Και μήπως, προσθέτει, ενδιαφέρονται τάχα για τη φιλοσοφία μου; Δεν το πιστεύω. Με θέλουν μάλλον να βρίσκουμαι εδώ στη Γαλλία σαν ένα σπάνιο ζώο, σαν έναν ελέφαντα ή πάνθηρα — από περιέργεια».

Έτσι ο Ντεκάρτ σηκώθηκε κι έφυγε δίχως ποτέ να εισπράξει την επιχορήγηση που του είχαν τάξει. Αυτή είταν η τελευταία φορά που είταν γραφτό του να δει την πατρίδα του. Άλλωστε, πλησίαζε πια η ώρα του ταξιδιού του στη Σουηδία, που θα είταν και το μεγάλο τού ταξίδι.

Ο Ντεκάρτ στη Σουηδία. Ο θάνατός του. (1649 - 11.2.1650)

Το ταξίδι τού Ντεκάρτ στη Σουηδία είταν μια απ' αυτές τις παγίδες που στήνει κάποτε στους ανθρώπους η Μοίρα. Όργανό της χρησιμοποίησε τη Βασίλισσα Χρηστίνα. Η Χρηστίνα είχε γεννηθεί στα 1626 και σε ηλικία έξη ετών διαδέχτηκε στα 1632 τον πατέρα της, τον μεγάλο Στρατηλάτη — Βασιλιά Γουσταύο Αδόλφο, που σκοτώθηκε στη μάχη του Lutzen.

Η Χρηστίνα, γεμάτη ζωτικότητα και φαντασιοπληξία, που έφτανε στα σύνορα της ανισορροπίας, ανέλαβε την πραγματική διακυβέρνηση στα 1644, κι άρχισε με μεγάλα όνειρα. Στα 1646, έλεγε στον Γάλλο πρέσβη, τον Chanut: «Πριν είκοσι χρόνια, κανένας έξω από τις χώρες τού Βορρά δεν γνώριζε τίποτα για τη Σουηδία. Πρέπει να κάνουμε κάτι μεγάλο για να επιβάλουμε μακροχρόνια τη φήμη της». Ύστερα από τον πατέρα, που είχε δοξάσει τη Σουηδία στρατιωτικά, η θυγατέρα ήθελε να την κάνει κέντρο πολιτισμού. Άρχισε να καλεί στην αυλή της σοφούς από διάφορες χώρες της Ευρώπης — τη Γερμανία, τις Κάτω Χώρες. Τότε ο Chanut είχε τη μοιραία έμπνευση να σκεφτεί τον φίλο του Ντεκάρτ. Σκέφτηκε πως η Χρηστίνα θα κολακευόταν να έχει τον μεγάλο φιλόσοφο και πως αυτό θα εξυπηρετούσε και τη θέση τής Γαλλίας, αλλά και τον Ντεκάρτ τον ίδιο. Άρχισε λοιπόν να καλλιεργεί το ενδιαφέρον τής Χρηστίνας. Προκάλεσε μια

πρώτη επαφή αλληλογραφίας, με απορίες τής Χρηστίνας σχετικές με τις μεταφυσικές αντιλήψεις του φιλοσόφου. Της γεννούσαν κυρίως δισταγμούς οι θεωρίες τού Ντεκάρτ για το άπειρο. Το άπειρο στον χρόνο. Στα περασμένα, πώς μπορούσε το άπειρο να συμβιβαστεί με τη δημιουργία τού κόσμου σύμφωνα με την Αγία Γραφή; Στο μέλλον, πως συμβιβαζόταν με το τέλος τού κόσμου σύμφωνα με τα Ευαγγέλια; Και τέλος τί γίνεται με το δόγμα που διδάσκει πως το Σύμπαν δημιουργήθηκε μόνο για τον Άνθρωπο;

Καθώς βλέπει κανείς, η Χρηστίνα δεν είταν κοινός άνθρωπος. Ο Ντεκάρτ απαντά και δίνει εξηγήσεις. Κατόπι το θέμα αλλάζει, η Βασίλισσα ενδιαφέρεται για ζητήματα ηθικής. Τέλος, τον Φεβρουάριο του 1649, ο Chanut διαβιβάζει στον Ντεκάρτ μια πρώτη πρόσκληση της Χρηστίνας. Προσπαθεί να του παρουσιάσει το ταξίδι εύκολο κι άνετο. Ο Ντεκάρτ ζητεί προθεσμία, διστάζει να πάει νά ζήσει στη χώρα των αρκουδιών, καθώς λέει.

Η Χρηστίνα δεν είταν συνειθισμένη να δέχεται αρνήσεις. Ύστερα από μια δεύτερη και μια τρίτη πρόσκληση, στέλνει στην Ολλανδία, τον Απρίλη τού 1649, έναν ναύαρχο μ' ένα ειδικό καράβι, για να παραλάβει τον Ντεκάρτ. Ο Ντεκάρτ δεν καλοκατάλαβε στην αρχή πως επρόκειτο για ναύαρχο, τον ξαπέστειλε κι αρνήθηκε ν' αφίσει το ερημητήριό του. Τέλος, το πήρε απόφαση. Ίσως να τον ξεγέλασε η ελπίδα πως θα έβρισκε στη Σουηδία την ησυχία που δεν του έδινε πια η Ολλανδία. Ντύθηκε σαν άνθρωπος της αυλής κι επιβιβάστηκε στις αρχές Σεπτεμβρίου 1649. Το ταξίδι βάσταξε έναν μήνα. Όταν έφτασαν στη Στοκχόλμη, στις αρχές Οκτωβρίου, ο καπετάνιος, που μοιάζει να είταν και καλός αυλικός, ανέφερε στη Βασίλισσα πως ο επιβάτης που της είχε φέρει δεν είταν άνθρωπος, είταν ημίθεος. Τόση κατάπληξη του είχαν κάνει οι γνώσεις τού Ντεκάρτ.

Η Βασίλισσα τον δέχτηκε αμέσως σε δυό ακροάσεις. Ύστερα όμως τον άφισε ήσυχο επί έξη εβδομάδες. Τώρα που τον είχε στην αυλή της, δεν είταν πλέον τόσο βιαστική.

Από τις δυό συναντήσεις τους ο Ντεκάρτ διαπίστωσε πως η Χρηστίνα δεν είχε ιδέα από φιλοσοφία. Απεναντίας αγαπούσε την κλασσική φιλολογία και μελετούσε αρχαία ελληνικά, κι αυτό ο Ντεκάρτ το θεωρούσε ίσα-πέρα σπατάλη καιρού.

Άρχισε να πλήττει. Ο τόπος δεν του άρεζε, και δεν είχε και κανέναν να σχετιστεί, εκτός από την οικογένεια του Πρέσβη, και τον καθολικό εφημέριο, που είταν Γάλλος. Περιμένοντας να ευκαιρήσει η Μεγαλειότητά της, τον έβαλαν κι έγραψε στίχους για μπαλέτο, που δεν προσθέτουν τίποτα στη δόξα του. Επιγράφουνταν « Η Γέννηση της Ειρήνης » και υμνούσαν ταυτόχρονα τη Συνθήκη της Βεστφαλίας και τα γενέθλια της Χρηστίνας. Έγραψε κι ένα αγροτικό ειδύλλιο για τό θέατρο.

Έκανε όμως και μια σοβαρότερη εργασία, που του ζητήθηκε από τη Βασίλισσα. Ένα σχέδιο καταστατικού Ακαδημίας. Φρόντισε μάλιστα να περιλάβει και μια « προσωπική διάταξη » που εξυπηρετούσε τον εαυτό του: Ρητή απαγόρευση να γίνεται μέλος τής Ακαδημίας, οποιοσδήποτε αλλοδαπός.

Ο Ντεκάρτ ήθελε ν' αποφύγει να δημιουργήσει αντιπάθειες γεννώντας τον φθόνο τών γηγενών. Κι εξάλλου και προπάντων, η Σουηδία δεν του είχε αρέσει και δεν είχε καμιά διάθεση να δεθεί οπωσδήποτε.

Κατόπι, η Χρηστίνα έφυγε για να περάσει τις γιορτές στην Ουψάλα, απ' όπου δεν γύρισε παρά κατά τις 15 Ιανουαρίου. Ο χειμώνας στο μεταξύ είταν αφόρητος για τον Ντεκάρτ, που έγραψε: «σ' αυτόν τον τόπο παγώνουν κι οι σκέψεις τών ανθρώπων, σαν τα νερά».

Τέλος, η Χρηστίνα ευδόκησε ν' αρχίσει μαθήματα φιλοσοφίας: Τρεις φορές την εβδομάδα, στο Γραφείο της, στις πέντε το πρωΐ. Είχε φαίνεται την ιδέα πως εκείνη την ώρα το μυαλό της θα καταλάβαινε καλύτερα τα μυστήρια της φιλοσοφίας.

Κι όταν ακόμα ζούσε στα πολύ ηπιότερα κλίματα της Γαλλίας και της Ολλανδίας, ο Ντεκάρτ είταν συνηθισμένος να μη σηκώνεται από το κρεββάτι του πριν το μεσημέρι περίπου. Γι αυτόν, τα μαθήματα, τέτοια ώρα, μέσα στη νύχτα, στα χιόνια, στην παγωνιά, είταν εφιάλτης. Είταν κυριολεκτικά θάνατος: Τις πρώτες μέρες τού Φεβρουαρίου, ο Ντεκάρτ έπεσε άρρωστος. Ο Γάλλος γιατρός τής Αυλής έλειπε και στην αρχή ο φιλόσοφος αρνήθηκε να δεχτεί άλλον. Αλλωστε είχε, δυστυχώς σ' αυτή την περίσταση, και τις προσωπικές του ιδέες σχετικά με την ιατρική.

Σύντομα εκδηλώθηκε πνευμονία. Χρειάστηκε ειδική διαταγή τής Βασίλισσας για ν' αφίσει ο Ντεκάρτ να τον εξετάσει ένας Γερμανός γιατρός. Αυτός είπε να του γίνει αφαίμαξη. Ο άρρωστος αρνήθηκε: «Φεισθείτε το γαλλικό αίμα», είπε στον Γερμανό. Όταν η κατάστασή του χειροτέρεψε κι αναγκάστηκε να δεχτεί την αφαίμαξη, είταν πια πολύ αργά. Πάνω στις εννιά μέρες, τα ξημερώματα της 11 Φεβρουαρίου 1650, ο Ντεκάρτ βγήκε μια στιγμή από το βύθος όπου βρισκόταν. — «Τί ώρα είναι;» ρώτησε. — «Τέσσερις το πρωΐ» τού αποκρίθηκαν. Έκανε ν' ανασηκωθεί τρομαγμένος: — «Πρέπει να φύγω, είπε, η Βασίλισσα περιμένει». Ως την τελευταία στιγμή τον βασάνιζε αυτός ο εφιάλτης τού πρωϊνού σηκώματος. Οι δυνάμεις του τον εγκατέλειψαν. Έπεσε στο προσκέφαλο ψιθυρίζοντας: « Ca, mon âme, il faut partir » — «Ψυχή μου, πρέπει να φύγεις». Είταν οι τελευταίες του λέξεις.

Ο Γερμανός γιατρός έκανε μια ξερή έκθεση, όπου άφινε περίπου να εννοηθεί πως θεωρούσε ότι καλά έγινε που πέθανε ο άρρωστος, μια που δεν είχε δεχτεί εγκαίρως τις συμβουλές του.

Μεταθανάτια

Συνήθως, με τη σκηνή του θανάτου κι ενδεχομένως και τη συγκινημένη ταλαιπωρία τής κηδείας, τελειώνει η αποστολή τού βιογράφου. Στην περίπτωση του Ντεκάρτ, αξίζει, παρά τον μακάβριο χαρακτήρα τους, να σημειωθούν μερικά μεταθανάτια γεγονότα. Έχουν κάποια χρησιμότητα, γιατί δεν υπάρχει αμφιβολία πως τέτοια γεγονότα δεν μπορούν να συμβούν πια σή-

μερα στα ίδια περιβάλλοντα, κι αυτό δείχνει νομίζω πως, παρ' όλα όσα λέγουνται, υπάρχει θετική πρόοδος στα ήθη τών Ευρωπαίων.

Ο τάφος τού Ντεκάρτ στη Στοκχόλμη, στο νεκροταφείο τού Νοσοκομείου τών Ορφανών είταν απλός, με μακριές λατινικές επιγραφές καμωμένες από τον πρέσβη Chanut. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, μερικοί θαυμαστές τού Ντεκαρτ στη Γαλλία θυμήθηκαν τον τάφο του, κι ένας απ' αυτούς, σημαντικό πρόσωπο, ο κύριος Ντ' Αλιμπέρ ανέλαβε να τον φροντίσει. Αρχική σκέψη είταν να χτιστεί πάνω στον τάφο ένα μνημείο αντάξιο τού μεγάλου φιλοσόφου. Κατόπι προτίμησαν να μεταφέρουν τα οστά του και να τα ενταφιάσουν σε μιαν από τις μεγάλες εκκλησιές τού Παρισιού, κι η Αυλή τής Σουηδίας έδωσε τη σχετική άδεια στα 1666.

Αποδώ αρχίζουν οι μεταθανάτιες περιπέτειες του φιλοσόφου. Αν ο Βασιλιάς δεν έδινε μεγάλη σημασία στα κόκκαλα του Ντεκάρτ, υπήρχαν Σουηδοί που είχαν διαφορετική αντίληψη, και θα δούμε παρακάτω πώς εκδηλώθηκε η διαφωνία τους. Αλλά δεν είταν αυτοί μόνοι που έκαναν «αρχήν αδίκων χειρών». Όταν έγινε η εκταφή, ο Πρέσβης της Γαλλίας—δεν είταν πια ο Chanut—ζήτησε να κρατήσει για ενθύμιο ένα από τα κόκκαλα του χεριού τού Ντεκάρτ, «με τα οποία είχαν γραφεί τόσα αθάνατα έργα». Η επιτροπή δεν μπόρεσε λέει να του το αρνηθεί, μια που ο κ. πρέσβης είχε βοηθήσει πολύ στην υπόθεση.

Τον Ιούνιο του 1666, φορτώθηκε σε πλοίο το κιβώτιο, από τη Στοκχόλμη για την Κοπεγχάγη. Στο μεταξύ, οι φίλοι ενεργούσαν για να τους δοθεί από τη Χρηστίνα — που στα 1654 είχε παραιτηθεί από τον θρόνο κι είχε γίνει καθολική, — πιστοποιητικό πως ο Ντεκάρτ είχε πεθάνει καλός καθολικός. Η Χρηστίνα που βεβαίωνε πως είταν ο Ντεκάρτ που την να γίνει καθολική, δεν δυσκολεύτηκε να δώσει το πιστοποιητικό. Αλλά υπήρχαν ακόμη σοβαρότερες δυσκολίες. Πρώτα—με το πλήρωμα του καραβιού. Σαν έμαθαν πως το κιβώτιο είχε κόκκαλα, αρνήθηκαν να ξεκινήσουν. Το είχαν για γρουσουζιά. Χρειάστηκε καιρός για να φτάσει το καράβι στην Κοπεγχάγη, όπου το κιβώτιο έμεινε τρεις μήνες. Έπρεπε το ταξίδι να γίνει από στεριά κι όχι από θάλασσα. Εξαιτίας τών Άγγλων. Ή μάλλον εξαιτίας τής ιδέας που είχαν τότε οι Γάλλοι για τους Άγγλους: «Άν οι Εγγλέζοι έβαζαν χέρι στο κιβώτιο, θα το κατακρατούσαν, επειδή είχαν μεγάλο θαυμασμό για τον Ντεκάρτ στην Αγγλία». Τέλος, το δέμα έφτασε στα σύνορα της Γαλλίας. Στο τελωνείο τής Περόν, το κιβώτιο, σφραγισμένο καθώς είταν με τις επίσημες γαλλικές σφραγίδες και τα πιστοποιητικά, φάνηκε ύποπτο. Το διπλωματικό λαθρεμπόριο δεν είταν φαίνεται άγνωστο. Χρειάστηκε ν' ανοιχτεί το δέμα, να γίνει έλεγχος και να συνταχθεί πρωτόκολλο.

Είταν Γενάρης του 1667 όταν το κιβώτιο έφτασε κάποτε στο Παρίσι. Η επιτροπή αποφάσισε να γίνει η ταφή στην εκκλησιά τής Ste Geneviève du Mont, που δεν πρέπει να συγχέεται με την ομώνυμη, που χτίστηκε αργότερα κι έγινε στην Επανάσταση του 1789 το πασίγνωστο Πάνθεο. Η κηδεία έγινε μ' επισημότητα το δείλι τής 23 Ιουνίου 1667, πάνω από ένα χρόνο μετά την εκταφή. Μέσα στο σούρουπο, η πομπή—μακρυά σειρά από

μεγαλόπρεπες καρότσες — προχώρησε, φωτισμένη από δάδες και λαμπάδες, ως στην εκκλησιά, όπου ο καγκελάριος του Πανεπιστημίου τού Παρισιού είταν να εκφωνήσει τον επιτάφιο. Την τελευταια όμως στιγμή ήλθε από το Παλάτι διαταγή να μην εκφωνηθούν λόγοι. Έτσι κι έγινε. Ας μην ξεχνούμε πως, από μερικά χρόνια ήδη, τα έργα τού Ντεκάρτ είχαν αποκηρυχτεί από τη Ρώμη.

Πάντως το υπόλοιπο πρόγραμμα της τελετής εκτελέστηκε μ' επιτυχία. Βγαίνοντας από την εκκλησία, ο κ. Ντ' Αλιμπέρ οδήγησε τους σημαντικότερους απ' όσους είχαν παρευρεθεί, στον ονομαστό Boquet, όπου είχε παραγγείλει « un splendide et somptueux repas ». Κι η εξιστόρηση συνεχίζει με τη διαβεβαίωση πως « δεν παραλείφτηκε στο συμπόσιο τίποτα απ' ό,τι θα μπορούσε να συμβάλει στο να τιμηθεί πανηγυρικά η μνήμη τού Ντεκάρτ ».

Ο Ντεκάρτ έμεινε στην εκκλησία εκείνη από το 1667 ως στα 1792. Η Γαλλική Επανάσταση δεν είταν φυσικά δυνατόν να τον ξεχάσει. Στα 1791, ένας μακρυνός του απόγονος, υπέβαλε στην Εθνοσυνέλευση αίτηση ζητώντας τίς τιμές τού Πανθέου για τον φιλόσοφο: « Ο Ντεκάρτ, διωγμένος από τη Γαλλία, θύμα τής δεισιδαιμονίας και του φανατισμού... » — δηλαδή της μαύρης αντίδρασης — άρχιζε η αίτηση... Στα 1793, η Convention Nationale ψήφισε να μεταφερθεί στο Γαλλικό Πάνθεο η τέφρα τού Ρενέ Ντεκάρτ.

Το ψήφισμα ξεχάστηκε ανεκτέλεστο επί τρία χρόνια. Στα 1796, το Ινστιτούτο τής Γαλλίας — δηλαδή η ολομέλεια των πέντε Ακαδημιών της — κάλεσε τη Συνέλευση των Πεντακοσίων να εκτελέσει την απόφαση της Convention. Αλλά τα πνεύματα είχαν αλλάξει στο μεταξύ, κι ο Ντεκάρτ περνούσε τώρα στα μάτια μερικών για « ανατρεπτικόν στοιχείον ». Ένας βουλευτής καταπολέμησε εντονότατα την πρόταση: « Ο Καρτέσιος — βροντοφώνησε — είναι ο κύριος υπαίτιος των δεινών άτινα μαστίζουν από μακρού την ανθρωπότητα!. Τα έργα του είναι πλήρη σφαλμάτων.. Ζητώ όπως το νομοθετικόν σώμα αφίσει τον Καρτέσιον να ζήσει ή να αποθάνει εν τοις έργοις αυτού ». Η Βουλή αποφάσισε ν' αναβάλει την εκτέλεση του ψηφίσματος.

Ωστόσο, τα οστά τού Ντεκάρτ είχαν ήδη μεταφερθεί από την εκκλησία τής Αγίας Γενεβιέβης στον Ηλύσιο Κήπο των Γαλλικών Μνημείων, όπου έμειναν ως στα 1819. Τότε ο κήπος καταργήθηκε κι ο φιλόσοφος, μαζύ με δυό λόγιους φραγκισκανούς καλογέρους, εντάφιους γειτόνους του, μεταφέρθηκε στην αρχαιότερη από τις εκκλησιές τού Παρισιού, την St Germain des Prés. Εκεί βρίσκεται ως σήμερα ο τάφος τού Ντεκάρτ.

Υπάρχει όμως κι άλλη συνέχεια. Στα 1821, ο μεγάλος Σουηδός φυσιοδίφης Berzelius διάβασε σε μιαν εφημερίδα τής Στοκχόλμης ότι, στον πλειστηριασμό τών επίπλων κάποιου κ. Σπάρμαν, είχε πουληθεί 37 φράγκα το κρανίο τού Ντεκάρτ. Θυμήθηκε πως είχε ήδη ακούσει στο Παρίσι ότι στον τελευταίο ενταφιασμό τών οστών του, έλειπε, εκτός από άλλα οστά, και το κρανίο. Φρόντισε λοιπόν κι έπεισε τον τελευταίο αγοραστή να του εκχωρήσει το κρανίο, και το έστειλε στον διάσημο Cuvier, ισόβιο Γραμματέα τής Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών. Ο Κυβιέρος ζήτησε πληροφορίες από τον Αλέ-

ξανδρο Lenoir, ιδρυτή και διευθυντή τού Μουσείου Γαλλικών Μνημείων, ο οποίος, ύστερα από αυτοψία, επιβεβαίωσε πως το κρανίο δεν υπήρχε στον τάφο τού Ντεκάρτ. «Το μόνο κάπως μεγάλο κόκκαλο που βρέθηκε, — πρόσθετε στο γράμμα του ο κ. Διευθυντής τού Μουσείου κλπ. — ένα πλατύ κόκκολο, που μπορούσε να προέρχεται από το κρανίο, το πήρα και το έδωσα να μου φτιάσουν, δαχτυλίδια, πολύ λίγα, που τα πρόσφερα σε φίλους τής καλής φιλοσοφίας. Και το αναφέρω για να δείξω πόσο μικρό είταν το κομμάτι».

Ύστερα από τις πληροφορίες αυτές, ο Cuvier εξέτασε το κρανίο που είχε λάβει από τον Μπερζέλιους, το παρέβαλε με τις προσωπογραφίες τού Ντεκάρτ κι αναγνώρισε πως το κρανίο πρέπει να είταν του φιλοσόφου μας.

Τι είχε συμβεί; Καθώς το σημειώσαμε ήδη, μερικοί Σουηδοί—μεταξύ των οποίων κι η Χρηστίνα που το έμαθε όμως εκ των υστέρων—είχαν δυσφορήσει για τη μεταφορά τών οστών τού Ντεκάρτ στη Γαλλία. Ένας απ' αυτούς είταν κι ο αξιωματικός τής φρουράς, που επιφορτίσθηκε να επιβλέψει την ανακομιδή τών οστών. Αυτός κατόρθωσε ν' αφαιρέσει το κρανίο. Το φύλαξε σπίτι του όσο ζούσε. Σαν πέθανε, βρήκαν λέγεται μαζύ με το κρανίο ένα χαρτί όπου εξηγούσε την ενέργειά του, λέγοντας μεταξύ άλλων: «Θα είταν σοβαρή προσβολή στους θεούς προστάτες της Σουηδίας, αν δίναμε το τιμιότερο κομμάτι τού μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου... («τόσον πολύτιμο θησαυρό» λέει παρακάτω) στην αχάριστη πατρίδα του...». Ο πολύτιμος θησαυρός, ξεπουλήθηκε από τους πιστωτές τού αξιωματικού, που λεγόταν Πλάνστρομ, και είχε φροντίσει να χαράξει τ' όνομά του πάνω στο κρανίο, με μια σύντομη επιγραφή που μαρτυρεί την προέλευσή του. Το παράδειγμά του το μιμήθηκαν κι οι διαδοχικοί κάτοχοι τού κρανίου—ένας μάλιστα έβαλε και χάραξαν επάνω κι ένα εγκωμιαστικό λατινικό τετράστιχο. Planstrom... Stjernman... Olaus Celsius (αυτός είταν επίσκοπος...) Hoegerflycht... Arckenholtz (αυτός είταν συγγραφέας...) Ahgren... Sparrman... Arugren... Από τον τελευταίο αυτόν το αγόρασε ο Μπερζέλιους, που το έστειλε στη Γαλλική Ακαδημία τών Επιστημών.

Το κρανίο βρίσκεται ακόμη σήμερα στο Μουσείο τών Φυσικών Επιστημών στο Παρίσι. Όταν σε λίγο τιμήσει ο κόσμος τα τριακόσια χρόνια τού θανάτου τού μεγάλου φιλοσόφου, θα καταλάβουν πιστεύουμε τη θέση που τους ανήκουν, όσο σε λίγους, μέσα στο Γαλλικό Πάνθεο, τα τελευταία λείψανα—όσα άφισαν αλεηλάτητα οι ασυγκράτητοι θαυμαστές του—του René Descartes, πιστού υπηκόου τού Βασιλιά τής Γαλλίας, ταπεινού τέκνου τής Καθολικής Εκκλησίας, αλλά συνάμα και ατρόμητου, αληθινού, δημιουργικού επαναστάτη μέσα στον κόσμο τού πνεύματος.

ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΝΤΕΚΑΡΤ

Ο Ντεκάρτ είταν απαλλαγμένος από βιοτικές φροντίδες κι ενδιαφερόταν ζωηρότατα για την καλλιέργεια του νου του. Είταν συνεπώς φυσικό πως από πολύ νωρίς άρχισε να κρατεί σημειώσεις πρόχειρες ή να καταγράφει τις σκέψεις του σε σχέδια μελλοντικών έργων.

Ένα από τα χαρακτηριστικά τής μεγαλοφυΐας του είταν ακριβώς πως οι βασικές ιδέες που θεμέλιωσαν το φιλοσοφικό του σύστημα άστραψαν άξαφνα μέσα του όταν είταν ακόμη νεότατος. Το «άστραψαν» δεν είναι ποιητική εικόνα. Εκδήλωση απότομη όσο κι εκθαμβωτική τής πνευματικής επεξεργασίας που είχε σίγουρα προϋπάρξει, είναι αυτή η νύχτα τής 10 Νοεμβρίου 1619, όταν ο ίδιος ο Ντεκάρτ—είταν τότε εικοσιτριών ετών—έμεινε τόσο κατάπληκτος από την αναλαμπή τών ιδεών που τον φώτισαν, ώστε να πιστέψει σε υπερφυσική παρέμβαση.

Αν θέλαμε να διαγράψουμε με συντομία, που δεν μπορεί να σεβαστεί όλες τις λεπτομέρειες, την τροχιά τού δημιουργικού έργου τού Ντεκάρτ, θα μπορούσαμε να πούμε πως, ύστερα από μια περίοδο γοργής κυοφορίας, το μαθηματικό του δαιμόνιο γέννησε μερικές βασικές ιδέες σχετικές με τις μαθηματικές επιστήμες. Κάτω από τις ποικιλομορφίες τής Αριθμητικής, της Γεωμετρίας, της Αστρονομίας και της Μουσικής, στις οποίες είχαν προστεθεί η Μηχανική κι η Οπτική, ο Ντεκάρτ διέκρινε την ενότητά τους: Αυτές οι μαθηματικές επιστήμες ασχολούνται όλες με τις σχέσεις—τους λόγους—ποσοτήτων και αναλογιών, και μπορούν συνεπώς να θεμελιώσουν μια γενικότερη επιστήμη—τα «καθολικά μαθηματικά»—που θ᾽ ασχολείται μόνο μ᾽ αυτές τις σχέσεις, ανεξάρτητα από κάθε ειδικό αντικείμενο.

Κατόπι, ήλθε στο φιλοσοφικό δαιμόνιο του Ντεκάρτ η ιδέα να επεκτείνει τη μαθηματική μεθοδολογία σε όλους τούς τομείς τής πνευματικής έρευνας, δηλαδή η βασική ιδέα τού καρτεσιανού ορθολογισμού. Έτσι, έχοντας κατακτήσει από πολύ νωρίς τις βάσεις τής Αλήθειας του, ο Ντεκάρτ είχε στην υπόλοιπη ζωή του όλο τον καιρό για να τις επεξεργαστεί και να τις προπαγανδίσει, αρχικά σε στενό κύκλο εμπίστων του, κατόπι στο μεγάλο κοινό. Παράλληλα μ᾽ αυτή του την απασχόληση, ο Ντεκάρτ, δεν έπαψε να εργάζεται για ν᾽ αξιοποιήσει πρακτικά σε ποικιλότατους τομείς ερευνών την αλάθευτη, καθώς πίστευε, χρησιμότητα της μεθόδου του.

Βασικό ενδιαφέρον του είταν ένα: η σπουδή τής Φυσικής, γιατί απ᾽ αυτήν πρόσμενε τη θετική εξυπηρέτηση των ανθρώπων, τον περιορισμό τής δυστυχίας τους, που οφείλεται για πολύ στο ότι αναγκάζουνται να μοχθούν

υπερβολικά, ν' αρρωσταίνουν, να γερνούν και να πεθαίνουν πρόωρα. Χωρίς να το έχει πει ρητά, ο Ντεκάρτ δείχνει με τη στάση του — πως δίχως να αμφισβητεί την αθανασία τής ψυχής, απεναντίας μάλιστα — φροντίζει και για την ευτυχία τού ανθρώπου σε τούτη εδώ τη ζωή πολύ περισσότερο απ' όσο το έκαναν γενικά στον καιρό του.

Ένας κλάδος μονάχα άργησε να τον απασχολήσει. Της Ηθικής. Για πολύν καιρό, απορροφημένος από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, ο Ντεκάρτ βολεύτηκε με μια «προσωρινή ηθική» που είναι ένα μέτριο ανακάτωμα στωϊκότητας και οπορτουνισμού: «Να υπακούω στους νόμους και τα έθιμα τής πατρίδας μου... να μείνω πιστός στη θρησκεία, στην οποία ο Θεός μού έκανε τη χάρη ν' ανατραφώ από παιδί...»—«Ν' αλλάζω τις επιθυμίες μου μάλλον παρά την τάξη τού κόσμου...» (Βλ. σελ. 43).

Τι σημαίνουν αυτά; Απλώς ότι ο Ντεκάρτ, έχοντας σκοπό ν' ανοίξει πολεμικό μέτωπο στα σύνορα της φιλοσοφίας και της επιστήμης, ήθελε να φυλάξει τα πλευρά του. Ο ορθολογισμός του τον έκανε να καταλάβει από νωρίς πως, αν ήθελε να εκπληρώσει τη μεγάλη αποστολή του, για τίποτα στον κόσμο δεν έπρεπε να δώσει αφορμή επεισοδίων σε άλλους τομείς. Έτσι, ούτε η ηθική τον απασχόλησε στην αρχή, ούτε κι η πολιτική τον χασομέρησε ποτέ διόλου.

Η ηθική είταν εξάλλου γι' αυτόν τομέας, στον οποίο έπρεπε κανείς να φτάσει τελευταία. Ο Ντεκάρτ δεν πρόφτασε ν' ασχοληθεί μ' αυτήν συστηματικά. Το τελευταίο έργο του, «*Τα Πάθη τής Ψυχής*», είναι περισσότερο μελέτη φυσιολογίας και ψυχολογίας, και μόνο επιβοηθητικά περιλαμβάνει και ηθικές παρατηρήσεις. Της καθαυτό ηθικής του τις γενικές γραμμές τις βρίσκουμε στην αλληλογραφία του με την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, που τον κέντρισε ν' ασχοληθεί με το θέμα.

Οι γενικές αυτές απόψεις είταν απαραίτητες για να κατανοηθεί η μορφή κι ο χαρακτήρας τών έργων τού Ντεκάρτ.

I. Πρέπει πρώτα ν' αναφέρουμε και να παραμερίσουμε μερικά δευτερεύοντα έργα. Των περισσοτέρων ή μόνο οι τίτλοι μάς είναι γνωστοί ή σώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα, και έχουν σημασία κυρίως ιστορική.

Το πρώτο, που σώζεται, είναι η «*Επιτομή Μουσικής*» — «Compendium Musicae» — που χάρισε την 31 Δεκεμβρίου 1618 στον Μπέεκμαν. Κατόπι έρχουνται κάτι χειρόγραφα της πρώτης εποχής, 1619-1620: Experimenta, Parnassus και Olympica. Το τρίτο είναι ενδιαφέρον γιατί εκεί μέσα περιγράφει τα γεγονότα τής νύχτας τής 10-11 Νοεμβρίου 1619.

Άγνωστη απέμεινε η μικρή πραγματεία μεταφυσικής, που ο Ντεκάρτ έγραφε στα 1629, στην αρχή τής οριστικής του διαμονής στην Ολλανδία. Πάντως, οι ιδέες του για τα μεταφυσικά προβλήματα δεν άλλαξαν και μας είναι γνωστές από τους «*Μεταφυσικούς Στοχασμούς*» του.

II. Έρχουνται κατόπι μερικά έργα του, που ο Ντεκάρτ τα άρχισε με σκοπό να τα δημοσιέψει, αλλά που είτε έμειναν ατέλειωτα, είτε προτίμησε

να τα αφίσει αδημοσίευτα, και δημοσιεύτηκαν μετά τον θάνατό του. Μερικά απ᾽ αυτά είναι πολύ σημαντικά. Τέτοια έχουμε τ᾽ ακόλουθα:

α) «*Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος*» — Regulae ad Directionem Ingenii». Αποτελεί μια πρώτη και διεξοδικότερη πραγματεία μεθοδολογική, που έμεινε ατέλειωτη. Γραμμένη λατινικά γύρω στα 1628, μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε μονάχα στα 1701. Από τους τριανταδυό κανόνες που επρόκειτο να περιλάβει, υπάρχουν μόνο εικοσιένας. Κι απ᾽ αυτούς οι τρεις τελευταίοι έχουν δοθεί δίχως επεξηγήσεις. Πάντως, έστω κι ασυμπλήρωτη, η πραγματεία αυτή — καμιά ογδονταριά σελίδες — είναι από τα καλύτερα κείμενα του Ντεκάρτ. Αρκετά σημεία τού «*Λόγου περί της Μεθόδου*», που γράφηκε οκτώ περίπου χρόνια αργότερα, διευκρινίζουνται καλύτερα αν ανατρέξει κανείς σε τούτο το έργο.

β) Ακόμα σημαντικότερο είναι το μεγάλο του έργο, που ο Ντεκάρτ το άφισε αδημοσίευτο. Πρόκειται για μια πραγματεία γραμμένη γαλλικά στα 1629-1633 που περιείχε ολόκληρη τη φυσική του και επιγραφόταν «*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*», με ένα δεύτερο μέρος «*Ο Άνθρωπος*». Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. σημ. 110, και 119 και 145, στο τέλος του βιβλίου. Εξάλλου, το Πέμπτο Μέρος τού «*Λόγου*» συνοψίζει μέρος τής αδημοσίευτης πραγματείας.

γ) Ασυμπλήρωτη επίσης και αδημοσίευτη έμεινε μια γαλλική μελέτη τού Ντεκάρτ για τον «*Σχηματισμό τού Εμβρύου*» — De la formation du Foetus — αρχισμένη κατά το 1648, που δημοσιεύτηκε στα 1664.

δ) Επίσης, ένας ημιτελής γαλλικός διάλογος με τον τίτλο «*Η αναζήτηση της Αληθείας με τα Φυσικά Φώτα*» — La Recherche de la Vérité par les Lumières Naturelles — που δημοσιεύτηκε στα 1701.

III. Κατόπι, η αλληλογραφία τού Ντεκάρτ με διάφορες προσωπικότητες, τον Beeckman, τον Balzac, τον Mersenne, την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, τον Chanut, τον C. Huygens κ.λ.π. παρουσιάζει συχνά εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί τα γράμματά του αποτελούσαν κάποτε αληθινές πραγματείες πάνω σε διάφορα επιστημονικά ή φιλοσοφικά θέματα. Τρεις τόμοι αλληλογραφίας τού Ντεκάρτ δημοσιεύτηκαν σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατό του, από τον φίλο και μεταθανάτιο θεματοφύλακα των χαρτιών του, τον Clerselier, στον οποίο και οφείλεται η δημοσίευση των περισσοτέρων από τα κατάλοιπα του φιλοσόφου. Αλλά και μεταγενέστερα, και μάλιστα αρκετά πρόσφατα, έχουν βρεθεί και δημοσιευτεί σπουδαία τμήματα αλληλογραφίας. Έτσι, μεγάλο μέρος τής αλληλογραφίας με την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ δημοσιεύτηκε στα 1878, το αρχείο τού Μπέεκμαν βρέθηκε στα 1905. Η αλληλογραφία τού Ντεκάρτ με τον Ολλανδό φίλο και προστάτη του C. Huygens δημοσιεύτηκε μόλις στα 1926 από τον L. Roth στην Αγγλία.

IV. Αλλά κι αν δεν είχαν σωθεί τα έργα που σημειώσαμε — εκτός από την αλληλογραφία, που είναι ανεκτίμητη — η ζημιά δεν θα είταν ανεπανόρθωτη. Και τούτο γιατί ο Ντεκάρτ δεν έδινε μια μονάχα γραπτή διατύπωση για κάθε κεφάλαιο ιδεών του. Δεν έπαυε στην πραγματικότητα να εκθέτει, και

να επεξηγεί τις γνώμες του, αντικρούοντας αντιρρήσεις. Έτσι, όσα έργα του δημοσιεύτηκαν με δική του πρωτοβουλία ολοκληρώνουν ικανοποιητικά τον κύκλο τού φιλοσοφικού του συστήματος.

1) Πρώτο έργο, δημοσιευμένο από τον Ντεκάρτ στα 1637, δηλαδή δεκαοχτώ περίπου χρόνια αφού άρχισε να επεξεργάζεται τις βασικές του αρχές, είναι κείνο όπου εκθέτει τη Μέθοδό του και δίνει δοκίμια των αποτελεσμάτων τής εφαρμογής της: ο «*Λόγος περί της Μεθόδου*» και τρεις πραγματείες που δημοσιεύτηκαν μαζύ, η «*Διοπτρική*», τα «*Μετέωρα*» κι η «*Γεωμετρία*». Σπουδαιότερη είναι φυσικά η τρίτη, όπου έκθέτει τις βάσεις τής Αναλυτικής Γεωμετρίας. Όπως είναι γνωστό, το έργο γράφηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε στη Leyde—Λάϋντε—της Ολλανδίας ανώνυμο, όλοι όμως είξεραν πως είταν τού Ντεκάρτ. (Βλ. Ανάλυση *Λόγου*).

2) Τέσσερα χρόνια αργότερα, στα 1641, δημοσιεύτηκαν λατινικά οι «*Μεταφυσικοί Στοχασμοί*» με τον τίτλο «Meditationes de Prima Philosophia», του οποίου ο υπότιτλος τροποποιήθηκε στη δεύτερη έκδοση με τρόπο χαρακτηριστικό. Αντί να λέει, όπως έλεγε αρχικά, ότι το βιβλίο «αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού και *την αθανασία τής ψυχής*», η δεύτερη έκδοση λέει πως «αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού και *την πραγματική διάκριση της ψυχής από το σώμα*». Και κάτι επίσης σπουδαίο: λείπει από τη δεύτερη έκδοση η βεβαίωση ότι το βιβλίο εκδίδεται με την έγκριση της Σορβόνης. Πάντως, στο έργο αυτό, ο Ντεκάρτ δίνει τις αντιλήψεις του για την ύπαρξη του Θεού, για τη φύση τού ανθρώπινου πνεύματος, για την ύλη, για την ύπαρξη των υλικών πραγμάτων, για τη διάκριση της ψυχής και του σώματος, κ.λ.π. Το καθαυτό έργο, που χωρίζεται σε έξη Στοχασμούς. δεν είναι μακρύ, ογδόντα περίπου σελίδες κι αυτό. Αλλά συνοδεύεται απο τις αντιρρήσεις που παρουσίασαν διάφοροι θεολόγοι καθολικοί—αλλά κι ένας-δυό φιλόσοφοι όπως ο Άγγλος Hobbes κι ο Γάλλος Gassendi—και τις διεξοδικότατες απαντήσεις τού Ντεκάρτ. Όλα αυτά μαζύ πενταπλασιάζουν τον όγκο τού βιβλίου, στο οποίο ο Ντεκάρτ παρασύρθηκε να καταναλώσει πολύ περισσότερον καιρό απ' όσο νόμιζε, καθυστερώντας έτσι σημαντικά τήν έκδοση του τρίτου έργου του πού είναι:

3) Οι «*Αρχές τής Φιλοσοφίας*», Principhia Philosophiæ, που δημοσιεύτηκαν λατινικά στα 1644, δίνουν τη σύνοψη της Φυσικής τού Ντεκάρτ. Στη Γαλλική μετάφραση, που βγήκε στα 1647, και που είναι αφιερωμένη στην Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, προτάσσεται, σε μορφή επιστολής στον μεταφραστή τού έργου,—είταν ο Αββάς Picot—ένας πρόλογος πολύ σημαντικός για τη φιλοσοφία τού Ντεκάρτ. Προς το τέλος του βρίσκεται η περίφημη φράση τού συγγραφέα, που παρομοιάζει όλη τη φιλοσοφία με δέντρο, πού έχει για ρίζες του τη μεταφυσική, για κορμό τη φυσική, και για κλαδιά όλες τις άλλες επιστήμες, που ανάγουνται σε τρεις κύριες: την ιατρική, (εννοούσε και τη φυσιολογία), τη μηχανική και την ηθική: την τελειότατη ηθική, που προϋποθέτοντας την ακέραια γνώση όλων τών άλλων επιστημών, αποτελεί την ανώτατη βαθμίδα τής σοφίας.

Ο Ντεκάρτ έδωσε στις «*Αρχές τής Φιλοσοφίας*» του τη μορφή διδα-

κτικού βιβλίου. Το έχει διαιρέσει σε τέσσερα μέρη : 1) Αρχές τής ανθρώπινης γνώσης, αυτό που θα λέγαμε Γνωσιοθεωρία — 2) Αρχές τών υλικών πραγμάτων. — 3) Ο ορατός κόσμος, και 4) Η Γη. Και το κάθε μέρος είναι διαιρεμένο σε μεγάλο αριθμό παραγράφων, με επιγραφές κι επεξηγήσεις.

Παρά τον όγκο του, — το βιβλίο είχε περί τις πεντακόσιες σελίδες — το έργο δεν είναι ολοκληρωμένο. Κατά το αρχικό σχέδιο, έπρεπε να έχει δυό ακόμη μέρη: 5) Τα φυτά και τα ζώα, και 6) Ο Ανθρωπος. Ο Ντεκάρτ έκρινε πως δεν είχε ακόμα συγκεντρωμένο αρκετό υλικό πειραματικών παρατηρήσεων για να τα συντάξει.

Αυτή η έλλειψη αφίνει κάποιο κενό στο σύνολο της Φυσικής τού Ντεκάρτ, κι έτσι το πέρασμα από τις «*Αρχές τής Φιλοσοφίας*» στο τελευταίο έργο του δεν δείχνει απόλυτη συνέχεια. Το έργο αυτό είναι:

5) «*Τα Πάθη τής Ψυχής*», που δημοσιεύτηκε γαλλικά τον Νοέμβρη τού 1649, λίγο πριν τον θάνατο του φιλοσόφου, όταν ο ίδιος βρισκόταν στη Σουηδία. Το βιβλίο δεν είναι, καθώς ο τίτλος του θ' άφινε να υποθέσει κανείς σήμερα, προπάντων βιβλίο ψυχολογίας. Αρχίζει με μια προσπάθεια ερμηνείας τού τρόπου με τον οποίο η άϋλη ψυχή ενώνεται με το υλικό σώμα. Εκθέτει πως τα πάθη είναι ψυχικές καταστάσεις, που έχουν όμως πάντοτε για αφετηρία τους τις λειτουργίες τού σώματος. Κατόπι, κάνει την απαρίθμηση των έξη πρωταρχικών παθών, που είναι: ο *θαυμασμός*, η *αγάπη*, το *μίσος*, ο *πόθος*, η *χαρά* και η *λύπη*. Συνεχίζει με την άποψη πως η *γενναιοψυχία* αποτελεί το αντιφάρμακο όλων τών παρεκτροπών και των υπερβολών που προκαλούν όλα τα άλλα πάθη. Και καταλήγει με την αποψη πως όλα τα πάθη είνε κατά βάθος καλά, υπό τον όρο να μην πέφτουν σε υπερβολές και να είναι καλά διαλεγμένο το αντικείμενό τους.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ "ΛΟΓΟΥ"

Όπως όλοι οι μορφωμένοι άνθρωποι του καιρού του, ο Ντεκάρτ είχε διδαχτεί τα λατινικά όχι σαν αρχαία νεκρή γλώσσα, παρά σαν γλώσσα ζωντανή, που θα είχε και να τη γράφει και να τη μιλεί στην ανάγκη. Στη γλώσσα αυτή είταν γενικά καθιερωμένο να διατυπώνουν τις σκέψεις τους οι επιστήμονες κι οι σοφοί της εποχής. Είχε το προσόν να είναι διεθνής.

Ωστόσο, ο Ντεκάρτ δημοσίεψε το πρώτο του βιβλίο στη «λαϊκή γλώσσα», καθώς λέει, δηλαδή στα γαλλικά. Κι εξήγησε πως το έκανε γιατί επιθυμούσε να ενδιαφερθούν στο κήρυγμά του, όχι μονάχα οι γραμματοχαλασμένοι τού καιρού του, δηλαδή «εκείνοι που δεν πιστεύουν παρά στα αρχαία βιβλία», αλλά όσο το δυνατόν περισσότεροι γνωστικοί άνθρωποι. Είταν φυσικό να φερθεί έτσι, μια που οι πρώτοι είταν εκείνοι ακριβώς που ο Ντεκάρτ προσπαθούσε να εκτοπίσει από θέσεις, τις οποίες κατείχαν ενώ δεν έπρεπε. Οι περισσότεροι μορφωμένοι τής εποχής βρίσκουνταν κάτω

από τον άμεσο έλεγχο της Εκκλησίας, κι είταν φυσικό πως δεν είταν διατεθειμένοι ν' ακούσουν πρόθυμα ένα κήρυγμα που απέβλεπε στο ν' αποσπάσει τον ανθρώπινο νου από την κηδεμονία τής Εκκλησίας και να «εκλαϊκέψει» τη φιλοσοφική και επιστημονική έρευνα.

Φυσικά, ο Ντεκάρτ δεν είταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε λαϊκή γλώσσα στο επιστημονικό πεδίο, αλλά είταν ο πρώτος που έγραψε στη λαϊκή γλώσσα έργο τόσο μεγάλης σημασίας.

Είταν επίσης φυσικό να συμβεί και με τον Ντεκάρτ πεζογράφο, ό,τι και με τον Ντεκάρτ στοχαστή κι επιστήμονα. Όπως, στον πόλεμό του κατά της Σχολαστικής φιλοσοφίας ο Ντεκάρτ μένει ώς ένα βαθμό επηρεασμένος από τη σχολαστική εκπαίδευση που έλαβε στο Κολλέγιο, έτσι και στη γλώσσα του ο Ντεκάρτ, γράφοντας γαλλικά, είναι μοιραία επηρεασμένος από τα λατινικά με τα οποία μορφώθηκε.

Εξάλλου, ο Ντεκάρτ δεν χασομερά για να κάνει τον «στυλίστα». Φροντίζει να διατυπώσει τις σκέψεις του ακριβώς όπως τού έρχουνται. Κι αν το γράψιμό του έχει σχεδόν πάντα θαυμαστή σαφήνεια και νεύρο, αυτό συμβαίνει γιατί τέτοια είταν η σκέψη του. Είταν όμως φυσικό να παρασύρεται το γράψιμο του φιλοσόφου από την ορμητική ροή τών στοχασμών του κι από τη λατινική του παιδεία. Και τότε έχουμε φράσεις μακρυές, που διακλαδίζουνται σε παρεμπίπτουσες. Δεν πρόκειται όμως διόλου για θεληματική προσπάθεια του Ντεκάρτ να δώσει στον λόγο του ρητορική ευρύτητα.

Σ' αυτά τα σημεία τού «*Λόγου*» συνάντησε η μετάφραση τις περισσότερες δυσκολίες. Ο μεταφραστής, έχοντας προπάντων υπόψη τού τη σαφήνεια και την ευκρίνεια, δεν δίστασε να τεμαχίζει την πρωτότυπη φράση, και να ξαναφέρει κάποτε τη μπλεγμένη διατύπωση σε πιο ευθύγραμμο ειρμό.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ "ΛΟΓΟΥ"

Ο Ντεκάρτ είταν ήδη σαράντα ενός ετών όταν στα 1637 πρωτοδημοσιεύτηκε ανώνυμα στη Leyde *της Ολλανδίας ο χοντρός τόμος — πεντακόσιες περίπου σελίδες — του οποίου ο «Λόγος περί της Μεθόδου» αποτελούσε τον σχετικά σύντομο — 78 σελίδες — πρόλογο.*

Η ηλικία αυτή ίσως να μη φανεί μεγάλη από πρώτη όψη. Αλλά πρέπει να σκεφτούμε πως από δέκαοχτώ περίπου χρόνια ο Ντεκάρτ είταν ήδη κάτοχος τών βασικών ιδεών που αποτελούσαν το κλειδί τής Μεθόδου του. Πως από δέκα ήδη χρόνια είχε υποσχεθεί στον Balzac να γράψει την «ιστορία τού πνεύματός του», δηλαδή την πνευματική του αυτοβιογραφία, αυτό ακριβώς που δίνει στον «Λόγο» του. Δέκα χρόνια είχαν επίσης περάσει αφότου οι φίλοι τού Ντεκάρτ είχαν μάθει πως είχε τραβηχτεί στην Ολλανδία για να ασχοληθεί χωρίς χασομέρια με το έργο που σχεδίαζε να γράψει.

Το Έκτο Μέρος τού «Λόγου» εξηγεί πολύ καθαρά και με ειλικρίνεια, πρώτα ποιά συνέχεια γεγονότων τον εμπόδισε να δημοσιέψει έργα του ως τότε, κατόπι τους δισταγμούς που εξακολουθούσαν να τον βασανίζουν σχετικά, και τέλος τη μέση λύση που αποτέλεσε γι' αυτόν η δημοσίεψη των τριών δοκιμίων: «Διοπτρική» — «Μετέωρα» — «Γεωμετρία» — που είταν τα θετικά δείγματα των αποτελεσμάτων που μπορούσε να δώσει η εφαρμογή τής Μεθόδου του.

Τον Πρόλογο αυτόν, ο Ντεκάρτ, που είταν αρκετά αναβλητικός, τον έγραψε μάλλον βιαστικά, όταν τα τρία δοκίμια είταν ήδη περίπου τυπωμένα. Είταν η μοίρα τού έργου ν' αποκτήσει ο Πρόλογος αυτός ζωή ανεξάρτητη και να μείνει οριστικό κτήμα τής ανθρωπότητας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 1-15)

Διάφορες απόψεις για τις επιστήμες

Η ορθοφροσύνη είναι ίσα μοιρασμένη σε όλους, άλλοι όμως τη χρησιμοποιούν καλά κι άλλοι άσκημα (§ 1). Ο Ντεκάρτ, χωρίς να έχει εξαιρετική ιδέα για το πνεύμα του (§ 2), πιστεύει πως βρήκε μια μέθοδο ικανή ν' αυξήσει τη μάθησή του και να υψώσει το πνεύμα του ως το ανώτατο σημείο όπου η συντομία της ζωής του μπορεί να του επιτρέψει να φτάσει (§ 3). Σκοπεύει να εκθέσει αυτή τη μέθοδο (§ 4), δίχως όμως να έχει την αξίωση να την επιβάλει στους άλλους (§ 5).

Ο Ντεκάρτ εξιστορεί τις σπουδές του στο Κολλέγιο της La Flèche, όπου διάβασε όλα τα βιβλία (§ 6) και σπούδασε — με λαμπρούς δασκάλους και σημαντική ωφέλεια — τα αρχαία γράμματα, τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά. Εξιστορεί τα προσόντα τών διαφόρων μαθημάτων που παρακολούθησε, αλλά κατέληξε στο συμπέρασμα πως επιστήμη, όπως εκείνος τη φανταζόταν, δεν υπήρχε (§ 6-13). Παράτησε λοιπόν τη σπουδή τών γραμμάτων κι άρχισε ν' αναζητεί την αλήθεια στο μεγάλο βιβλίο τού κόσμου, ταξιδεύοντας (§ 14). Διαπίστωσε όμως πως και στα ήθη τών ανθρώπων δεν

υπάρχουν λιγότερες αντιθέσεις απ' όσες ανάμεσα στις γνώμες τών φιλοσόφων. Και τότε πια το πήρε απόφαση να μην αναζητήσει την αλήθεια πουθενά αλλού παρά μέσα του—μέσα στη σκέψη του. (§ 16).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ (§ 16-28)

Οι κύριοι κανόνες τής Μεθόδου

Έναν χειμώνα, ο Ντεκάρτ απομονωμένος σ' ένα χωριό στη Γερμανία, κι απορροφημένος από τους στοχασμούς του, σκέφτηκε πρώτα πως, όπου κι αν κοιτάξει κανείς, βλέπει ότι μόνα τα έργα που έγιναν από έναν μονάχα άνθρωπο—είτε πόλεις, είτε νομοθεσίες, είτε κι επιστήμες—μπορούν να ικανοποιήσουν απόλυτα το πνεύμα (§ 16). Έπρεπε λοιπόν να παρατήσει κι αυτός όλα όσα τού είχαν διδάξει ως τότε, και που, καθώς είχαν γίνει από πολλούς, είταν συχνά αντιφατικά ή παράταιρα, για να τ' αντικαταστήσει όλα αυτά με τις αλήθειες που θα παραδεχόταν μονάχο το δικό του λογικό (§ 17).

Αλλά βέβαια, τονίζει ο Ντεκάρτ, δεν σκοπεύει να ρυθμίσει ούτε τις διδασκαλίες των σχολών, ούτε προπάντων να θίξει την κοινωνική τάξη—αυτό θα είταν τρέλλα: Άλλοι είναι αρμόδιοι να το κάνουν αυτό χωρίς κίνδυνο ανεπανόρθωτης ζημίας. Ο Ντεκάρτ σκοπεύει να μεταρρυθμίσει αποκλειστικά τον εαυτό του, τη σκέψη του, και θα διηγηθεί με τι τρόπο μπόρεσε να το πραγματοποιήσει μόνος του, αλλά προσθέτει πως λίγοι είναι εκείνοι που θα μπορέσουν να τον μιμηθούν (§ 18-20).

Ο Ντεκάρτ θεωρεί πως, απ' όσα διδάχτηκε, μονάχα η λογική, η γεωμετρική ανάλυση και η άλγεβρα θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες. Αλλά ο τρόπος με τον οποίο τις έχουν συγκροτήσει, τις έχουν κάνει άχρηστες. Χρειάστηκε λοιπόν να αναζητήσει μια δική του μέθοδο, που να έχει τα πλεονεκτήματα, χωρίς όμως και τα ελαττώματα των τριών αυτών κλάδων. Κι επειδή οι καλύτερες νομοθεσίες είναι οι πιο σύντομες, ο Ντεκάρτ τη διατυπώνει στους ακόλουθους τέσσερις κύριους κανόνες (§ 21):

1. Να μη δέχεται τίποτα για αληθινό, ενόσο δεν είναι απολύτως βέβαιος, ν' αποφεύγει προσεχτικά κάθε βιασύνη και προκατάληψη, και να παραδέχεται μονάχα ό,τι παρουσιάζεται στο μυαλό του τόσο καθαρά και διακριτά, ώστε να μην έχει κανέναν λόγο ν' αμφιβάλλει γι' αυτό (§ 22).

2. Να διαιρεί το κάθε πρόβλημα σε όσα τμήματα είναι ανάγκη για να λυθεί καλύτερα (§ 23).

3. Να διευθύνει τις σκέψεις του με τάξη, αρχίζοντας από τα απλούστερα και ανεβαίνοντας προς τα συνθετότερα. Να υποθέτει πως υπάρχει πάντα μια τάξη ανάμεσα και σε κείνα ακόμα που δεν προπορεύουνται φυσικά το ένα από το άλλο (§ 24).

4. Να κάνει πάντα απαριθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, ώστε να είναι βέβαιος πως δεν παραλείπει τίποτα (§ 25).

Ο Ντεκάρτ χρησιμοποίησε τους κανόνες αυτούς, αρχίζοντας από τα μαθηματικά, που είναι το απλούστερο απ' όλα τα θέματα. Παρατήρησε την

ενότητα που υπάρχει ανάμεσα στις διάφορες μαθηματικές επιστήμες, γιατί όλες τους εξετάζουν τις σχέσεις και τους λόγους που διέπουν τα αντικείμενά τους. Αποφάσισε λοιπόν ν' ασχοληθεί μονάχα μ' αυτές τις σχέσεις ή τους λόγους γενικά. Κι ύστερα, καινοτομώντας, σκέφτηκε να εφαρμόσει στη γεωμετρία τον αλγεβρικό λογισμό, αντικαθιστώντας τα σχήματα με αλγεβρικούς τύπους. Έτσι, ιδρύοντας την Αναλυτική Γεωμετρία, κατώρθωσε να λύσει προβλήματα που τα είχε θεωρήσει ως τότε άλυτα (§ 26-27). Τότε, του ήλθε η σκέψη να εφαρμόσει την ίδια μέθοδο και στη φιλοσοφία και τις άλλες επιστήμες. Θεωρώντας όμως πως είταν ακόμη πολύ νέος για να το καταφέρει, ανέβαλε για αργότερα την εκτέλεση αυτού τού σχεδίου (§ 28).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (§ 29-35)

Οι κανόνες τής προσωρινής ηθικής

Η ηθική έρχεται τελευταία στη σειρά τών επιστημών, αλλά η ζωή πιέζει τον φιλόσοφο να ενεργήσει, πριν ακόμη γίνει κάτοχος τής οριστικής του ηθικής. Για να βγει από τη δυσχέρεια, ο Ντεκάρτ θα υιοθετήσει προσωρινά μερικούς πρακτικούς κανόνες, περιμένοντας να γνωρίσει τους καλύτερους της οριστικής ηθικής (§ 29). Οι κανόνες αυτοί είναι:

1ος. Να υπακούει στους νόμους και τα ήθη τής πατρίδας του, διατηρώντας και τη θρησκεία που έχει από παιδί, κι ακολουθώντας σε όλα τις μετριοπαθέστερες γνώμες τών πιο συνετών από τους ανθρώπους με τους οποίους είναι υποχρεωμένος να ζήσει (§ 30).

2ος. Να είναι όσο το δυνατόν πιο σταθερός στις ενέργειές του, και —μια που αποφάσισε να τις υιοθετήσει— ν' ακολουθεί και τις πιο αμφίβολες γνώμες με την ίδια επιμονή ωσάν να είταν βεβαιότατες (§ 31).

3ος. Να προσπαθεί πάντα να νικά τον εαυτό του μάλλον παρά την τύχη, και ν' αλλάζει τις επιθυμίες του μάλλον παρά την τάξη τού κόσμου (§ 32).

Αφού εξέτασε όλες τις ασχολίες στις οποίες επιδίδουνται οι άνθρωποι, ο Ντεκάρτ κατέληξε στο συμπέρασμα πως δεν υπήρχε σημαντικότερη από τη φιλοσοφία, κι αποφάσισε ν' αφοσιωθεί σ' αυτήν (§ 33). Σκέφτηκε πως θα κατόρθωνε πολύ καλύτερα να ξεφορτωθεί τις περιττές πεποιθήσεις του αν ξανάρχιζε να συναναστρέφεται με τους άλλους, παρά αν έμενε κλεισμένος στη μοναξιά του (§ 34). Και χρησιμοποίησε τα εννιά επόμενα χρόνια σε καινούρια ταξίδια και στο να τελειοποιηθεί στην πρακτική τής μεθόδου που είχε καταρτίσει. Τονίζει όμως τη βασική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αμφιβολία τών σκεπτικών που αμφιβάλλουν απλώς για ν' αμφιβάλλουν, και τη δική του αμφιβολία, που αποβλέπει απεναντίας στο να φτάσει στη βεβαιότητα. Μέσα όμως σ' αυτά τα εννιά χρόνια τών ταξιδιών και των συναναστροφών του, απέκτησε τη φήμη ανθρώπου που είχε ήδη πραγματοποιήσει τον σκοπό του, ενώ αυτό δεν είταν πραγματικό. Αποφάσισε λοιπόν να τραβηχτεί και πάλι στη μοναξιά, για να προσπαθήσει να φανεί αντά-

ξιος της φήμης του. Και πάνε ακριβώς οκτώ χρόνια αφότου πραγματοποίησε αυτή του την απόφαση και τραβήχτηκε στην Ολλανδία (§ 35).

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 36-43)

Οι αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, ή οι βάσεις τής Μεταφυσικής τού Ντεκάρτ

Αφού βεβαιώθηκε για τον εαυτό του, ο Ντεκάρτ επιδόθηκε στην έρευνα της Μεταφυσικής. Για να είναι βέβαιος πως δεν θα παραδεχτεί τίποτα που να μην είναι εντελώς αληθινό, αποφασίζει ν' αμφιβάλλει για τα πάντα και προπάντων για τα δεδομένα τών αισθήσεων. Για ν' αμφιβάλλει όμως θα πει πως σκέπτεται, και για να σκέπτεται θα πει πως υπάρχει. Τα δυό αυτά αποτελούν ένα. «Σκέπτουμαι, άρα υπάρχω» είναι η πρώτη αρχή τής Μεταφυσικής του (§ 36).

Αφού βεβαιώθηκε πως υπάρχει, ο Ντεκάρτ εξετάζει το τι είναι. Διαπιστώνει πως αντιλαμβάνεται την ύπαρξή του μονάχα χάρη στο ότι σκέπτεται. Επομένως είναι σκέψη, ψυχή, που υφίσταται ανεξάρτητα από κάθε ύλη και είναι συνεπώς ξεχωριστή από το σώμα (§ 37).

Η αρχή αυτή μάς διδάσκει ακόμη και πως, για να είναι μια πρόταση αληθινή, πρέπει να είναι καθαρή και διακριτή. Αυτά τα δυό χαρακτηριστικά αποτελούν το κριτήριο της ἀλήθειας (§ 38).

Κατόπι ο Ντεκάρτ περνά στην ύπαρξη Θεού. Η ενέργεια της σκέψης, με την οποία διαπιστώνω την ύπαρξή μου είναι η αμφιβολία. Αλλά η αμφιβολία μαρτυρεί ατέλεια. Είμαι λοιπόν ατελής. Για να το ξέρω όμως πως είμαι ατελής, θα πει πως έχω και την ιδέα τής τελειότητας. Από που άραγε έχω αυτή την ιδέα τού τέλειου; Μια τέτοια ιδέα δεν μπορεί να προέρχεται παρά μόνο από ένα ον τέλειο, δηλαδή τον Θεό. Άρα υπάρχει Θεός (§ 39).

Ένα ον μη τέλειο, που έχει την ιδέα τού τέλειου, δεν μπορεί να δημιουργήθηκε μόνο του. Αλλιώς θα είχε δώσει στον εαυτό του την τελειότητα. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάποιος δημιουργός και δικός μας και της ιδέας του τέλειου: Ο Θεός. Συνάμα, αποδείχνεται πως ο Θεός είναι απαλλαγμένος από κάθε ατέλεια. Ατέλεια θα είταν και το να είναι ο Θεός φύση σύνθετη — νοητική και σωματική — Επομένως, είναι φύση αποκλειστικά νοητική, από την οποία εξαρτιέται ό,τι υπάρχει (§ 39).

Αφού αποδείχτηκε η ύπαρξη του Θεού, η σκέψη στρέφεται προς τα εξωτερικά πράγματα, για τα οποία αποφάσισε στην αρχή ν' αμφιβάλλει. Η γεωμετρική έκταση είναι ό,τι διανοούμαστε καθαρά από τον εξωτερικό κόσμο. Αυτό μάς δίνει μια πρόσθετη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού. Όλη η βεβαιότητα των γεωμετρικών αποδείξεων βασίζεται στο ότι τις διανοούμαστε με απόλυτη προφάνεια. Εξετάζοντας όμως την ιδέα τού τέλειου όντος βρίσκουμε, πως το στοιχείο τού υπαρκτού περιλαμβάνεται μέσα στην ιδέα της τελειότητας, όσο αναγκαστικά περιλαμβάνεται και οποιαδήποτε ιδιότητα του τριγώνου μέσα στην ιδέα τού τριγώνου. Δεν είναι δυνατόν κάτι να είναι τέλειο και ωστόσο να μην υπάρχει (§ 40).

Εκείνο που κάνει να δυσκολεύουνται πολλοί να πειστούν για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, είναι πως είναι πολλοί εκείνοι που είναι ανίκανοι να διανοηθούν ο,τιδήποτε δεν χωρεί στη φαντασία τους, που είναι «τρόπος σκέψης» ειδικός για τα υλικά πράματα (§ 41).

Ωστόσο η ύπαρξη των υλικών πραγμάτων είναι πολύ λιγοτέρο βέβαιη από την ύπαρξη του Θεού. Γιατί ακόμα και το ότι οι καθαρές και διακριτές ιδέες μας μάς εξασφαλίζουν την αλήθεια, είναι σίγουρο αποκλειστικά επειδή υπάρχει ο Θεός, που με την ύπαρξή του μας βεβαιώνει πως δεν είναι δυνατόν να είμαστε θύματα απάτης κανενός πονηρού πνεύματος (§ 42-43).

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 44-55)

Η σειρά τών προβλημάτων τής Φυσικής

Παρ' όλη την ευχαρίστηση που θα αισθανόταν, ο Ντεκάρτ προτιμά ν' αποφύγει να εκθέσει όλη τη σειρά τών αληθειών που έβγαλε από τις πρώτες αλήθειες που βρήκε αποκλειστικά χάρη στη μέθοδό του. Φοβάται πως για ορισμένες θα μπορούσαν να προκύψουν διαφωνίες με τους σοφούς, με τους οποίους δεν θέλει να τα χαλάσει (§ 44). Προτιμά να συνοψίσει την πραγματεία του «*Ο Κόσμος ή περί Φωτός*» την οποία προτίμησε ν' αφίσει αδημοσίευτη. Γύρω στο κεντρικό πρόβλημα του φωτός, απαριθμεί όσα τού είταν γνωστά για τον ήλιο που παράγει το φώς, τον ουρανό που το μεταβιβάζει, για τους πλανήτες που το ανταανακλούν, και ειδικότερα για τη Γη, και τέλος για τον άνθρωπο που είναι ο θεατής όλων αυτών. Έτσι όλα τα φυσικά φαινόμενα εξηγιούνται, χωρίς να γίνει προσφυγή σε άλλες αρχές εκτός από τη γεωμετρική έκταση και τους νόμους που διέπουν την κίνηση (§ 45). Ενδέχεται να μη δημιουργήθηκε ο κόσμος με τον τρόπο που ο Ντεκάρτ εκθέτει, θα μπορούσε όμως να τον έχει δημιουργήσει ο Θεός με τον τρόπο αυτόν, και το σύστημα που υιοθετεί ο Ντεκάρτ για να τον εξηγήσει μάς βοηθεί να τον καταλάβουμε καλύτερα (§ 46).

Για να δώσει μιαν ιδέα τών αποτελεσμάτων στα οποία κατέληξε, ο Ντεκάρτ λέει πως όλες οι σωματικές λειτουργίες τού ανθρώπου μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά με τη φυσιολογική λειτουργία τής καρδιάς, την οποία κι εξηγεί με τη δική του ερμηνεία. Σύμφωνα μ' αυτήν, η κίνηση της καρδιάς στηρίζεται βασικά στο ότι η καρδιά είναι όργανο θερμότερο απ' όλο το υπόλοιπο σώμα, χάρη σε μια «δίχως φως φωτιά» που εδρεύει σ' αυτήν (§ 47). Ο Ντεκάρτ εκθέτει διεξοδικά (§ 47-51) τη θεωρία του, που είναι λανθασμένη.

Κατόπι μιλεί για τα *ζωϊκά πνεύματα*, που κατά τη γνώμη του εξηγούν τη λειτουργία τών νεύρων και μυώνων (§ 51) Αναφέρει ότι στην πραγματεία του είχε δώσει την εξήγηση των λεπτομερειών τής κατασκευής τού ανθρώπινου σώματος (§ 52). Εξηγεί κατόπι την άποψή του για τα ζώα, που είναι γι' αυτόν απλά *αυτόματα* και δεν έχουν κανενός είδους ψυχή. Βασίζει την άποψή του αυτή στο ότι τα ζώα δεν έχουν καθόλου λογικό, μια που δεν έχουν ούτε λαλιά (§ 53-54). Με τις εξηγήσεις αυτές, ο Ντεκάρτ παρακάμπτει το πρόβλημα που απασχολούσε στην εποχή του τους φιλοσό-

φους για την αθανασία τής ψυχής τών ζώων. Με την εξήγησή του αποδείχνει ακόμα, κατά την κρίση του, πως η ανθρώπινη ψυχή είναι εντελώς ανεξάρτητη από το σώμα, του οποίου οι κινήσεις δεν εξαρτιένται από την ψυχή αλλά από τα ζωϊκά πνεύματα που κυκλοφορούν μέσα στα νεύρα. Η απόλυτη ανεξαρτησία τής ανθρώπινης ψυχής—που έχει αποκλειστικό της γνώρισμα τη σκέψη,—από το σώμα, αποδείχνει και την αθανασία της (§ 55).

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 56-67)

Τι χρειάζεται για να προχωρήσει η έρευνα της φύσης

Η καταδίκη τού Γαλιλαίου, την οποία αναφέρει χωρίς να τον ονομάζει, εμπόδισε τον Ντεκάρτ να δημοσιέψει την πραγματεία του. Αμφιβάλλει κι αν πρέπει να δημοσιέψει στο μέλλον τα αποτελέσματα των ερευνών του. Οι λόγοι υπέρ και κατά είναι ενδιαφέροντες και θα τους εκθέσει (§ 56). Ο κυριότερος υπέρ είναι ότι ανακάλυψε μιαν επιστήμη ικανή να καλυτερέψει την τύχη τής ανθρωπότητας, ακόμα και να θεμελιώσει μιαν ιατρική επιστήμη στηριγμένη στα μαθηματικά. Για να ολοκληρωθεί όμως μια τέτοια επιστήμη χρειάζουνται ακόμα πολλά πειράματα—που δεν μπορούν να γίνουν από έναν μόνο άνθρωπο—και υλικά μέσα, που θα μπορούσε ίσως να τ' αποκτήσει ο Ντεκάρτ, αν δημοσίευε τις εργασίες του (§ 57-58).—Υπάρχουν όμως κι οι λόγοι που συνηγορούν βέβαια στο να συνεχίσει να εργάζεται και να σημειώνει τα πορίσματα των ερευνών του, τον αποτρέπουν όμως εντελώς από το να τις δημοσιέψει. Ο κυριότερος είναι πως, αν γνωστοποιήσει τις εργασίες του, κινδυνεύει να χάσει το πολυτιμότερο αγαθό που υπάρχει γι' αυτόν: την ησυχία του. Γιατί προβλέπει πως θα προκληθούν πολεμικές και θα έχει ν' απαντά στις ανοησίες που θα του αντιταχθούν από διαφόρους. Δεν προσμένει αξιόλογη ωφέλεια από τις αντιρρήσεις που θα του κάνουν άλλοι (§ 59-60) Ούτε από τη γνωστοποίηση των εργασιών του θα δούν οι άλλοι μεγάλη ωφέλεια, ούτε και πιστεύει ότι εκείνοι θα τον βοηθήσουν σοβαρά με τις δικές τους ἐργασίες (§ 62) Επωφελείται από την ευκαιρία για να χτυπήσει τη σχολαστική φιλοσοφία (§ 61).

Όλοι αυτοί οι λόγοι τον έκαναν πριν τρία χρόνια (1633) να μη θελήσει να δημοσιέψει την πραγματεία του «*Ο Κόσμος* κλπ.».

Αλλά τώρα υπάρχουν κι άλλοι αντίθετοι λόγοι. Π.χ. ο κίνδυνος να υποθέσει ο κόσμος πως ο Ντεκάρτ δεν δημοσιεύει τίποτα, γιατί πραγματικά δεν έχει βρεί τίποτα (§ 63).

Διαλέγοντας λοιπόν μια μέση λύση, ο Ντεκάρτ προτίμησε να δώσει, σαν δείγματα του τι μπορεί να κάνει με τη Μέθοδό του, τις πραγματείες που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο (§ 64-65). Κι έγραψε γαλλικά, κι όχι λατινικά γιατί νομίζει πως όσα έχει να πει θα τα εκτιμήσουν καλύτερα εκείνοι που η ορθοφροσύνη τους δεν είναι θολωμένη από την πίστη τους στ' αρχαία βιβλία (§ 66). Όσοι τον διαβάσουν θα καταλάβουν αν συντρέχει λόγος να τον βοηθήσουν για να συνεχίσει το έργο του. Πάντως, εκείνο που μπορούν να του εξασφαλίσουν κυρίως είναι η ελευθερία του για τη συνέχιση των ερευνών του (§ 67).

DESCARTES
DISCOURS DE LA MÉTHODE

ΚΑΡΤΕΣΙΟΥ
ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

DISCOURS DE LA MÉTHODE

Si ce discours semble trop long pour être tout lu en une fois, on le pourra distinguer en six parties. Et, en la première, on trouvera diverses considérations touchant les sciences. En la seconde, les principales règles de la méthode que l'auteur a cherchée. En la troisième, quelques-unes de celles de la morale qu'il a tirée de cette méthode. En la quatrième, les raisons par lesquelles il prouve l'existence de Dieu et de l'âme humaine, qui sont les fondements de sa métaphysique. En la cinquième, l'ordre des questions de physique qu'il a cherchées, et particulièrement l'explication du mouvement du cœur et de quelques autres difficultés qui appartiennent à la médecine, puis aussi la différence qui est entre notre âme et celle des bêtes. Et en la dernière, quelles choses il croit être requises pour aller plus avant en la recherche de la nature qu'il n'a été, et quelles raisons l'ont fait écrire.

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ*

Αν ο λόγος[1] *αυτός φανεί πολύ μακρύς για να διαβαστεί ολόκληρος μονομιάς, θα μπορούσε κανείς να τον διακρίνει σε έξη μέρη. Στο πρώτο, θα βρεί διάφορες απόψεις σχετικές με τις επιστήμες. Στο δεύτερο, τους κυριότερους κανόνες της μεθόδου που ο συγγραφέας αναζήτησε. Στο τρίτο, μερικούς από τους κανόνες της ηθικής που έβγαλε απ᾽ αυτή τη μέθοδο. Στο τέταρτο, τους λόγους με τους οποίους αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού και της ανθρώπινης ψυχής, που είναι τα θεμέλια της μεταφυσικής του. Στο πέμπτο, τη σειρά των ζητημάτων φυσικής που ερεύνησε, και ιδιαίτερα την εξήγηση για την κίνηση της καρδιάς και μερικών άλλων δυσκολιών που ανήκουν στην ιατρική, κι έπειτα επίσης τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην ψυχή μας και την ψυχή των ζώων. Και στο τελευταίο μέρος, ποιά πράματα νομίζει πως χρειάζονται για να προχωρήσει κανείς στην έρευνα της φύσης περισσότερο απ᾽ ό,τι προχώρησε ο ίδιος, και ποιοί λόγοι τον έκαναν να γράψει.*

---

* *Για ν᾽ αποκτήσει ο αναγνώστης μια γενική ιδέα του συνολικού διαγράμματος του Λόγου, είναι σκόπιμο να διαβάσει προκαταβολικά τη σύντομη ανάλυση που βρίσκεται στο τέλος της Εισαγωγής. Εξ άλλου οι μικροί αριθμοί παραπέμπουν στις «Σημειώσεις» στο τέλος του Λόγου. (Σημ. Μεταφρ.).*

PREMIÈRE PARTIE

1.—Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée: car chacun pense en être si bien pourvu, que ceux même qui sont les plus difficiles à contenter en toute autre chose n'ont point coutume d'en désirer plus qu'ils en ont. En quoi il n'est pas vraisemblable que tous se trompent; mais plutôt cela témoigne que la puissance de bien juger et distinguer le vrai d'avec le faux, qui est proprement ce qu'on nomme le bon sens ou la raison, est naturellement égale en tous les hommes; et ainsi que la diversité de nos opinions ne vient pas de ce que les uns sont plus raisonnables que les autres, mais seulement de ce que nous conduisons nos pensées par diverses voies, et ne considérons pas les mêmes choses. Car ce n'est pas assez d'avoir l'esprit bon, mais le principal est de l'appliquer bien. Les plus grandes âmes sont capables des plus grands vices aussi bien que des plus grandes vertus; et ceux qui ne marchent que fort lentement peuvent avancer beaucoup davantage, s'ils suivent toujours le droit chemin, que ne font ceux qui courent et qui s'en éloignent.

2.—Pour moi, je n'ai jamais présumé que mon esprit fût en rien plus parfait que ceux du commun; même j'ai souvent souhaité d'avoir la pensée aussi prompte, ou l'imagination aussi nette et distincte, ou la mémoire aussi ample ou aussi présente, que quelques autres. Et je ne sache point de qualités que celles-ci, qui servent à la perfection de l'esprit: car pour la raison, ou le sens,

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

1.—Η ορθοφροσύνη[2] είναι στον κόσμο το πράμα το καλύτερα μοιρασμένο, γιατί ο καθένας βρίσκει πως είναι τόσο καλά εφοδιασμένος με ορθοφροσύνη, ώστε κι εκείνοι ακόμα που ικανοποιούνται δυσκολότατα σε κάθε άλλο πράμα, δεν έχουν τη συνήθεια να ποθούν περισσότερη απ' όση έχουν. Σ' αυτό δεν είναι πιθανό να γελιούνται όλοι, αλλά τούτο μαρτυρεί μάλλον πως η ικανότητα να κρίνει κανένας καλά και να ξεχωρίζει την αλήθεια από το ψέμα, η οποία είναι καθαυτό ό,τι ονομάζουν ορθοφροσύνη ή λογικό, είναι φυσικά ίση σε όλους τους ανθρώπους. Κι έτσι η ποικιλία των γνωμών μας δεν προέρχεται από το ότι άλλοι είναι περισσότερο κι άλλοι λιγότερο λογικοί, παρά μονάχα από το ότι οδηγούμε τις σκέψεις μας από δρόμους διαφορετικούς και δεν προσέχουμε όλοι τα ίδια πράματα. Γιατί δεν αρκεί να έχει κανένας καλό μυαλό, το κυριότερο είναι να το χρησιμοποιεί καλά. Οι μεγαλύτερες ψυχές είναι ικανές για τις μεγαλύτερες κακίες όσο και για τις μεγαλύτερες αρετές. Κι εκείνοι που περπατούν πάρα πολύ σιγά μπορούν, αν ακολουθούν πάντα τον ίδιο δρόμο, να προχωρήσουν πολύ περισσότερο, από κείνους που τρέχουν, μα που απομακρύνουνται απ' αυτόν.

2.—Όσο για μένα, ποτέ μου δεν φαντάστηκα πως το πνεύμα μου[3] είταν σε τίποτα τελειότερο από το πνεύμα των πολλών: συχνά μάλιστα πόθησα να είχα τη σκέψη εξίσου γοργή, ή τη φαντασία εξίσου καθαρή και διακριτή[4], ή τη μνήμη εξίσου πλατιά ή εξίσου παρούσα, όσο μερικοί άλλοι. Και δεν ξέρω άλλα προσόντα απ' αυτά, που να χρησιμεύουν για την τελειότητα του πνεύματος. Γιατί, όσο

d'autant qu'elle est la seule chose qui nous rend hommes et nous distingue des bêtes, je veux croire qu'elle est tout entière en un chacun, et suivre en ceci l'opinion commune des philosophes, qui disent qu'il n'y a du plus et du moins qu'entre les *accidents,* et non point entre les *formes,* ou natures, des *individus* d'une même *espèce.*

3.—Mais je ne craindrai pas de dire que je pense avoir eu beaucoup d'heur, de m'être rencontré dès ma jeunesse en certains chemins qui m'ont conduit à des considérations et des maximes, dont j'ai formé une méthode, par laquelle il me semble que j'ai moyen d'augmenter par degrés ma connaissance, et de l'élever peu à peu au plus haut point auquel la médiocrité de mon esprit et la courte durée de ma vie lui pourront permettre d'atteindre. Car j'en ai déjà recueilli de tels fruits, qu'encore qu'aux jugements que je fais de moi-même, je tâche toujours de pencher vers le côté de la défiance plutôt que vers celui de la présomption; et que, regardant d'un œil de philosophe les diverses actions et entreprises de tous les hommes, il n'y en ait quasi aucune qui ne me semble vaine et inutile, je ne laisse pas de recevoir une extrême satisfaction du progrès que je pense avoir déjà fait en la recherche de la vérité, et de concevoir de telles espérances pour l'avenir, que si, entre les occupations des hommes purement hommes, il y en a quelqu'une qui soit solidement bonne et importante, j'ose croire que c'est celle que j'ai choisie.

4.—Toutefois, il se peut faire que je me trompe, et ce n'est peut-être qu'un peu de cuivre et de verre que je prends pour de l'or et des diamants. Je sais combien nous sommes sujets à nous méprendre en ce qui nous touche, et combien aussi les jugements de nos amis nous doivent être suspects, lorsqu'ils sont en notre faveur. Mais je serai bien aise de faire voir en ce discours quels sont les chemins que j'ai suivis, et d'y représenter ma vie comme

για το λογικό ή τον νου, που είναι το μόνο που μάς κάνει ανθρώπους και μάς ξεχωρίζει από τα ζώα, θέλω να πιστέψω πως αυτό βρίσκεται ακέραιο στον καθένα, και ν' ακολουθήσω σ' αυτό την κοινή γνώμη των φιλοσόφων[5], που λένε πως ποσοτική διαφορά υπάρχει μονάχα ανάμεσα στα *συμβεβηκότα* κι όχι ανάμεσα στις *ουσίες* ή φύσεις των *ατόμων* ενός ίδιου *είδους*[6].

3.—Δεν θα φοβηθώ όμως να το πω ότι πιστεύω πως είχα μεγάλη τύχη να βρεθώ, ήδη από τα νιάτα μου[7], σε κάποιους δρόμους που με οδήγησαν σε απόψεις και κανόνες[8], από τους οποίους σχημάτισα μια μέθοδο, που μ' αυτήν έχω, μου φαίνεται, το μέσο ν' αυξήσω βαθμιαία τη μάθησή μου και να την υψώσω σιγά-σιγά ως το υπέρτατο σημείο όπου η μετριότητα του πνεύματός μου κι η συντομία της ζωής μου θα μπορέσουν να τής επιτρέψουν να φτάσει[9]. Γιατί συγκόμισα ήδη από τη μέθοδό μου τέτοιους καρπούς[10], που, όσο κι αν, στις κρίσεις που κάνω για τον εαυτό μου, πάντα προσπαθώ να κλίνω προς τη δυσπιστία μάλλον παρά προς την οίηση, και μ' όλο που, όταν αντικρύζω με μάτι φιλοσόφου τις διάφορες πράξεις κι επιχειρήσεις όλων των ανθρώπων, δεν υπάρχει σχεδόν καμιά που να μη μου φαίνεται μάταιη και περιττή, ωστόσο δεν μπορώ παρά να νοιώθω υπέρτατη ικανοποίηση για την πρόοδο που νομίζω πως έχω ήδη κάνει στην αναζήτηση της αλήθειας, και ν' αποκτώ για το μέλλον τέτοιες ελπίδες που αν, ανάμεσα στις ασχολίες των ανθρώπων, των αποκλειστικά ανθρώπων[11], υπάρχει κάποια που να είναι γερά καλή και σημαντική, τολμώ να πιστεύω πως είναι αυτή που έχω διαλέξει.

4.—Ωστόσο μπορεί και να γελιέμαι, κι ίσως να μην είναι παρά λίγος χαλκός και γυαλί αυτό που παίρνω για χρυσάφι και διαμάντια. Ξέρω πόσο έχουμε την τάση να γελιούμαστε σε ό,τι μάς αφορά, και πόσο επίσης πρέπει να μας είναι ύποπτες των φίλων μας οι κρίσεις, όταν μας είναι ευνοϊκές. Με μεγάλη μου όμως ευχαρίστηση θα δείξω, σ' αυτόν εδώ τον λόγο, ποιους δρόμους ακολούθησα, και θ' αναπαραστήσω μέσα σ' αυτόν τη ζωή μου σα

en un tableau, afin que chacun en puisse juger, et qu'apprenant du bruit commun les opinions qu'on en aura, ce soit un nouveau moyen de m'instruire que j'ajouterai à ceux dont j'ai coutume de me servir.

5.—Ainsi mon dessein n'est pas d'enseigner ici la méthode que chacun doit suivre pour bien conduire sa raison, mais seulement de faire voir en quelle sorte j'ai tâché de conduire la mienne. Ceux qui se mêlent de donner des préceptes se doivent estimer plus habiles que ceux auxquels ils les donnent; et s'ils manquent en la moindre chose, ils en sont blâmables. Mais, ne proposant cet écrit que comme une histoire, ou, si vous l'aimez mieux, que comme une fable, en laquelle, parmi quelques exemples qu'on peut imiter, on en trouvera peut-être aussi plusieurs autres qu'on aura raison de ne pas suivre, j'espère qu'il sera utile à quelques-uns, sans être nuisible à personne, et que tous me sauront gré de ma franchise.

6.—J'ai été nourri aux lettres dès mon enfance, et pource qu'on me persuadait que, par leur moyen, on pouvait acquérir une connaissance claire et assurée de tout ce qui est utile à la vie, j'avais un extrême désir de les apprendre. Mais, sitôt que j'eus achevé tout ce cours d'études, au bout duquel on a coutume d'être reçu au rang des doctes, je changeai entièrement d'opinion. Car je me trouvais embarrassé de tant de doutes et d'erreurs qu'il me semblait n'avoir fait autre profit, en tâchant de m'instruire, sinon que j'avais découvert de plus en plus mon ignorance. Et néanmoins, j'étais en l'une des plus célèbres écoles de l'Europe, où je pensais qu'il devait y avoir de savants hommes, s'il y en avait en aucun endroit de la terre. J'y avais appris tout ce que les autres y apprenaient; et même, ne m'étant pas contenté des sciences

σ' έναν πίνακα[12], για να μπορέσει να την κρίνει ο καθένας. Και τότε, μαθαίνοντας από την κοινή φήμη τις γνώμες που θα μορφώσει ο κόσμος, θα έχω ένα νέο μέσο να διδαχτώ, που θα το προσθέσω σ' εκείνα που συνηθίζω να χρησιμοποιώ.

5.—Έτσι, το σχέδιό μου δεν είναι να διδάξω εδώ τη μέθοδο που πρέπει ν' ακολουθεί ο καθένας για να οδηγεί καλά το λογικό του, παρά μονάχα να δείξω με τι τρόπο εγώ προσπάθησα να οδηγήσω το δικό μου. Όποιοι καταπιάνουνται να δίνουν παραγγέλματα[13] πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους ικανότερο από κείνους στους οποίους τα δίνουν, κι είναι αξιοκατάκριτοι αν λαθέψουν και στο παραμικρότερο. Επειδή όμως εγώ δεν παρουσιάζω αυτό μου το σύγγραμμα παρά σα μιάν ιστορία, ή, αν το προτιμάτε, σαν ένα μύθο όπου, μέσα σε μερικά παραδείγματα που μπορούν οι άλλοι να τα μιμηθούν, θα βρουν ίσως και πολλά άλλα που θα έχουν δίκιο να μην τα ακολουθήσουν, ελπίζω πως θα είναι χρήσιμο σε μερικούς, δίχως να είναι βλαβερό για κανέναν, και πως όλοι θα μου χρωστούν χάρη για την ειλικρίνειά μου[14].

6.—Έχω τραφεί με τα γράμματα από παιδί[15], κι επειδή με έπειθαν πως χάρη σ' αυτά μπορεί κανένας ν' αποκτήσει καθαρή και σίγουρη γνώση για το καθετί που είναι χρήσιμο στη ζωή, είχα υπέρτατο πόθο να τα μάθω. Μόλις όμως συμπλήρωσα όλον αυτό τον κύκλο των σπουδών[16], που στο τέλος τους είναι συνήθεια να γίνεται κανένας δεκτός στη σειρά των σοφών, άλλαξα ολότελα γνώμη. Γιατί βρισκόμουν μπερδεμένος με τόσες αμφιβολίες και τόσες πλάνες, που μου φαινόταν πως, προσπαθώντας να μορφωθώ, δεν είχα κερδίσει τίποτα άλλο, εκτός που είχα ανακαλύψει ολοένα περισσότερο την αμάθειά μου. Κι ωστόσο, είμουν σε μιάν από τις πιο ξακουστές σχολές της Ευρώπης, και πίστευα πως, αν υπήρχαν άνθρωποι σοφοί πουθενά στον κόσμο, σ' εκείνη τη σχολή έπρεπε να βρίσκουνται[17]. Είχα μάθει όλα όσα οι άλλοι μάθαιναν εκεί. Και μάλιστα, μη βρίσκοντας αρκετές τις επιστήμες που μας δίδασκαν, είχα διατρέξει όλα τα βιβλία, όσα έτυχε να μου πέσουν στα χέρια,

qu'on nous enseignait, j'avais parcouru tous les livres traitant de celles qu'on estime les plus curieuses. Avec cela, je savais les jugements que les autres faisaient de moi; et je ne voyais point qu'on m'estimât inférieur à mes condisciples, bien qu'il y en eût déjà entre eux quelques-uns qu'on destinait à remplir les places de nos maîtres. Et enfin notre siècle me semblait aussi fleurissant, et aussi fertile en bons esprits qu'ait été aucun des précédents. Ce qui me faisait prendre la liberté de juger par moi de tous les autres, et de penser qu'il n'y avait aucune doctrine dans le monde qui fût telle qu'on m'avait auparavant fait espérer.

7.—Je ne laissais pas toutefois d'estimer les exercices auxquels on s'occupe dans les écoles. Je savais que les langues qu'on y apprend sont nécessaires pour l'intelligence des livres anciens; que la gentillesse des fables réveille l'esprit; que les actions mémorables des histoires le relèvent, et qu'étant lues avec discrétion, elles aident à former le jugement; que la lecture de tous les bons livres est comme une conversation avec les plus honnêtes gens des siècles passés, qui en ont été les auteurs, et même une conversation étudiée, en laquelle ils ne nous découvrent que les meilleures de leurs pensées; que l'éloquence a des forces et des beautés incomparables; que la poésie a des délicatesses et des douceurs très ravissantes; que les mathématiques ont des inventions très subtiles, et qui peuvent beaucoup servir, tant à contenter les curieux, qu'à faciliter tous les arts, et diminuer le travail des hommes; que les écrits qui traitent des mœurs contiennent plusieurs enseignements et plusieurs exhortations à la vertu qui sont fort utiles; que la théologie enseigne à gagner le ciel; que la philosophie donne moyen de parler vraisemblablement de toutes choses, et se faire admirer des moins savants; que la jurisprudence, la médecine et les autres sciences apportent des honneurs et des riches-

που πραγματεύουνταν εκείνες που θεωρούνται περιεργότατες και σπανιότατες[18]. Εκτός αυτό, γνώριζα και τις κρίσεις των άλλων για μένα, και δεν έβλεπα να με θεωρούν κατώτερο από τους συμμαθητές μου, αν και υπήρχαν ήδη μεταξύ τους μερικοί, που τους προόριζαν να διαδεχτούν τους δασκάλους μας. Και τέλος, ο αιώνας μας μου φαινόταν εξίσου ανθηρός κι εξίσου γόνιμος σε καλά μυαλά όσο όποιοσδήποτε από τους προηγούμενους. Αυτό μ' έκανε να τολμώ ελεύθερα να κρίνω από τον εαυτό μου κι όλους τους άλλους, και να σκέφτουμαι πως δεν υπήρχε στον κόσμο επιστήμη[19] που να είναι τέτοια που με είχαν πριν κάνει να ελπίζω.

7.—Ωστόσο δεν έπαυα να εκτιμώ τις ασκήσεις, με τις οποίες καταγίνουνται στα σχολεία. Το είξερα πως οι γλώσσες[20] που μαθαίνει κανείς εκεί είναι αναγκαίες για την κατανόηση των αρχαίων βιβλίων, πως η νοστιμάδα των μύθων ξυπνά το πνεύμα, πως οι αξιομνημόνευτες πράξεις της ιστορίας το ανυψώνουν, και πως, όταν διαβάζουνται με περίσκεψη[21]; βοηθούν να μορφωθεί η κρίση, πως η ανάγνωση όλων των καλών βιβλίων είναι σα μια συνομιλία με τους πιο καλλιεργημένους ανθρώπους των περασμένων αιώνων που τα έγραψαν, και μάλιστα συνομιλία μελετημένη, στην οποία μας φανερώνουν μονάχα τις καλύτερες από τις σκέψεις τους, πως η ρητορική έχει δυνάμεις κι ομορφιές ασύγκριτες, πως η ποίηση[22] έχει αβρότητες και γλύκες πολύ γοητευτικές, πως τα μαθηματικά έχουν επινοήσεις λεπτότατες και που μπορούν να χρησιμέψουν πολύ τόσο στο να ικανοποιήσουν τους περίεργους, όσο και στο να διευκολύνουν όλες τις τέχνες και να λιγοστέψουν την εργασία των ανθρώπων, πως τα συγγράμματα που πραγματεύουνται για τα ήθη[23] περιέχουν πολλά διδάγματα και πολλές προτροπές προς την αρετή, που είναι πολύ χρήσιμες, πως η θεολογία διδάσκει να κερδίζουμε τον παράδεισο, πως η φιλοσοφία[24] δίνει το μέσο να μιλούμε με αληθοφάνεια για όλα και να κάνουμε να μας θαυμάζουν οι λιγότερο σοφοί, πως η νομική, η ιατρική κι οι άλλες επιστήμες φέρνουν τιμές και πλούτη[25] σε όσους τις καλλιεργούν.

ses à ceux qui les cultivent; et enfin, qu'il est bon de les avoir toutes examinées, même les plus superstitieuses et les plus fausses, afin de connaître leur juste valeur, et se garder d'en être trompé.

8.—Mais je croyais avoir déjà donné assez de temps aux langues, et même aussi à la lecture des livres anciens, et à leurs histoires, et à leurs fables. Car c'est quasi le même de converser avec ceux des autres siècles que de voyager. Il est bon de savoir quelque chose des mœurs de divers peuples, afin de juger des nôtres plus sainement, et que nous ne pensions pas que tout ce qui est contre nos modes soit ridicule et contre raison, ainsi qu'ont coutume de faire ceux qui n'ont rien vu. Mais lorsqu'on emploie trop de temps à voyager, on devient enfin étranger en son pays; et lorsqu'on est trop curieux des choses qui se pratiquaient aux siècles passés, on demeure ordinairement fort ignorant de celles qui se pratiquent en celui-ci. Outre que les fables font imaginer plusieurs événements comme possibles qui ne le sont point; et que même les histoires les plus fidèles, si elles ne changent ni n'augmentent la valeur des choses pour les rendre plus dignes d'être lues, au moins en omettent-elles presque toujours les plus basses et moins illustres circonstances: d'où vient que le reste ne paraît pas tel qu'il est, et que ceux qui règlent leurs mœurs par les exemples qu'ils en tirent sont sujets à tomber dans les extravagances des paladins de nos romans, et à concevoir des desseins qui passent leurs forces.

9.—J'estimais fort l'éloquence, et j'étais amoureux de la poésie; mais je pensais que l'une et l'autre étaient des dons de l'esprit, plutôt que des fruits de l'étude. Ceux qui ont le raisonnement le plus fort, et qui digèrent le mieux leurs pensées, afin de les rendre

Και τέλος, πως είναι καλό να τις έχει κανένας εξετάσει όλες, ακόμα και τις δεισιδαιμονικότερες και τις πιό ψεύτικες, για να γνωρίσει τη σωστή αξία τους και ν' αποφεύγει ν' απατηθεί απ' αυτές.

8.—Πίστευα όμως πως αρκετόν καιρό είχα ήδη διαθέσει για τις γλώσσες, καθώς ακόμα και για την ανάγνωση των αρχαίων συγγραμμάτων, και για τις ιστορίες τους, και για τους μύθους τους· Γιατί, το να συναναστρέφεται κανένας ανθρώπους των περασμένων αιώνων είναι περίπου το ίδιο σα να ταξιδεύει. Είναι καλό να ξέρουμε κάτι για τα ήθη διαφόρων λαών, για να κρίνουμε σωστότερα τα δικά μας και να μη νομίζουμε πως ό,τι είναι αντίθετο με τους δικούς μας τρόπους είναι γελοίο και παράλογο, καθώς πιστεύουν συνήθως όσοι δεν έχουν δει τίποτα. Όταν όμως διαθέτει κανένας πάρα πολύν καιρό σε ταξίδια, καταντά στο τέλος ξένος στον τόπο του, κι όταν είναι πάρα πολύ περίεργος για όσα εφαρμόζουνταν στους περασμένους αιώνες, απομένει συνήθως πολύ αμαθής για κείνα που εφαρμόζουνται στον αιώνα που ζει. Αφίνω πως οι μύθοι κάνουν να φαντάζεται κανένας πώς είναι δυνατά πολλά γεγονότα που είναι ἀδύνατα και πως ακόμα κι οι πιστότερες ιστορίες, αν δεν αλλάζουν και δεν φουσκώνουν την αξία των πραγμάτων για να τα κάνουν περισσότερο αξιανάγνωστα, τουλάχιστον παραλείπουν σχεδόν πάντα τα ταπεινότερα και τα λιγότερο λαμπρά περιστατικά. Απ' αυτό προέρχεται πως τα υπόλοιπα δεν φαίνουνται όπως είναι, και πως όσοι κανονίζουν τα ήθη τους πάνω στα παραδείγματα που βγάζουν απ' αυτές τις ιστορίες κινδυνεύουν να πέσουν στους εξωφρενισμούς των πλανόδιων ιπποτών των μυθιστορημάτων μας[26] και να συλλάβουν σχέδια που ξεπερνούν τις δυνάμεις τους.

9.—Εκτιμούσα πολύ τη ρητορική και λάτρευα την ποίηση, πίστευα όμως πως και η μια και η άλλη είταν χαρίσματα του πνεύματος μάλλον παρά καρποί της μελέτης. Εκείνοι που έχουν την πιο γερή συλλογιστική δύναμη και χωνεύουν καλύτερα τις σκέψεις τους,

claires et intelligibles, peuvent toujours le mieux persuader ce qu'ils proposent, encore qu'ils ne parlassent que bas breton, et qu'ils n'eussent jamais appris de rhétorique. Et ceux qui ont les inventions les plus agréables, et qui les savent exprimer avec le plus d'ornement et de douceur, ne laisseraient pas d'être les meilleurs poètes, encore que l'art poétique leur fût inconnu.

10.—Je me plaisais surtout aux mathématiques, à cause de la certitude et de l'évidence de leurs raisons; mais je ne remarquais point encore leur vrai usage, et, pensant qu'elles ne servaient qu'aux arts mécaniques, je m'étonnais de ce que, leurs fondements étant si fermes et si solides, on n'avait rien bâti dessus de plus relevé. Comme, au contraire, je comparais les écrits des anciens païens, qui traitent des mœurs, à des palais fort superbes et fort magnifiques, qui n'étaient bâtis que sur du sable et sur de la boue. Ils élèvent fort haut les vertus, et les font paraître estimables par-dessus toutes les choses qui sont au monde; mais ils n'enseignent pas assez à les connaître, et souvent ce qu'ils appellent d'un si beau nom n'est qu'une insensibilité, ou un orgueil, ou un désespoir, ou un parricide.

11.—Je révérais notre théologie, et prétendais, autant qu'aucun autre, à gagner le ciel; mais ayant appris, comme chose très assurée, que le chemin n'en est pas moins ouvert aux plus ignorants qu'aux plus doctes, et que les vérités révélées qui y conduisent sont au-dessus de notre intelligence, je n'eusse osé les soumettre à la faiblesse de mes raisonnements, et je pensais que, pour entreprendre de les examiner, et y réussir, il était besoin d'avoir quelque extraordinaire assistance du ciel et d'être plus qu'homme.

12.—Je ne dirai rien de la philosophie, sinon que, voyant qu'elle

για να τις κάνουν καθαρές και νοητές, μπορούν πάντα να πείσουν καλύτερα για ό,τι προτείνουν, έστω κι αν μιλούν βλάχικα κι έστω κι αν δεν έμαθαν ποτέ ρητορική. Κι εκείνοι που έχουν τις πιο ευχάριστες επινοήσεις και ξέρουν να τις εκφράζουν με περισσότερα στολίδια και γλύκα, θα είταν πάντα οι καλύτεροι ποιητές, έστω κι αν τους είταν άγνωστη η ποιητική τέχνη[27].

10.—Μου άρεζαν προπάντων τα μαθηματικά, εξ αιτίας της ασφάλειας και της προφάνειας των συλλογισμών τους, δεν διέκρινα όμως ακόμα καθόλου την αληθινή χρήση τους, και νομίζοντας πως χρησίμευαν μονάχα στις μηχανικές τέχνες, απορούσα πώς, ενώ τα θεμέλιά τους είταν τόσο σταθερά και τόσο στέρεα, δεν είχε χτιστεί πάνω τους τίποτα το ψηλότερο[28]. Ενώ, απεναντίας, παρομοίαζα τα συγγράμματα των αρχαίων ειδωλολατρών[29] που πραγματεύουνται για τα ήθη, με παλάτια λαμπρότατα και μεγαλοπρεπέστατα, χτισμένα όμως πάνω στον άμμο και πάνω στη λάσπη. Ανεβάζουν πολύ ψηλά τις αρετές και τις κάνουν να φαίνουνται πιο αξιοσέβαστες, από κάθε άλλο πράμα στον κόσμο, δεν διδάσκουν όμως αρκετά το πώς να τις αναγνωρίζει κανείς, και συχνά αυτό στο οποίο δίνουν ένα τόσο ωραίο όνομα, δεν είναι παρά αναισθησία, ή αλαζονεία, ή απελπισία, ή πατροκτονία[30].

11.—Σεβόμουν τη θεολογία[31] μας, καί ποθούσα, όσο κανένας, να κερδίσω τον παράδεισο. Έχοντας όμως μάθει, σαν κάτι το πολύ σίγουρο, πως ο δρόμος του είναι εξίσου ανοιχτός στους αμαθέστερους όσο και στους πιο σοφούς, και πως οι «εξ αποκαλύψεως» αλήθειες, που οδηγούν στον ουρανό, ξεπερνούν τη διάνοιά μας, δεν θα είχα την τόλμη να τις υποβάλω στους αδύνατους συλλογισμούς μου, και πίστευα πως, για να επιχειρήσει κανένας να τις εξετάσει και να το κατορθώσει, είταν ανάγκη να έχει κάποιαν εξαιρετική βοήθεια από τον ουρανό, και να είναι περισσότερο από άνθρωπος[32].

12.—Δεν θα πω τίποτα για τη φιλοσοφία[33], εκτός μόνο πως, βλέ-

a été cultivée par les plus excellents esprits qui aient vécu depuis plusieurs siècles, et que néanmoins il ne s'y trouve encore aucune chose dont on ne dispute, et par conséquent qui ne soit douteuse, je n'avais point assez de présomption pour espérer d'y rencontrer mieux que les autres; et que, considérant combien il peut y avoir de diverses opinions, touchant une même matière, qui soient soutenues par des gens doctes, sans qu'il y en puisse avoir jamais plus d'une seule qui soit vraie, je réputais presque pour faux tout ce qui n'était que vraisemblable.

13.—Puis, pour les autres sciences, d'autant qu'elles empruntent leurs principes de la philosophie, je jugeais qu'on ne pouvait avoir rien bâti qui fût solide, sur des fondements si peu fermes. Et ni l'honneur ni le gain qu'elles promettent, n'étaient suffisants pour me convier à les apprendre; car je ne me sentais point, grâces à Dieu, de condition qui m'obligeât à faire un métier de la science, pour le soulagement de ma fortune; et quoique, je ne fisse pas profession de mépriser la gloire en cynique, je faisais néanmoins fort peu d'état de celle que je n'espérais point pouvoir acquérir qu'à faux titres. Et enfin, pour les mauvaises doctrines, je pensais déjà connaître assez ce qu'elles valaient, pour n'être plus sujet à être trompé, ni par les promesses d'un alchimiste, ni par les prédictions d'un astrologue, ni par les impostures d'un magicien, ni par les artifices ou la vanterie d'aucun de ceux qui font profession de savoir plus qu'ils ne savent.

14.—C'est pourquoi, sitôt que l'âge me permit de sortir de la sujétion de mes précepteurs, je quittai entièrement l'étude des lettres. Et me résolvant de ne chercher plus d'autre science que celle qui se pourrait trouver en moi-même, ou bien dans le grand livre du monde, j'employai le reste de ma jeunesse à voyager, à voir des cours et des armées, à fréquenter des gens de diverses

ποντας ότι την καλλιέργησαν τα εξοχότερα πνεύματα που έζησαν από πολλούς αιώνες, και πως δεν υπάρχει ωστόσο ακόμα σ' αυτήν τίποτα που να είναι ασυζήτητο και που να μην είναι επομένως αμφίβολο, δεν είχα αρκετή οίηση ώστε να ελπίζω πως θα συναντούσα εγώ τιποτα καλύτερο από τους άλλους. Κι αναμετρώντας πόσες διαφορετικές γνώμες μπορούν να υπάρξουν πάνω στο ίδιο θέμα, που τις υποστηρίζουν άνθρωποι σοφοί, ενώ είναι αδύνατο να υπάρξει ποτέ παραπάνω από μια μονάχα που να είναι σωστή, θεωρούσα σχεδόν ψεύτικο το καθετί που μονάχα έμοιαζε αληθινό.

13.—Κατόπι, για τις άλλες επιστήμες, μια που δανείζουνται τις αρχές τους από τη φιλοσοφία[34], έκρινα πως δεν είταν δυνατόν να έχει κανένας χτίσει τίποτα το γερό πάνω σε θεμέλια τόσο λίγο σταθερά. Κι ούτε η τιμή, ούτε το κέρδος που υπόσχουνται δεν είταν αρκετά για να με παρακινήσουν να τις μάθω. Γιατί, δεν ένοιωθα, δόξα τω Θεώ, πως βρισκόμουν σε οικονομική κατάσταση τέτοια που να είμαι αναγκασμένος να κάνω την επιστήμη επάγγελμά μου για να επιβαρύνω λιγότερο την περιουσία μου[35]. Και μολονότι δεν προσποιόμουν ότι καταφρονώ τη δόξα, όπως οι κυνικοί, λογάριαζα ωστόσο πολύ λίγο εκείνην που δεν είχα την ελπίδα ν' αποκτήσω αλλιώς παρά με πλαστούς τίτλους. Και τέλος, όσο για τις κακές επιστήμες[36], πίστευα πως είξερα ήδη αρκετά το τι άξιζαν, ώστε να μην διατρέχω τον κίνδυνο να γελαστώ ούτε από τις υποσχέσεις[37] ενός αλχημιστή, ούτε από τις προβλέψεις ενός αστρολόγου, ούτε από τις κατεργαριές ενός μάγου, ούτε από τα τεχνάσματα ή τις καυχησιές κανενός απ' αυτούς που επαγγέλλουνται πως ξέρουν περισσότερα απ' όσα ξέρουν.

14.—Για τούτο, μόλις η ηλικία μου μού επέτρεψε να χειραφετηθώ από τους παιδαγωγούς μου, παράτησα ολότελα τη σπουδή των γραμμάτων. Και παίρνοντας την απόφαση να μην αναζητήσω πια άλλη επιστήμη εκτός από κείνην που θα μπορούσε να βρεθεί μέσα μου, ή και μέσα στο μεγάλο βιβλίο του κόσμου, χρησιμοποίησα τα υπόλοιπα νιάτα μου στο να ταξιδεύω, στο να βλέπω αυλές

humeurs et conditions, à recueillir diverses expériences, à m'éprouver moi-même dans les rencontres que la fortune me proposait, et partout à faire telle réflexion sur les choses qui se présentaient, que j'en pusse tirer quelque profit. Car il me semblait que je pourrais rencontrer beaucoup plus de vérité, dans les raisonnements que chacun fait touchant les affaires qui lui importent, et dont l'événement le doit punir bientôt après, s'il a mal jugé, que dans ceux que fait un homme de lettres dans son cabinet, touchant des spéculations qui ne produisent aucun effet, et qui ne lui sont d'autre conséquence, sinon que peut-être il en tirera d'autant plus de vanité qu'elles seront plus éloignées du sens commun, à cause qu'il aura dû employer d'autant plus d'esprit et d'artifice à tâcher de les rendre vraisemblables. Et j'avais toujours un extrême désir d'apprendre à distinguer le vrai d'avec le faux, pour voir clair en mes actions et marcher avec assurance en cette vie.

15.—Il est vrai que, pendant que je ne faisais que considérer les mœurs des autres hommes, je n'y trouvais guère de quoi m'assurer, et que j'y remarquais quasi autant de diversité que j'avais fait auparavant entre les opinions des philosophes. En sorte que le plus grand profit que j'en retirais était que, voyant plusieurs choses qui, bien qu'elles nous semblent fort extravagantes et ridicules, ne laissent pas d'être communément reçues et approuvées par d'autres grands peuples, j'apprenais à ne rien croire trop fermement de ce qui ne m'avait été persuadé que par l'exemple et par la coutume; et ainsi je me délivrais peu à peu de beaucoup d'erreurs qui peuvent offusquer notre lumière naturelle et nous rendre moins capables d'entendre raison. Mais après

και στρατούς, να συναναστρέφουμαι ανθρώπους διαφόρων ιδιοσυγκρασιών και καταστάσεων, ν' αποκτώ διάφορες εμπειρίες, να δοκιμάζω τον εαυτό μου στις διάφορες συναντήσεις που η τύχη έφερνε μπρός μου, και παντού να κάνω τέτοιους στοχασμούς πάνω στα πράματα που μου παρουσιάζουνταν, ώστε να μπορώ κάτι να ωφεληθώ απ' αυτά. Γιατί, μου φαινόταν πως θα μπορούσα να συναντήσω πολύ περισσότερη αλήθεια στους συλλογισμούς που κάνει ο καθένας σχετικά με τις υποθέσεις οι οποίες έχουν σημασία γι' αυτόν, και που τα γεγονότα θα τον τιμωρήσουν αμέσως κατόπι αν έκρινε άσκημα, παρά στους συλλογισμούς που κάνει ένας άνθρωπος των γραμμάτων μέσα στο σπουδαστήριό του πάνω σε θεωρητικές σκέψεις που δεν φέρνουν κανένα αποτέλεσμα, και που δεν έχουν γι' αυτόν άλλη συνέπεια εκτός ίσως πως, όσο πιο απομακρυσμένες από τον κοινό νου θα είναι, τόσο περισσότερη ματαιοδοξία θ' αποκομίσει γι' αυτές, επειδή θα έχει αναγκαστεί να χρησιμοποιήσει πολύ περισσότερο πνεύμα και τέχνη[38], προσπαθώντας να τις κάνει αληθοφανείς. Κι είχα πάντα υπέρτατο πόθο να μάθω να ξεχωρίζω την αλήθεια από το ψέμα, για να βλέπω καθαρά μέσα στις πράξεις μου και να πορεύουμαι με σιγουριά σε τούτη τη ζωή.

15.—Είναι αλήθεια πως ενόσο περιοριζόμουν να παρατηρώ τα ήθη των άλλων ανθρώπων, δεν έβρισκα τίποτα που να μου δίνει σιγουριά και παρατηρούσα ανάμεσα σ' αυτά σχεδόν όση ποικιλία είχα βρει πρωτήτερα ανάμεσα στις γνώμες των φιλοσόφων. Έτσι, το μεγαλύτερο κέρδος που αποκόμισα είταν πως, βλέποντας πολλά πράματα που, όσο κι αν σ' εμάς φαίνουνται εξωφρενικά και γελοία, δεν παύουν ωστόσο να τα παραδέχουνται και να τα επιδοκιμάζουν άλλοι μεγάλοι λαοί, μάθαινα να μη δίνω υπερβολική πίστη σε τίποτα από κείνα για τα οποία με είχαν πείσει μονάχα με το παράδειγμα και το έθιμο, κι έτσι απαλλασσόμουν σιγάσιγά από πολλές πλάνες που μπορούν να σκοτίζουν το φυσικό μας φως και να μας κάνουν λιγότερο ικανούς να λογικευόμαστε. Αφού όμως διέθεσα μερικά χρόνια μελετώντας έτσι στο

que j'eus employé quelques années à étudier ainsi dans le livre du monde et à tâcher d'acquérir quelque expérience, je pris un jour résolution d'étudier aussi en moi-même, et d'employer toutes les forces de mon esprit à choisir les chemins que je devais suivre. Ce qui me réussit beaucoup mieux, ce me semble, que si je ne me fusse jamais éloigné ni de mon pays ni de mes livres.

βιβλίο του κόσμου και προσπαθώντας ν' αποκτήσω κάποια πείρα, έλαβα μια μέρα την απόφαση να μελετήσω και τον εαυτό μου και να χρησιμοποιήσω όλες τις πνευματικές μου δυνάμεις στο να διαλέξω τους δρόμους που έπρεπε ν' ακολουθήσω. Κι αυτό μού πέτυχε, θαρρώ, πολύ καλύτερα παρά αν δεν είχα απομακρυνθεί ποτέ ούτε από την πατρίδα ούτε κι από τα βιβλία μου.

DEUXIÈME PARTIE

16.—J'étais alors en Allemagne, où l'occasion des guerres qui n'y sont pas encore finies m'avait appelé; et comme je retournais du couronnement de l'empereur vers l'armée, le commencement de l'hiver m'arrêta en un quartier où, ne trouvant aucune conversation qui me divertît, et n'ayant d'ailleurs, par bonheur, aucuns soins ni passions qui me troublassent, je demeurais tout le jour enfermé seul dans un poêle, où j'avais tout loisir de m'entretenir de mes pensées. Entre lesquelles, l'une des premières fut que je m'avisai de considérer que souvent il n'y a pas tant de perfection dans les ouvrages composés de plusieurs pièces, et faits de la main de divers maîtres, qu'en ceux auxquels un seul a travaillé. Ainsi voit-on que les bâtiments qu'un seul architecte a entrepris et achevés ont coutume d'être plus beaux et mieux ordonnés que ceux que plusieurs ont tâché de raccommoder, en faisant servir de vieilles murailles qui avaient été bâties à d'autres fins. Ainsi ces anciennes cités qui, n'ayant été au commencement que des bourgades, sont devenues, par succession de temps, de grandes villes, sont ordinairement si mal compassées, au prix de ces places régulières qu'un ingénieur trace à sa fantaisie dans une plaine, qu'encore que, considérant leurs édifices chacun à part, on y trouve souvent autant ou plus d'art qu'en ceux des autres, toutefois, à voir comme ils sont arrangés, ici un grand, là un petit, et comme ils rendent les rues courbées et inégales, on dirait que c'est plutôt la fortune que la volonté de quelques hom-

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

16.—Είμουν τότε στη Γερμανία[39], όπου με είχε καλέσει η ευκαιρία των πολέμων που δεν έχουν ακόμα τελειώσει εκεί πέρα, και καθώς γυρνούσα στον στρατό από τη στέψη του αυτοκράτορα, η αρχή του χειμώνα με σταμάτησε σ' ένα χειμαδιό[40] όπου, μη βρίσκοντας καμιά συντροφιά που να με διασκεδάζει, και μη έχοντας εξάλλου ευτυχώς ούτε φροντίδες, ούτε πάθη που να με ταράζουν, έμενα όλη τη μέρα μονάχος, κλεισμένος σ' ένα δωμάτιο με θερμάστρα[41], όπου είχα όλον τον καιρό να καταγίνουμαι με τις σκέψεις μου[42]: Μια από τις πρώτες είταν πως μου ήλθε να προσέξω ότι συχνά δεν υπάρχει στα έργα τα συνθεμένα από πολλά κομμάτια και φτιαγμένα από χέρια διαφόρων μαστόρων τόση τελειότητα, όση υπάρχει σ' εκείνα όπου δούλεψε ένας μονάχα. Έτσι, βλέπουμε πως τα χτίρια που τα ανέλαβε και τ' αποτελείωσε ένας μόνο αρχιτέκτονας, είναι συνήθως ωραιότερα κι έχουν καλύτερη διάταξη από κείνα πού πολλοί προσπάθησαν να τα μπαλώσουν, χρησιμοποιώντας παλιά ντουβάρια που είχαν χτιστεί για άλλους σκοπούς. Έτσι κι οι αρχαίες εκείνες πολιτείες, που στην αρχή δεν είταν παρά χωριά και που με το πέρασμα του καιρού έγιναν μεγαλουπόλεις, είναι συνήθως τόσο ακανόνιστες, αν συγκριθούν με τις συμμετρικές οχυρές πόλεις που ένας μηχανικός τις χαράζει σε κάμπο όπως του αρέσει, ώστε όσο κι αν, παρατηρώντας τα χτίριά τους το καθένα χωριστά, βρίσκετε συχνά σ' αυτά ίση, ή και περισσότερη τέχνη παρά στα χτίρια των άλλων, ωστόσο, βλέποντας πώς είναι αραδιασμένα, εδώ ένα μεγάλο, εκεί ένα μικρό, και πώς κάνουν τους δρόμους καμπύλους κι ακανόνιστους, θα λέγατε πως

mes usant de raison qui les a ainsi disposés. Et si on considère qu'il y a eu néanmoins de tout temps quelques officiers qui ont eu charge de prendre garde aux bâtiments des particuliers pour les faire servir à l'ornement du public, on connaîtra bien qu'il est malaisé, en ne travaillant que sur les ouvrages d'autrui, de faire des choses fort accomplies. Ainsi je m'imaginai que les peuples qui, ayant été autrefois demi-sauvages, et ne s'étant civilisés que peu à peu, n'ont fait leurs lois qu'à mesure que l'incommodité des crimes et des querelles les y a contraints, ne sauraient être si bien policés que ceux qui, dès le commencement qu'ils se sont assemblés, ont observé les constitutions de quelque prudent législateur. Comme il est bien certain que l'état de la vraie religion, dont Dieu seul a fait les ordonnances, doit être incomparablement mieux réglé que tous les autres. Et pour parler des choses humaines, je crois que si Sparte a été autrefois très florissante, ce n'a pas été à cause de la bonté de chacune de ses lois en particulier, vu que plusieurs étaient fort étranges, et même contraires aux bonnes mœurs, mais à cause que, n'ayant été inventées que par un seul, elles tendaient toutes à même fin. Et ainsi je pensai que les sciences des livres, au moins celles dont les raisons ne sont que probables, et qui n'ont aucunes démonstrations, s'étant composées et grossies peu à peu des opinions de plusieurs diverses personnes, ne sont point si approchantes de la vérité que les simples raisonnements que peut faire naturellement un homme de bon sens touchant les choses qui se présentent. Et ainsi encore je pensai que, pour ce que nous avons tous été enfants avant que d'être hommes, et qu'il nous a fallu longtemps être gouvernés par nos appétits et nos précepteurs, qui étaient souvent contraires les uns aux autres, et qui, ni les uns ni les autres, ne nous conseillaient peut-être pas toujours le meilleur, il est presque impossible que nos jugements soient si purs,

τα τοποθέτησε έτσι η τύχη μάλλον παρά η θέληση ανθρώπων που χρησιμοποίησαν το λογικό τους. Κι αν πάρετε υπόψη πως υπάρχουν ωστόσο ανέκαθεν υπάλληλοι[43] επιφορτισμένοι να επιβλέπουν τα ιδιωτικά χτίρια, για να τα κάνουν να χρησιμεύουν στον κοινό εξωραϊσμό, θα καταλάβετε καλά πως είναι δύσκολο να φτιάσει κανένας πολύ τέλεια πράματα δουλεύοντας αποκλειστικά πάνω σε ξένα έργα. Έτσι, φαντάστηκα πως οι λαοί που, όντας άλλοτε μισοάγριοι, κι έχοντας πολιτιστεί αγάλι-αγάλι, έκαναν τους νόμους τους μονάχα ενόσο τους εξανάγκαζε σ' αυτό η ενόχληση των εγκλημάτων και των φιλονικειών, δεν μπορούν να είναι πολιτειακά οργανωμένοι[44] όσο καλά είναι εκείνοι που, απαρχής που συγκεντρώθηκαν, εφάρμοσαν τους καταστατικούς νόμους κάποιου συνετού νομοθέτη. Όπως επίσης είναι βεβαιότατο πως η κατάσταση της αληθινής θρησκείας, που μόνος ο Θεός έκανε τις διατάξεις της, πρέπει να είναι ασύγκριτα πιό καλά κανονισμένη απ' όλες τις άλλες. Και για να μιλήσουμε για τ' ανθρώπινα, νομίζω πως αν η Σπάρτη ευημέρησε άλλοτε πολύ, αυτό δεν οφείλεται στο ότι ο καθένας από τους νόμους της χωριστά είταν καλός, μια που πολλοί απ' αυτούς είταν πολύ παράξενοι και μάλιστα αντίθετοι στα χρηστά ήθη, παρά στο ότι, έχοντας επινοηθεί από έναν μόνο άνθρωπο[45], έτειναν όλοι στον ίδιο σκοπό. Κι έτσι σκέφτηκα πως οι επιστήμες των βιβλίων, εκείνες τουλάχιστον που οι λόγοι τους είναι μονάχα πιθανοί και δεν επιδέχουνται καμιάν απόδειξη[46], έχοντας συντεθεί και πρασαυξηθεί σιγά-σιγά από τις γνώμες πολλών διαφορετικών προσώπων, δεν πλησιάζουν διόλου την αλήθεια όσο οι απλοί λογισμοί που μπορεί να κάνει φυσικά ένας γνωστικός άνθρωπος πάνω στα πράματα που του παρουσιάζουνται. Κι έτσι σκέφτηκα ακόμα πως, επειδή όλοι μας υπήρξαμε παιδιά πριν γίνουμε άντρες, και χρειάστηκε για πολύν καιρό να μας κυβερνούν οι ορέξεις κι οι παιδαγωγοί μας, που συχνά βρίσκουνταν σε αντίθεση μεταξύ τους, και που ίσως ούτε εκείνες ούτε αυτοί μας συμβούλευαν πάντα το καλύτερο, είναι σχεδόν αδύνατο οι κρίσεις μας

ni si solides qu'ils auraient été si nous avions eu l'usage entier de notre raison dès le point de notre naissance, et que nous n'eussions jamais été conduits que par elle.

17.—Il est vrai que nous ne voyons point qu'on jette par terre toutes les maisons d'une ville pour le seul dessein de les refaire d'autre façon et d'en rendre les rues plus belles; mais on voit bien que plusieurs font abattre les leurs pour les rebâtir, et que même quelquefois ils y sont contraints, quand elles sont en danger de tomber d'elles-mêmes et que les fondements n'en sont pas bien fermes. A l'exemple de quoi je me persuadai qu'il n'y aurait véritablement point d'apparence qu'un particulier fît dessein de réformer un État en y changeant tout dès les fondements, et en le renversant pour le redresser; ni même aussi de réformer le corps des sciences ou l'ordre établi dans les écoles pour les enseigner; mais que, pour toutes les opinions que j'avais reçues jusques alors en ma créance, je ne pouvais mieux faire que d'entreprendre une bonne fois de les en ôter, afin d'y en remettre par après ou d'autres meilleures ou bien les mêmes, lorsque je les aurais ajustées au niveau de la raison. Et je crus fermement que, par ce moyen, je réussirais à conduire ma vie beaucoup mieux que si je ne bâtissais que sur de vieux fondements, et que je ne m'appuyasse que sur les principes que je m'étais laissé persuader en ma jeunesse, sans avoir jamais examiné s'ils étaient vrais. Car, bien que je remarquasse en ceci diverses difficultés, elles n'étaient point toutefois sans remède, ni comparables à celles qui se trouvent en la réformation des moindres choses qui touchent le public. Ces grands corps sont trop malaisés à relever, étant abattus, ou même à retenir, étant ébranlés, et leurs chutes ne peuvent être que très rudes. Puis, pour leurs imperfections, s'ils en ont, comme la seule diversité qui est entre eux suffit pour assurer que plu-

να είναι όσο καθαρές και στέρεες θα είταν αν είχαμε ολόκληρη τη χρήση του λογικού μας από τη στιγμή που γεννηθήκαμε κι είχαμε ανέκαθεν καθοδηγηθεί απ' αυτό και μόνο.

17.—Είναι αλήθεια πως δεν βλέπουμε να κατεδαφίζουν όλα τα σπίτια μιάς πολιτείας, μόνο και μόνο για να τα ξαναφτιάξουν διαφορετικά και να εξωραΐσουν τους δρόμους της. Σίγουρα όμως βλέπουμε πως πολλοί κατεδαφίζουν τα δικά τους για να τα ξαναχτίσουν, και μάλιστα εξαναγκάζουνται κάποτε να το κάνουν, όταν είναι ετοιμόρροπα και τα θεμέλια τους δεν είναι πολύ σταθερά. Απ' αυτό το παράδειγμα πείστηκα πως δεν θα είταν αλήθεια καθόλου εύλογο να κάνει ένας ιδιώτης το σχέδιο να μεταρρυθμίσει ένα Κράτος, αλλάζοντας τα πάντα από τα θεμέλια, κι ανατρέποντάς το για να το ξαναστήσει, ούτε καν επίσης να μεταρρυθμίσει το συγκρότημα των επιστημών είτε την τάξη που είναι καθιερωμένη στα σχολειά για τη διδασκαλία τους, παρά πως το καλύτερο που είχα να κάμω για όλες τις γνώμες που είχα παραδεχτεί ως τότε είταν να επιχειρήσω μια και καλή να τις βγάλω από μέσα μου, για να ξαναμπάσω κατόπι ή άλλες καλύτερες, ή και τις ίδιες, αφού τις συναρμόσω με το αλφάδι του λογικού. Και πίστεψα σταθερά πως μ' αυτόν τον τρόπο θα κατόρθωνα να κατευθύνω τη ζωή μου πολύ καλύτερα παρά αν έχτιζα πάνω σε παλιά θεμέλια μονάχα και στηριζόμουν αποκλειστικά πάνω στις αρχές, που τις είχα παραδεχτεί στα νιάτα μου δίχως να έχω ποτέ εξετάσει αν είταν αληθινές. Γιατί, μολονότι διέκρινα σ' αυτό διάφορες δυσκολίες, δεν είταν ωστόσο αθεράπευτες, ούτε και μπορούσαν να συγκριθούν με κείνες που υπάρχουν για τη μεταρρύθμιση και των παραμικρότερων πραγμάτων που αφορούν την κοινωνία. Τα μεγάλα αυτά σώματα είναι πολύ δύσκολο να τ' ανορθώσει κανένας αφού πέσουν, ή και να τα συγκρατήσει ακόμα σαν κλονιστούν, κι οι πτώσεις τους δεν μπορούν παρά να είναι πολύ σκληρές. Κατόπι, όσο για τις ατέλειές τους, αν τυχόν έχουν—και μόνη η ποικιλία που υπάρχει μεταξύ τους φτάνει για να πείσει πως πολλά απ' αυτά έχουν ατέ-

sieurs en ont, l'usage les a sans doute fort adoucies; et même il en a évité ou corrigé insensiblement quantité, auxquelles on ne pourrait si bien pourvoir par prudence. Et enfin, elles sont quasi toujours plus supportables que ne serait leur changement: en même façon que les grands chemins qui tournoient entre des montagnes deviennent peu à peu si unis et si commodes, à force d' être fréquentés, qu'il est beaucoup meilleur de les suivre, que d'entreprendre d'aller plus droit en grimpant au-dessus des rochers et descendant jusques au bas des précipices.

18.—C'est pourquoi je ne saurais aucunement approuver ces humeurs brouillonnes et inquiètes, qui, n'étant appelées ni par leur naissance ni par leur fortune au maniement des affaires publiques, ne laissent pas d'y faire toujours, en idée, quelque nouvelle réformation. Et si je pensais qu'il y eût la moindre chose en cet écrit, par laquelle on me pût soupçonner de cette folie, je serais très marri de souffrir qu'il fût publié. Jamais mon dessein ne s'est étendu plus avant que de tâcher à réformer mes propres pensées, et de bâtir dans un fonds qui est tout à moi. Que si, mon ouvrage m'ayant assez plu, je vous en fais voir ici le modèle, ce n'est pas pour cela que je veuille conseiller à personne de l'imiter. Ceux que Dieu a mieux partagés de ses grâces, auront peut-être des desseins plus relevés; mais je crains bien que celui-ci ne soit déjà que trop hardi pour plusieurs. La seule résolution de se défaire de toutes les opinions qu'on a reçues auparavant en sa créance n'est pas un exemple que chacun doive suivre; et le monde n'est quasi composé que de deux sortes d'esprits aux-

λειες—η χρήση τις έχει αναμφίβολα απαλύνει πολύ, και μάλιστα έχει αποφύγει ή διορθώσει ανεπαίσθητα πολλές, που δεν θα μπορούσε κανείς να τις αντιμετωπίσει τόσο καλά με τη σύνεση. Και τέλος, είναι σχεδόν πάντα περισσότερο υποφερτές απ' ό,τι θα είταν η αλλαγή τους, ακριβώς όπως οι μεγάλοι δρόμοι που κλωθογυρίζουν ανάμεσα σε βουνά, γίνουνται με τον καιρό τόσο ομαλοί και τόσο άνετοι από το συχνό πέρασμα, που είναι πολύ καλύτερο να τους ακολουθεί κανένας, παρά να επιχειρεί να τραβήξει πιο ίσια, σκαρφαλώνοντας πάνω από κατσάβραχα και κατεβαίνοντας ως στο βάθος των γκρεμών.

18.—Για τούτο, μου είναι εντελώς αδύνατο να επιδοκιμάσω τους τσαπατσούληδες κι ανήσυχους εκείνους χαρακτήρες, που ενώ ούτε η γενιά ούτε η κοινωνική τους θέση τούς προόρισε για τη διαχείριση των κοινών, δεν παύουν να κάνουν πάντα με τον νου τους κάποια καινούρια μεταρρύθμιση σ' αυτά. Κι αν σκεπτόμουν πως υπάρχει μέσα σε τούτο εδώ το σύγγραμμα το παραμικρότερο, από το οποίο να μπορούν να με υποψιαστούν γι' αυτή την τρέλλα, θα είμουν πολύ μετανοιωμένος που ανέχτηκα να δημοσιευτεί. Ποτέ ο σκοπός μου δεν απλώθηκε πιο πέρα από το να προσπαθήσω να μεταρρυθμίσω τις ατομικές μου σκέψεις και να χτίσω πάνω σε έδαφος ολότελα δικό μου. Άν τώρα, επειδή το έργο μου μού άρεσε αρκετά, σάς παρουσιάζω εδώ το διάγραμμά του[47], αυτό δεν σημαίνει πως θέλω να συμβουλέψω σε κανέναν να το μιμηθεί. Εκείνοι στους οποίους ο Θεός μοίρασε καλύτερα τα χαρίσματά του θα έχουν ίσως υψηλότερα σχέδια. Φοβούμαι όμως πολύ μήπως και τούτο εδώ είναι ήδη υπερβολικά τολμηρό για πολλούς. Και μόνη η απόφαση να ξεφορτωθεί κανένας όλες τις γνώμες που είχε πρωτήτερα παραδεχτεί δεν είναι παράδειγμα που πρέπει να το ακολουθήσει ο καθένας, κι ο κόσμος αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από δυό ειδών πνεύματα, που το παράδειγμά μου δεν τους ταιριάζει καθόλου: Δηλαδή, πρώτα από κείνους που, νομίζοντας πως είναι ικανότεροι από ό,τι είναι

quels il ne convient aucunement. A savoir, de ceux qui, se croyant plus habiles qu'ils ne sont, ne se peuvent empêcher de précipiter leurs jugements ni avoir assez de patience pour conduire par ordre toutes leurs pensées: d'où vient que, s'ils avaient une fois pris la liberté de douter des principes qu'ils ont reçus et de s'écarter du chemin commun, jamais ils ne pourraient tenir le sentier qu'il faut prendre pour aller plus droit, et demeureraient égarés toute leur vie. Puis, de ceux qui, ayant assez de raison ou de modestie pour juger qu'ils sont moins capables de distinguer le vrai d'avec le faux que quelques autres par lesquels ils peuvent être instruits, doivent bien plutôt se contenter de suivre les opinions de ces autres qu'en chercher eux-mêmes de meilleures.

19.—Et, pour moi, j'aurais été sans doute du nombre de ces derniers, si je n'avais jamais eu qu'un seul maître ou que je n'eusse point su les différences qui ont été de tout temps entre les opinions des plus doctes. Mais ayant appris, dès le collège, qu'on ne saurait rien imaginer de si étrange et si peu croyable, qu'il n'ait été dit par quelqu'un des philosophes; et depuis, en voyageant, ayant reconnu que tous ceux qui ont des sentiments fort contraires aux nôtres ne sont pas pour cela barbares ni sauvages, mais que plusieurs usent autant ou plus que nous de raison; et ayant considéré combien un même homme, avec son même esprit, étant nourri dès son enfance entre des Français ou des Allemands, devient différent de ce qu'il serait, s'il avait toujours vécu entre des Chinois ou des Cannibales; et comment, jusques aux modes de nos habits, la même chose qui nous a plu il y a dix ans, et qui nous plaira peut-être encore avant dix ans, nous semble maintenant extravagante et ridicule: en sorte que c'est

δεν μπορούν να συγκρατηθούν από το να βιάζονται στις κρίσεις τους κι ούτε έχουν αρκετή υπομονή για να κατευθύνουν με τάξη όλες τους τις σκέψεις: αυτό συνεπάγεται πως, αν έπαιρναν μια φορά το θάρρος ν' αμφιβάλλουν για τις αρχές που τους δόθηκαν και ν' απομακρυνθούν από τον συνειθισμένο δρόμο, δεν θα μπορούσαν ποτέ να κρατήσουν το μονοπάτι που πρέπει κανείς να πάρει για να τραβήξει πιο ίσια, και θα έμεναν παραστρατημένοι όλη τους τη ζωή. Έπειτα, ο κόσμος αποτελείται από κείνους που, έχοντας αρκετό μυαλό ή μετριοφροσύνη ώστε να κρίνουν πως είναι, στο να ξεχωρίσουν την αλήθεια από το ψέμα, λιγότερο ικανοί από μερικούς άλλους, από τους οποίους μπορούν να διδαχτούν, αναγκάζονται να περιοριστούν στο ν' ακολουθούν τις γνώμες αυτών των άλλων μάλλον παρά ν' αναζητούν οι ίδιοι καλύτερες.

19.—Όσο για μένα, θα είμουν αναμφίβολα κι εγώ ένας από τους τελευταίους αυτούς, αν είχα μείνει μ' έναν μονάχα δάσκαλο ή αν δεν είχα διόλου γνωρίσει τις διαφορές που υπήρξαν ανέκαθεν ανάμεσα στις γνώμες των πιο σοφών. Είχα όμως μάθει, ήδη από το κολλέγιο[48], πως είναι αδύνατο να φανταστεί κανένας κάτι το τόσο παράδοξο ή το τόσο απίστευτο που να μην το έχει ήδη πεί κάποιος από τους φιλοσόφους. Και κατόπι, στα ταξίδια μου, είχα γνωρίσει πως όλοι όσοι έχουν αισθήματα πολύ αντίθετα με τα δικά μας δεν είναι γι'αυτό βάρβαροι ούτε άγριοι, αλλά πως πολλοί απ' αυτούς χρησιμοποιούν όσο κι εμείς λογικό ή και περισσότερο. Και παρατήρησα ακόμα πόσο, ο ίδιος άνθρωπος, με το ίδιο του πνεύμα, έχοντας ανατραφεί από παιδί ανάμεσα σε Γάλλους ή Γερμανούς, γίνεται διαφορετικός απ' ό,τι θα είταν αν είχε ζήσει πάντα ανάμεσα σε Κινέζους ή Καννιβάλους[49]. Και πόσο, ως και σ' αυτές ακόμα τις μόδες των φορεμάτων μας, το ίδιο πράμα που μας άρεσε πριν από δέκα χρόνια και που θα μας ξαναρέσει ίσως πάλι πριν περάσουν δέκα χρόνια, μας φαίνεται τώρα εξωφρενικό και γελοίο. Έτσι που, πολύ περισσότερο από κάθε σίγουρη

bien plus la coutume et l'exemple qui nous persuadent qu'aucun connaissance certaine; et que néanmoins la pluralité des voi: n'est pas une preuve qui vaille rien pour les vérités un peu malaisées à découvrir, à cause qu'il est bien plus vraisemblable qu'un homme seul les ait rencontrées que tout un peuple: je ne pouvais choisir personne dont les opinions me semblassent devoir être préférées à celles des autres, et je me trouvai comme contraint d'entreprendre moi-même de me conduire.

20.—Mais, comme un homme qui marche seul et dans les ténèbres, je me résolus d'aller si lentement, et d'user de tant de circonspection en toutes choses, que, si je n'avançais que fort peu, je me garderais bien, au moins, de tomber. Même je ne voulus point commencer à rejeter tout à fait aucune des opinions qui s'étaient pu glisser autrefois en ma créance sans y avoir été introduites par la raison, que je n'eusse auparavant employé assez de temps à faire le projet de l'ouvrage que j'entreprenais, et à chercher la vraie méthode pour parvenir à la connaissance de toutes les choses dont mon esprit serait capable.

21.—J'avais un peu étudié, étant plus jeune, entre les parties de la philosophie, à la logique, et entre les mathématiques, à l'analyse des géomètres et à l'algèbre, trois arts ou sciences qui semblaient devoir contribuer quelque chose à mon dessein. Mais, en les examinant, je pris garde que, pour la logique, ses syllogismes et la plupart de ses autres instructions servent plutôt à expliquer à autrui les choses qu'on sait, ou même, comme l'art de Lulle, à parler sans jugement de celles qu'on ignore, qu'à les apprendre. Et bien qu'elle contienne, en effet, beaucoup de préceptes très vrais et très bons, il y en a toutefois tant d'autres, mêlés parmi, qui sont ou nuisibles ou superflus, qu'il est presque aussi malaisé de les en séparer que de tirer une Diane ou une

γνώση, μας πείθουν πραγματικά η συνήθεια και το παράδειγμα, χωρίς ωστόσο η πλειοψηφία ν' αποτελεί απόδειξη αξιόλογη όταν πρόκειται για αλήθειες κάπως δύσκολες ν' ανακαλυφτούν, γιατί είναι πολύ πιθανότερο να τις έχει συναντήσει ένας μονάχα άνθρωπος παρά ένας λαός ολόκληρος. Δεν μπορούσα λοιπόν να διαλέξω κανέναν που να θεωρώ πως οι γνώμες του έπρεπε να προτιμηθούν από τις γνώμες των άλλων, και βρέθηκα σαν εξαναγκασμένος να επιχειρήσω να καθοδηγηθώ μονάχος μου.

20.—Όμως, σαν ένας άνθρωπος που περπατεί μόνος και μέσα στο τρισκόταδο, αποφάσισα να πηγαίνω τόσο αργά και να χρησιμοποιώ τόση περίσκεψη σε όλα ώστε, κι αν ακόμα προχωρούσα πολύ λίγο, τουλάχιστον θα φυλαγόμουν καλά από τα πεσίματα. Δεν θέλησα μάλιστα ν' αρχίσω ν' απορίχνω ολότελα καμιάν από τις γνώμες που είχαν τύχει να ξεγλυστρήσουν άλλοτε μέσα στις πεποιθήσεις μου δίχως να τις έχει μπάσει το λογικό, ενόσο δεν είχα προηγουμένως διαθέσει αρκετόν καιρό για να καταρτίσω το σχέδιο του έργου που επιχειρούσα[50], και ν' αναζητήσω την αληθινή μέθοδο για να φτάσω στη γνώση όλων των πραγμάτων που το πνεύμα μου είταν ικανό να γνωρίσει.

21.—Νεότερος, είχα λίγο μελετήσει, από τους κλάδους της φιλοσοφίας τη λογική, κι από τα μαθηματικά τη γεωμετρική ανάλυση[51] και την άλγεβρα — τρεις τέχνες ή επιστήμες[52] που έμοιαζαν να πρέπει να συμβάλουν κάπως στο σχέδιό μου. Εξετάζοντάς τις όμως, πρόσεξα πως, όσο για τη λογική, οι συλλογισμοί της και τα περισσότερα από τ' άλλα διδάγματά της χρησιμεύουν μάλλον στο να εξηγεί κανένας στους άλλους τα γνωστά, ή όπως η τέχνη του Lulle[53], στο να μιλεί άκριτα για τ' άγνωστα, παρά στο να τα μαθαίνει. Και μολονότι περιέχει πραγματικά πολλά παραγγέλματα πολύ αληθινά και πολύ καλά[54], υπάρχουν ωστόσο, ανακατωμένα μ' αυτά, και τόσα άλλα ή βλαβερά ή περιττά, που είναι εξίσου δύσκολο να τα ξεχωρίσει κανένας όσο και το να βγάλει μιαν Άρτεμη ή μιάν Αθηνά από έναν όγκο ακατέργαστου μαρμάρου. Κατόπι, όσο

Minerve hors d'un bloc de marbre qui n'est point encore ébauché. Puis, pour l'analyse des anciens et l'algèbre des modernes, outre qu'elles ne s'étendent qu'à des matières fort abstraites et qui ne semblent d'aucun usage, la première est toujours si astreinte à la considération des figures qu'elle ne peut exercer l'entendement sans fatiguer beaucoup l'imagination ; et on s'est tellement assujetti en la dernière à certaines règles et à certains chiffres, qu'on en a fait un art confus et obscur qui embarrasse l'esprit au lieu d'une science qui le cultive. Ce qui fut cause que je pensai qu'il fallait chercher quelque autre méthode qui, comprenant les avantages de ces trois, fût exempte de leurs défauts. Et comme la multitude des lois fournit souvent des excuses aux vices, en sorte qu'un État est bien mieux réglé lorsque, n'en ayant que fort peu, elles y sont fort étroitement observées ; ainsi, au lieu de ce grand nombre de préceptes dont la logique est composée, je crus que j'aurais assez des quatre suivants, pourvu que je prisse une ferme et constante résolution de ne manquer pas une seule fois à les observer.

22.—Le premier était de ne recevoir jamais aucune chose pour vraie, que je ne la connusse évidemment être telle: c'est-à-dire d'éviter soigneusement la précipitation et la prévention, et de ne comprendre rien de plus en mes jugements que ce qui se présenterait si clairement et si distinctement à mon esprit que je n'eusse aucune occasion de le mettre en doute.

23.—Le second, de diviser chacune des difficultés que j'examinerais en autant de parcelles qu'il se pourrait et qu'il serait requis pour les mieux résoudre.

24.—Le troisième, de conduire par ordre mes pensées, en commençant par les objets les plus simples et les plus aisés à connaître, pour monter peu à peu, comme par degrés, jusques à la

για την ανάλυση των αρχαίων και την άλγεβρα των νεοτέρων, εκτός που απλώνουνται αποκλειστικά σε θέματα πολύ αφηρημένα και που δεν μοιάζει να έχουν καμιά χρησιμότητα, η πρώτη είναι πάντα τόσο περιορισμένη στην εξέταση των σχημάτων, που δεν μπορεί να γυμνάσει τη νόηση δίχως να κουράσει πολύ τη φαντασία. Και στην άλγεβρα πάλι, έχουν υποταχθεί τόσο πολύ σε μερικούς κανόνες και μερικά ψηφία[55], που την έκαναν τέχνη συγκεχυμένη και σκοτεινή που μπερδεύει το πνεύμα αντί να είναι επιστήμη που το καλλιεργεί. Αυτό έγινε αιτία να σκεφτώ πως έπρεπε ν' αναζητήσω κάποιαν άλλη μέθοδο που, συγκεντρώνοντας τα πλεονεκτήματα των τριών αυτών (τεχνών ή επιστημών), θα είταν απαλλαγμένη από τα ελαττώματά τους. Και, όπως το πλήθος των νόμων παρέχει συχνά δικαιολογίες στις κακίες, σε τρόπο που ένα κράτος είναι πολύ καλύτερα οργανωμένο όταν έχει νόμους ελάχιστους που εφαρμόζουνται όμως αυστηρά, έτσι, αντί το πλήθος παραγγελμάτων που απαρτίζουν τη λογική, θεώρησα πως θα μου είταν αρκετά τ' ακόλουθα τέσσερα, φτάνει να έπαιρνα τη σταθερή και μόνιμη απόφαση να μην παραλείψω ούτε μια φορά την τήρησή τους:

22.—Το πρώτο είταν ποτέ να μην παραδέχουμαι τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό, δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στον νού μου τόσο καθαρά και τόσο διακριτά ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό.

23.—Το δεύτερο, να διαιρώ την καθεμιά από τις δυσκολίες που θα εξετάζω σε όσα τεμάχια είναι δυνατόν και χρειάζεται για να τη λύσω καλύτερα.

24.—Το τρίτο, να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, αρχίζοντας από τα πιό απλά κι ευκολομάθητα, για ν' ανέβω σιγά - σιγά, σαν από βαθμίδες, ως στη γνώση των συνθετότερων[56], και υποθέτοντας

connaissance des plus composés, et supposant même de l'ordre entre ceux qui ne se précèdent point naturellement les uns les autres.

25.—Et le dernier, de faire partout des dénombrements si entiers et des revues si générales, que je fusse assuré de ne rien omettre.

26.—Ces longues chaînes de raisons, toutes simples et faciles, dont les géomètres ont coutume de se servir pour parvenir à leurs plus difficiles démonstrations, m'avaient donné occasion de m'imaginer que toutes les choses qui peuvent tomber sous la connaissance des hommes s'entre-suivent en même façon, et que, pourvu seulement qu'on s'abstienne d'en recevoir aucune pour vraie qui ne le soit, et qu'on garde toujours l'ordre qu'il faut pour les déduire les unes des autres, il n'y en peut avoir de si éloignées auxquelles enfin on ne parvienne, ni de si cachées qu'on ne découvre. Et je ne fus pas beaucoup en peine de chercher par lesquelles il était besoin de commencer: car je savais déjà que c'était par les plus simples et les plus aisées à connaître; et considérant qu'entre tous ceux qui ont ci-devant recherché la vérité dans les sciences, il n'y a eu que les seuls mathématiciens qui ont pu trouver quelques démonstrations, c'est-à-dire quelques raisons certaines et évidentes, je ne doutais point que ce ne fût par les mêmes qu'ils ont examinées; bien que n'en espérasse aucune autre utilité, sinon qu'elles accoutumeraient mon esprit à se repaître de vérités et ne se contenter point de fausses raisons. Mais je n'eus pas dessein pour cela de tâcher d'apprendre toutes ces sciences particulières qu'on nomme communément mathématiques; et voyant qu'encore que leurs objets soient différents, elles ne laissent pas de s'accorder toutes, en ce qu'elles n'y considèrent autre chose que les divers rapports ou proportions qui s'y trouvent, je pensai qu'il valait mieux que j'examinasse seulement ces proportions en géné-

πως υπάρχει κάποια τάξη ακόμα κι ανάμεσα σ' εκείνα που δεν προπορεύουνται φυσικά το ένα από τὸ άλλο.

25.—Και το τελευταίο, να κάνω πάντα απαριθμήσεις τόσο πλήρεις κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, που να είμαι βέβαιος πως δεν παραλείπω τίποτα.

26.—Οι μακριές εκείνες αλυσσίδες των λόγων[57], όλων απλών κι εύκολων, που οι γεωμέτρες συνειθίζουν να χρησιμοποιούν για να φτάσουν ως στις δυσκολότερες αποδείξεις τους, μου είχαν δώσει την ευκαιρία να φανταστώ πως όλα τα πράματα που μπορούν να γίνουν γνωστά στους ανθρώπους ακολουθούν το ένα τ' άλλο με τον ίδιο τρόπο, και πως — αρκεί ν' αποφεύγει κανένας να παραδεχτεί για αληθινό κάτι που δεν είναι, και να κρατεί πάντα την τάξη που πρέπει για να τα συνάγει το ένα από το άλλο,—δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν πράματα τόσο απομακρυσμένα που να μην τα φτάνει στο τέλος κανένας, ούτε και τόσο κρυμμένα που να μην τ' ανακαλύπτει[58]. Και δεν κοπίασα πολύ για να βρω από ποιά είταν ανάγκη ν' αρχίσω, γιατί το είξερα ήδη πως έπρεπε ν' αρχίσω από τα πιό απλά και τα πιό ευκολομάθητα. Και, παίρνοντας υπόψη πως, απ' όλους που αναζήτησαν στα περασμένα την αλήθεια μέσα στις επιστήμες, μόνοι οι μαθηματικοί μπόρεσαν να βρουν μερικές αποδείξεις δηλαδή μερικούς λόγους σίγουρους και προφανείς, δεν είχα καμιάν αμφιβολία πως έπρεπε (κι εγώ ν' αρχίσω) από τα ίδια που είχαν εξετάσει κι αυτοί, μολονότι δεν έλπιζα καμιάν άλλη χρησιμότητα εκτός που θα συνείθιζαν το πνεύμα μου να τρέφεται με αλήθειες και να μην ικανοποιείται διόλου με ψεύτικους λόγους. Δεν σχεδίασα όμως για τούτο να προσπαθήσω να μάθω όλες αυτές τις χωριστές επιστήμες, που τις αποκαλούν συνήθως μαθηματικές[59]. Και βλέποντας πως, όσο κι αν τ' αντικείμενά τους είναι διαφορετικά, συμφωνούν ωστόσο όλες κατά το ότι δεν εξετάζουν τίποτα άλλο παρά τις διάφορες σχέσεις ή αναλογίες που υπάρχουν σ' αυτά, σκέφτηκα πως είταν καλύτερο να εξετάσω μόνο τις αναλογίες αυτές γενικά, υποθέτοντάς τις μονάχα στα υπο-

ral, et sans les supposer que dans les sujets qui serviraient à m'en rendre la connaissance plus aisée; même aussi sans les y astreindre aucunement, afin de les pouvoir d'autant mieux appliquer après à tous les autres auxquels elles conviendraient. Puis, ayant pris garde que, pour les connaître, j'aurais quelquefois besoin de les considérer chacune en particulier, et quelquefois seulement de les retenir ou de les comprendre plusieurs ensemble, je pensai que, pour les considérer mieux en particulier, je les devais supposer en des lignes, à cause que je ne trouvais rien de plus simple ni que je pusse plus distinctement représenter à mon imagination et à mes sens; mais que, pour les retenir ou les comprendre plusieurs ensemble, il fallait que je les expliquasse par quelques chiffres, les plus courts qu'il serait possible; et que, par ce moyen, j'emprunterais tout le meilleur de l'analyse géométrique et de l'algèbre, et corrigerais tous les défauts de l'une par l'autre.

27.—Comme, en effet, j'ose dire que l'exacte observation de ce peu de préceptes que j'avais choisis me donna telle facilité à démêler toutes les questions auxquelles ces deux sciences s'étendent, qu'en deux ou trois mois que j'employai à les examiner, ayant commencé par les plus simples et plus générales, et chaque vérité que je trouvais étant une règle qui me servait après à en trouver d'autres, non seulement je vins à bout de plusieurs que j'avais jugées autrefois très difficiles, mais il me sembla aussi vers la fin que je pouvais déterminer, en celles même que j'ignorais, par quels moyens, et jusques où, il était possible de les résoudre. En quoi je ne vous paraîtrai peut-être pas être fort vain, si vous considérez que, n'y ayant qu'une vérité de chaque chose, quiconque la trouve en sait autant qu'on en peut savoir; et que, par exemple, un enfant instruit en l'arithmétique, ayant fait une addition suivant ses règles, se peut assurer d'avoir trouvé, touchant la

κείμενα που θα χρησίμευαν για να μου διευκολύνουν τη γνώση τους και μάλιστα μη περιορίζοντάς τις καθόλου σ' αυτά, σε τρόπο που να μπορέσω να τις εφαρμόσω κατόπι πολύ καλύτερα και σε όσα άλλα υποκείμενα θα ταίριαζαν[60]. Κατόπι, έχοντας προσέξει πως, για να τις γνωρίσω, θα βρισκόμουν στην ανάγκη, κάποτε να τις εξετάζω την καθεμιά χωριστά και κάποτε μονάχα να τις συγκρατώ ή να τις περιλαμβάνω πολλές μαζύ, σκέφτηκα πως, για να τις εξετάσω καλύτερα χωριστά, έπρεπε να τις φανταστώ σε γραμμές, επειδή δεν έβρισκα τίποτε το πιο απλό, ούτε που να μπορώ να το παραστήσω στη φαντασία και τις αισθήσεις μου πιο διακριτά. Αλλά για να τις συγκρατήσω ή να τις περιλάβω πολλές μαζύ, σκέφτηκα πως έπρεπε να τις παριστάνω με μερικά ψηφία, τα συντομότερα που μπορούσαν να βρεθούν, και πως μ' αυτόν τον τρόπο, θα έπαιρνα ό,τι το καλύτερο είχαν η γεωμετρική ανάλυση κι η άλγεβρα και θα διόρθωνα με τη μια όλα τα ελαττώματα της άλλης[61].

27.—Έτσι, τολμώ πραγματικά να πω πως η σωστή τήρηση των λίγων αυτών παραγγελμάτων που είχα διαλέξει μου έδωσε τόση ευκολία για να ξεμπλέκω όλα τα ζητήματα στα οποία απλώνουνται οι δυό αυτές επιστήμες, που, μέσα στους δυό ή τρεις μήνες που διέθεσα στην εξέτασή τους, έχοντας αρχίσει από τα πιο απλά και τα γενικότερα, και καθώς η κάθε αλήθεια που έβρισκα είταν ένας κανόνας που μου χρησίμευε κατόπι για να βρίσκω άλλες, όχι μόνο έλυσα πολλά που τα είχα θεωρήσει άλλοτε πολύ δύσκολα, αλλά και μου φάνηκε προς το τέλος πως, και για κείνα ακόμα που αγνοούσα, μπορούσα να προσδιορίσω με ποιούς τρόπους και ως ποιό βαθμό είταν δυνατόν να λύθούν. Σ' αυτό δεν θα σας φανώ ίσως πάρα πολύ ματαιόδοξος, αν λάβετε υπόψη πως, μια που μονάχα μια αλήθεια υπάρχει για το κάθε πράμα, όποιος τη βρει ξέρει για το πράμα αυτό ό,τι είναι δυνατόν να μάθει, και πως λόγου χάρη όταν ένα παιδί, που διδάχτηκε αριθμητική, κάνει μια πρόσθεση σύμφωνα με τους κανόνες της, μπορεί να είναι βέβαιο

somme qu'il examinait, tout ce que l'esprit humain saurait trouver. Car enfin la méthode qui enseigne à suivre le vrai ordre et à dénombrer exactement toutes les circonstances de ce qu'on cherche, contient tout ce qui donne de la certitude aux règles d'arithmétique.

28.—Mais ce qui me contentait le plus de cette méthode était que, par elle j'étais assuré d'user en tout de ma raison, sinon parfaitement, au moins le mieux qui fût en mon pouvoir; outre que je sentais, en la pratiquant, que mon esprit s'accoutumait peu à peu à concevoir plus nettement et plus distinctement ses objets, et que, ne l'ayant point assujettie à aucune matière particulière, je me promettais de l'appliquer aussi utilement aux difficultés des autres sciences que j'avais fait à celles de l'algèbre. Non que pour cela j'osasse entreprendre d'abord d'examiner toutes celles qui se présenteraient; car cela même eût été contraire à l'ordre qu'elle prescrit. Mais, ayant pris garde que leurs principes devaient tous être empruntés de la philosophie, en laquelle je n'en trouvais point encore de certains, je pensai qu'il fallait avant tout que je tâchasse d'y en établir; et que, cela étant la chose du monde la plus importante, et où la précipitation et la prévention étaient le plus à craindre, je ne devais point entreprendre d'en venir à bout que je n'eusse atteint un âge bien plus mûr que celui de vingt-trois ans que j'avais alors; et que je n'eusse auparavant employé beaucoup de temps à m'y préparer, tant en déracinant de mon esprit toutes les mauvaises opinions que j'y avais reçues avant ce temps-là, qu'en faisant amas de plusieurs expériences, pour être après la matière de mes raisonnements, et en m'exerçant toujours en la méthode que je m'étais prescrite, afin de m'y affermir de plus en plus.

πως βρήκε, σχετικά με το άθροισμα που ζητούσε, ό,τι θα μπορούσε να βρει το ανθρώπινο πνεύμα. Γιατί, επιτέλους, η μέθοδος που διδάσκει ν' ακολουθούμε τη σωστή τάξη και να μετρούμε με ακρίβεια όλα τα δεδόμενα εκείνου που αναζητούμε περιέχει όλα όσα δίνουν βεβαιότητα στους αριθμητικούς κανόνες.

28.—Εκείνο όμως που με ικανοποιούσε το περισσότερο σ' αυτή τη μέθοδο είταν πως, χάρη σ' αυτήν, είμουν βέβαιος πως θα χρησιμοποιούσα παντού το λογικό μου, αν όχι τέλεια, τουλάχιστον όσο καλύτερα μπορούσα. Αφίνω πως, εφαρμόζοντάς την, ένοιωθα ότι το μυαλό μου συνείθιζε σιγά - σιγά να συλλαμβάνει πιό καθαρά και πιο διακριτά τ' αντικείμενά του, και πως, μην έχοντάς την υποτάξει σε κανένα ιδιαίτερο θέμα, σκόπευα να την εφαρμόσω στις δυσκολίες των άλλων επιστημών με όση χρησιμότητα την είχα εφαρμόσει στης άλγεβρας. Όχι πως θα τολμούσα γι' αυτό να επιχειρήσω μονομιάς να εξετάσω όλες τις δυσκολίες που θα παρουσιάζουνταν, γιατί αυτό ακριβώς θα είταν αντίθετο με την τάξη που η μέθοδος ορίζει[62]. Έχοντας όμως προσέξει πως τις αρχές των άλλων επιστημών πρέπει να τις δανειστεί κανένας όλες από τη φιλοσοφία, μέσα στην οποία δεν έβρισκα ωστόσο ακόμη αρχές σίγουρες, σκέφτηκα πως, πριν απ' όλα, έπρεπε να προσπαθήσω να καθορίσω στη φιλοσοφία αρχές σίγουρες. Κι επειδή αυτό είταν το σημαντικότερο στόν κόσμο, κι η βιασύνη κι η προκατάληψη είταν εδώ το περισσότερο επίφοβες, σκέφτηκα πως δεν έπρεπε να το φέρω σε πέρας πριν φτάσω σε ηλικία πολύ ωριμότερη από την ηλικία των εικοσιτριών ετών που είχα τότε και πριν διαθέσω πολύν καιρό στο να προετοιμαστώ, τόσο ξεριζώνοντας από το μυαλό μου τις κακές γνώμες που είχα δεχτεί ως τότε, όσο και συσσωρεύοντας πολλές εμπειρίες που θα χρησίμευαν κατόπι σαν υλικό για τους συλλογισμούς μου, και γυμνάζοντας πάντα τον εαυτό μου στη μέθοδο που του είχα ορίσει σε τρόπο που να στερεωθώ σ' αυτήν ολοένα περισσότερο.

TROÎSIÈME PARTIE

29.—Et enfin, comme ce n'est pas assez, avant de commencer à rebâtir le logis où on demeure, que de l'abattre et de faire provision de matériaux et d'architectes, ou s'exercer soi-même à l'architecture, et outre cela d'en avoir soigneusement tracé le dessin; mais qu'il faut aussi s'être pourvu de quelque autre, où on puisse être logé commodément pendant le temps qu'on y travaillera; ainsi, afin que je ne demeurasse point irrésolu en mes actions, pendant que la raison m'obligerait de l'être en mes jugements, et que je ne laissasse pas de vivre dès lors le plus heureusement que je pourrais, je me formai une morale par provision, qui ne consistait qu'en trois ou quatre maximes, dont je veux bien vous faire part.

30.—La première était d'obéir aux lois et aux coutumes de mon pays, retenant constamment la religion en laquelle Dieu m'a fait la grâce d'être instruit dès mon enfance, et me gouvernant en toute autre chose suivant les opinions les plus modérées et les plus éloignées de l'excès, qui fussent communément reçues en pratique par les mieux sensés de ceux avec lesquels j'aurais à vivre. Car, commençant dès lors à ne compter pour rien les miennes propres, à cause que je les voulais remettre toutes à l'examen, j'étais assuré de ne pouvoir mieux que de suivre celles des mieux sensés. Et encore qu'il y en ait peut-être d'aussi bien sensés parmi les Perses ou les Chinois que parmi nous, il me semblait que le plus utile était de me

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

29.—Και τέλος, καθώς δεν είναι αρκετό, πριν ν' αρχίσεις να ξαναχτίζεις το σπίτι που κατοικείς, να το γκρεμίσεις και να προμηθευτείς υλικά κι αρχιτέκτονες, ή ν' ασκηθείς ο ίδιος στην αρχιτεκτονική, κι επιπλέον να έχεις χαράξει μ' επιμέλεια το σχέδιό του, αλλά πρέπει να έχεις εξασφαλίσει και κανένα άλλο σπίτι, όπου να μπορέσεις να μείνεις άνετα ενόσο θα δουλεύουν στο δικό σου, έτσι κι εγώ, για να μη μείνω αναποφάσιστος στις πράξεις μου, ενόσο το λογικό μου θα με υποχρέωνε να είμαι αναποφάσιστος στις κρίσεις μου, και για μην πάψω να ζω από τότε όσο θα μπορούσα πιο ευτυχισμένα, σχημάτισα για ατομική μου χρήση μια προσωρινή ηθική, που περιλάμβανε μονάχα τρεις-τέσσερις κανόνες[63], που είμαι πρόθυμος να σας ανακοινώσω.

30.—Ο πρώτος είταν να υπακούω στους νόμους και τα έθιμα του τόπου μου, κρατώντας σταθερά τη θρησκεία, στην οποία ο Θεός μού έκανε τη χάρη ν' ανατραφώ από παιδί[64], κι ακολουθώντας σε κάθε άλλο ζήτημα τις γνώμες τις μετριοπαθέστερες και τις πιο απομακρυσμένες από κάθε υπερβολή, αυτές που εφαρμόζουν συνήθως οι συνετότεροι από τους ανθρώπους με τους οποίους θα είμουν υποχρεωμένος να ζήσω. Γιατί, καθώς είχα αρχίσει ήδη από τότε να μη λογαριάζω για τίποτα τις δικές μου προσωπικές γνώμες, μια που ήθελα να τις υποβάλω όλες σε εξέταση, είμουν βέβαιος πως δεν είχα τίποτα το καλύτερο να κάνω από το ν' ακολουθώ τις γνώμες των πιό γνωστικών Και μολονότι βρίσκουνται ίσως ανάμεσα στους Πέρσες ή τους Κινέζους άνθρωποι εξίσου συνετοί όσο και

régler selon ceux avec lesquels j'aurais à vivre; et que, pour savoir quelles étaient véritablement leurs opinions, je devais plutôt prendre garde à ce qu'ils pratiquaient qu'à ce qu'ils disaient; non seulement à cause qu'en la corruption de nos mœurs il y a peu de gens qui veuillent dire tout ce qu'ils croient, mais aussi à cause que plusieurs l'ignorent eux-mêmes; car l'action de la pensée, par laquelle on croit une chose, étant différente de celle par laquelle on connait qu'on la croit, elles sont souvent l'une sans l'autre. Et, entre plusieurs opinions également reçues, je ne choisissais que les plus modérées, tant à cause que ce sont toujours les plus commodes pour la pratique, et vraisemblablement les meilleures, tous excès ayant coutume d'être mauvais; comme aussi afin de me détourner moins du vrai chemin, en cas que je faillisse, que si, ayant choisi l'un des extrêmes, c'eût été l'autre qu'il eût fallu suivre. Et particulièrement je mettais entre les excès toutes les promesses par lesquelles on retranche quelque chose de sa liberté. Non que je désapprouvasse les lois qui, pour remédier à l'inconstance des esprits faibles, permettent, lorsqu'on a quelque bon dessein, ou même, pour la sûreté du commerce, quelque dessein qui n'est qu'indifférent, qu'on fasse des vœux ou des contrats qui obligent à y persévérer; mais à cause que je ne voyais au monde aucune chose qui demeurât toujours en même état, et que, pour mon particulier, je me promettais de perfectionner de plus en plus mes jugements, et non point de les rendre pires, j'eusse pensé commettre une grande faute contre le bon sens, si, pource que j'approuvais alors quelque chose, je me fusse obligé de la prendre pour bonne encore après, lorsqu'elle aurait peut-être cessé de l'être, ou que j'aurais cessé de l'estimer telle.

31.—Ma seconde maxime était d'être le plus ferme et le plus résolu en mes actions que je pourrais, et de ne suivre

μεταξύ μας, μου φαινόταν πως το χρησιμότερο είταν να κανονίζω τη συμπεριφορά μου σύμφωνα μ' εκείνους με τους οποίους είχα να ζήσω και πως, για να ξέρω ποιές είταν αληθινά οι γνώμες τους, έπρεπε να προσέχω αυτά που συνείθιζαν να κάνουν μάλλον παρά αυτά που έλεγαν, όχι μόνο επειδή, με τη διαφθορά των ηθών μας, λίγοι είναι εκείνοι που δέχουνται να πουν όλα όσα πιστεύουν, αλλά κι επειδή πολλοί τα αγνοούν κι οι ίδιοι. Γιατί, καθώς η ενέργεια της σκέψης, με την οποία πιστεύουμε κάτι, είναι διαφορετική από κείνη με την οποία γνωρίζουμε πως το πιστεύουμε, υπάρχουν συχνά η μια χωρίς την άλλη. Κι ανάμεσα σε πολλές γνώμες, εξίσου παραδεγμένες, διάλεγα μονάχα τις μετριοπαθέστερες, τόσο επειδή είναι πάντα οι βολικότερες στην πράξη και πιθανώς οι καλύτερες, αφού κάθε υπερβολή είναι συνήθως κακή, όσο και για να έχω, σε περίπτωση που θα έκανα λάθος, απομακρυνθεί από τον ίσιο δρόμο λιγότερο παρά αν είχα διαλέξει τη μιάν άκρη, ενώ θα έπρεπε να είχα ακολουθήσει την άλλη. Και ιδιαίτερα θεωρούσα υπερβολές όλες τις υποσχέσεις, με τις οποίες κάτι κόβει κανένας από την ελευθερία του. Όχι πως αποδοκίμαζα τους νόμους, που, για να γιατρέψουν την αστάθεια των αδύναμων πνευμάτων επιτρέπουν — όταν υπάρχει κάποιο καλό σχέδιο, ή και ακόμα για την ασφάλεια των συναλλαγών κάποιο σχέδιο απλώς αδιάφορο — νὰ κάνει κανείς ταξίματα[65] ή συμβόλαια που τον υποχρεώνουν να εμμείνει σ' αυτά. Επειδή όμως δεν έβλεπα στον κόσμο τίποτα που να μένει πάντα στην ίδια κατάσταση, κι επειδή, για ό,τι με αφορούσε ιδιαίτερα, υποσχόμουν στον εαυτό μου να τελειοποιώ ολοένα περισσότερο τις κρίσεις μου κι όχι να τις χειροτερεύω, θα το θεωρούσα πως έκανα μεγάλο λάθος κατά της ορθοφροσύνης αν, επειδή επιδοκίμαζα τότε κάτι, αναλάμβανα την υποχρέωση να το θεωρώ σωστό κι αργότερα ακόμα, όταν θα έπαυε ίσως να είναι σωστό ή όταν εγώ έπαυα να το θεωρώ τέτοιο.

31.—Ο δεύτερος ηθικός κανόνας μου είταν να είμαι όσο μπορούσα πιο σταθερός κι αποφασιστικός στις πράξεις μου και να

pas moins constamment les opinions les plus douteuses, lorsque je m'y serais une fois déterminé, que si elles eussent été très assurées. Imitant en ceci les voyageurs qui, se trouvant égarés en quelque forêt, ne doivent pas errer en tournoyant tantôt d'un côté, tantôt d'un autre, ni encore moins s'arrêter en une place, mais marcher toujours le plus droit qu'ils peuvent vers un même côté, et ne le changer point pour de faibles raisons, encore que ce n'ait peut-être été au commencement que le hasard seul qui les ait déterminés à le choisir: car, par ce moyen, s'ils ne vont justement où ils désirent, ils arriveront au moins à la fin quelque part, où vraisemblablement ils seront mieux que dans le milieu d'une forêt. Et ainsi, les actions de la vie ne souffrant souvent aucun délai, c'est une vérité très certaine que, lorsqu'il n'est pas en notre pouvoir de discerner les plus vraies opinions, nous devons suivre les plus probables; et même, qu'encore que nous ne remarquions point davantage de probabilité aux unes qu'aux autres, nous devons néanmoins nous déterminer à quelques-unes, et les considérer après, non plus comme douteuses, en tant qu'elles se rapportent à la pratique, mais comme très vraies et très certaines, à cause que la raison qui nous y a fait déterminer se trouve telle. Et ceci fut capable dès lors de me délivrer de tous les repentirs et les remords qui ont coutume d'agiter les consciences de ces esprits faibles et chancelants qui se laissent aller inconstamment à pratiquer comme bonnes les choses qu'ils jugent après être mauvaises.

32.—Ma troisième maxime était de tâcher toujours plutôt à me vaincre que la fortune, et à changer mes désirs que l'ordre du monde; et généralement de m'accoutumer à croire qu'il n'y a rien qui soit entièrement en notre pouvoir que nos pensées, en sorte qu'après que nous avons fait notre mieux, touchant les choses qui nous sont extérieures, tout ce

ακολουθώ τις γνώμες τις πιο αμφίβολες, μια που τις υιοθετήσω, με όχι λιγότερη εμμονή απ' όση θα έβαζα αν είταν πολύ σίγουρες. Και να μιμηθώ σ' αυτό τους ταξιδιώτες που, όταν χαθούν μέσα σε δάσος, δεν πρέπει να περιπλανιώνται τριγυρνώντας πότε από τη μια μεριά και πότε από την άλλη, μήτε ακόμα λιγότερο να σταματούν στην ίδια θέση, αλλά πρέπει να τραβούν αδιάκοπα όσο μπορούν πιό ολόισα προς την ίδια κατεύθυνση και να μην την αλλάζουν για ασήμαντους λόγους, έστω κι αν στην αρχή η τύχη μονάχα τους έκανε ίσως να τη διαλέξουν. Γιατί μ' αυτόν τον τροπο, αν δεν πάνε εκεί ακριβώς όπου επιθυμούν, τουλάχιστον θα φτάσουν στο τέλος κάπου, όπου θα είναι πιθανότατα καλύτερα παρά στη μέση ενός δάσους· Κι έτσι, επειδή συχνά στη ζωή οι πράξεις δεν επιδέχουνται καμιάν αναβολή, αποτελεί μια πολύ σίγουρη αλήθεια πως, όταν δεν είναι στο χέρι μας να διακρίνουμε τις σωστότερες γνώμες, πρέπει ν' ακολουθούμε τις πιθανότερες. Και μάλιστα, ακόμα κι αν δεν παρατηρούμε περισσότερη πιθανότητα σε τούτες παρά στις άλλες, πρέπει ωστόσο να διαλέγουμε κάποιες και να τις θεωρούμε κατόπι, για ό,τι αφορά την πρακτική, όχι πια ό,τι αμφίβολες, παρά πολύ αληθινές και πολύ σίγουρες, επειδή τέτοιος είναι κι ο λόγος που μας έκανε να τις διαλέξουμε. Κι αυτό στάθηκε ικανό από τότε να με απολυτρώσει απ' όλες τις μεταμέλειες και τις τύψεις που ταράζουν συνήθως τις συνειδήσεις των αδύναμων κι αναποφάσιστων πνευμάτων, που παρασύρουνται άστατα να εφαρμόζουν σαν καλά τα όσα κρίνουν κατόπι πως είταν κακά.

32.—Ο τρίτος μου ηθικός κανόνας είταν να πασχίζω πάντα να νικώ τον εαυτό μου μάλλον παρά την τύχη, και ν' αλλάζω τις επιθυμίες μου μάλλον παρά την τάξη του κόσμου. Και γενικά, να συνειθίσω να πιστεύω πως δεν υπάρχει τίποτα που να είναι ολότελα στην εξουσία μας εκτός από τις σκέψεις μας, έτσι που όταν κάνουμε το καλύτερο που μπορούμε σχετικά με τα πράματα που

qui manque de nous réussir est, au regard de nous, absolument impossible. Et ceci seul me semblait être suffisant pour m'empêcher de rien désirer à l'avenir que je n'acquisse, et ainsi pour me rendre content. Car notre volonté ne se portant naturellement à désirer que les choses que notre entendement lui représente en quelque façon comme possibles, il est certain que, si nous considérons tous les biens qui sont hors de nous comme également éloignés de notre pouvoir nous n'aurons pas plus de regret de manquer de ceux qui, semblent être dus à notre naissance, lorsque nous en serons privés sans notre faute, que nous avons de ne posséder pas les royaumes de la Chine ou du Mexique; et que faisant, comme on dit, de nécessité vertu, nous ne désirerons pas davantage d'être sains étant malades, ou d'être libres étant en prison, que nous faisons maintenant d'avoir des corps d'une matière aussi peu corruptible que les diamants, ou des ailes pour voler comme les oiseaux. Mais j'avoue qu'il est besoin d'un long exercice, et d'une méditation souvent réitérée, pour s'accoutumer à regarder de ce biais toutes les choses; et je crois que c'est principalement en ceci que consistait le secret de ces philosophes qui ont su autrefois se soustraire de l'empire de la fortune et, malgré les douleurs et la pauvreté, disputer de la félicité avec leurs dieux. Car, s'occupant sans cesse à considérer les bornes qui leur étaient prescrites par la nature, ils se persuadaient si parfaitement que rien n'était en leur pouvoir que leurs pensées, que cela seul était suffisant pour les empêcher d'avoir aucune affection pour d'autres choses; et ils disposaient d'elles si absolument qu'ils avaient en cela quelque raison de s'estimer plus riches, et plus puissants, et plus libres, et plus heureux, qu'aucun des autres hommes qui, n'ayant point cette philosophie, tant favorisés de

είναι έξω από μας, ό,τι δεν πετύχουμε είναι, ως προς εμάς, απολύτως αδύνατο. Και μου φαινόταν πως και μονάχα αυτό είταν αρκετό για να μ' εμποδίζει στο μέλλον να επιθυμώ τίποτα που να μην το αποκτώ[66], και για να με κάνει έτσι ευχαριστημένο. Γιατί, μια που η θέλησή μας έχει τη φυσική τάση να επιθυμεί μονάχα όσα η νόησή μας της παριστάνει σαν εφικτά κατά κάποιον τρόπο, είναι βέβαιο πως, αν θεωρήσουμε πως όλα τ' αγαθά που είναι έξω από μας είναι εξίσου απομακρυσμένα από την εξουσία μας, δεν θα λυπηθούμε, όταν μας λείψουν εκείνα που μοιάζουν να μας χρωστιούνται στη γέννησή μας, σαν τα στερηθούμε δίχως δικό μας φταίξιμο, περισσότερο απ' όσο λυπούμαστε που δεν εξουσιάζουμε τα βασίλεια της Κίνας ή του Μεξικού. Και πως « την ανάγκην φιλοτιμίαν ποιούμενοι » καθώς λένε, δεν θα επιθυμούμε να είμαστε γεροί όταν είμαστε άρρωστοι, ή ελεύθεροι όταν βρισκόμαστε στη φυλακή, περισσότερο απ' όσο επιθυμούμε τώρα να έχουμε κορμιά από ύλη εξίσου άφθαρτη με τα διαμάντια, ή φτερά για να πετούμε σαν τα πουλιά. Ομολογώ όμως πως χρειάζεται πολύχρονη άσκηση και συχνά επαναλαμβανόμενος στοχασμός για να συνηθίσει κανένας να τα βλέπει όλα με τέτοιο μάτι. Και νομίζω πως αυτό κυρίως είταν το μυστικό των φιλοσόφων εκείνων[67] που κατόρθωσαν άλλοτε ν' απαλλαγούν από την κυριαρχία της τύχης και παρ' όλα τα βάσανα και τη φτώχεια τους, να παραβγαίνουν στην ευδαιμονία με τους θεούς τους. Γιατί, καθώς καταγίνουνταν αδιάκοπα να προσέχουν τα όρια που τους είταν ορισμένα από τη φύση, έπειθαν τόσο τέλεια τον εαυτό τους πως, εκτός από τις σκέψεις τους, τίποτα δεν είταν στην εξουσία τους, ώστε αυτό και μόνο αρκούσε για να τους εμποδίσει να έχουν καμιάν αφοσίωση σε άλλα πράματα, και τα διέθεταν τόσο απόλυτα, που είχαν, ως προς αυτό, κάποιο δίκιο να θεωρούν τον εαυτό τους πιο πλούσιο και πιο δυνατό και πιο ελεύθερο και πιο ευτυχισμένο απ' όλους τους άλλους ανθρώπους που, μη έχοντας αυτή τη φιλο-

la nature et de la fortune qu'ils puissent être, ne disposent jamais ainsi de tout ce qu'ils veulent.

33.—Enfin, pour conclusion de cette morale, je m'avisai de faire une revue sur les diverses occupations qu'ont les hommes en cette vie, pour tâcher à faire choix de la meilleure; et sans que je veuille rien dire de celles des autres, je pensai que je ne pouvais mieux que de continuer en celle-là même où je me trouvais, c'est-à-dire que d'employer toute ma vie à cultiver ma raison, et m'avancer, autant que je pourrais, en la connaissance de la vérité, suivant la méthode que je m'étais prescrite. J'avais éprouvé de si extrêmes contentements depuis que j'avais commencé à me servir de cette méthode, que je ne croyais pas qu'on en pût recevoir de plus doux ni de plus innocents en cette vie; et découvrant tous les jours par son moyen quelques vérités qui me semblaient assez importantes et communément ignorées des autres hommes, la satisfaction que j'en avais remplissait tellement mon esprit que tout le reste ne me touchait point. Outre que les trois maximes précédentes n'étaient fondées que sur le dessein que j'avais de continuer à m'instruire: car Dieu nous ayant donné à chacun quelque lumière pour discerner le vrai d'avec le faux, je n'eusse pas cru me devoir contenter des opinions d'autrui un seul moment, si je ne me fusse proposé d'employer mon propre jugement à les examiner lorsqu'il serait temps; et je n'eusse su m'exempter de scrupule, en les suivant, si je n'eusse espéré de ne perdre pour cela aucune occasion d'en trouver de meilleures, en cas qu'il y en eût. Et enfin je n'eusse su borner mes désirs ni être content, si je n'eusse suivi un chemin par lequel, pensant être assuré de

σοφία, δεν έχουν έτσι ποτέ στη διάθεσή τους όλα όσα θέλουν, όσο ευνοημένοι κι αν είναι από τη φύση και την τύχη.

33.—Τέλος, για συμπέρασμα αυτής της ηθικής, σκέφτηκα να κάνω μιαν ανασκόπηση των διαφόρων ασχολιών που έχουν οι άνθρωποι σε τούτη τη ζωή, για να προσπαθήσω να διαλέξω την καλύτερη. Και χωρίς να θέλω να πω τίποτα για τις ασχολίες των άλλων, σκέφτηκα πως το καλύτερο που μπορούσα είταν να συνεχίσω σε κείνην ακριβώς όπου βρισκόμουν, να χρησιμοποιήσω δηλαδή όλη μου τη ζωή στην καλλιέργεια του λογικού μου και να προχωρήσω όσο θα μπορούσα περισσότερο στη γνώση της αλήθειας, ακολουθώντας τη μέθοδο που είχα ορίσει στον εαυτό μου. Είχα νοιώσει τόσο υπέρτατες ικανοποιήσεις αφότου άρχισα νά χρησιμοποιώ αυτή τη μέθοδο, που δεν πίστευα πως θα μπορούσε κανένας να λάβει γλυκύτερες κι αγνότερες σε τούτη τη ζωή. Και, καθώς ανακάλυπτα χάρη σ' αυτήν κάθε μέρα μερικές αλήθειες που μου φαίνουνταν αρκετά σημαντικές κι ωστόσο αγνοημένες γενικά από τους άλλους, η ικανοποίηση που είχα απ' αυτές γέμιζε τόσο πολύ το πνεύμα μου, ώστε όλα τ' άλλα δεν μ' ένοιαζαν καθόλου. Εξάλλου, οι τρεις προηγούμενοι κανόνες βασίζουνταν μονάχα στο σχέδιο που είχα να εξακολουθήσω να διδάσκουμαι: γιατί, μια που ο Θεός έδωσε στον καθένα μας κάποιο φως για να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα, δεν θα είχα πιστέψει πως έπρεπε να ικανοποιηθώ ούτε στιγμή με τις γνώμες των άλλων, αν δεν σκόπευα να χρησιμοποιήσω τη δική μου κρίση στο να τις εξετάσω όταν θα ερχόταν ο καιρός. Και δεν θα είχα μπορέσει ν' απαλλαγώ από κάθε δισταγμό ακολουθώντας τις, αν δεν έλπιζα να μη χάσω ωστόσο καμιάν ευκαιρία για να βρω καλύτερες γνώμες, στην περίπτωση που θα υπήρχαν. Και τέλος, δεν θα είχα μπορέσει να περιορίσω τις επιθυμίες μου, ούτε και να είμαι ευχαριστημένος, αν δεν είχα ακολουθήσει έναν δρόμο χάρη στον οποίο, πιστεύοντας πως είμουν εξασφαλισμένος για την απόκτηση όλων των γνώσεων που είμουν ικανός ν' αποκτήσω, πίστευα πως με το ίδιο μέσο είμουν συνάμα σίγουρος για

toutes les connaissances dont je serais capable, je le pensais être par même moyen de celle de tous les vrais biens qui seraient jamais en mon pouvoir; d'autant que, notre volonté ne se portant à suivre ni à fuir aucune chose que selon que notre entendement la lui représente bonne ou mauvaise, il suffit de bien juger pour bien faire, et de juger le mieux qu'on puisse, pour faire aussi tout son mieux, c'est-à-dire pour acquérir toutes les vertus, et ensemble tous les autres biens qu'on puisse acquérir; et lorsqu'on est certain que cela est, on ne saurait manquer d'être content.

34.—Après m'être ainsi assuré de ces maximes, et les avoir mises à part avec les vérités de la foi, qui ont toujours été les premières en ma créance, je jugeai que, pour tout le reste de mes opinions, je pouvais librement entreprendre de m'en défaire. Et d'autant que j'espérais en pouvoir mieux venir à bout en conversant avec les hommes qu'en demeurant plus longtemps renfermé dans le poêle où j'avais eu toutes ces pensées, l'hiver n'était pas encore bien achevé que je me remis à voyager. Et en toutes les neuf années suivantes, je ne fis autre chose que rouler çà et là dans le monde, tâchant d'y être spectateur plutôt qu'acteur en toutes les comédies qui s'y jouent; et faisant particulièrement réflexion en chaque matière sur ce qui la pouvait rendre suspecte et nous donner occasion de nous méprendre, je déracinais cependant de mon esprit toutes les erreurs qui s'y étaient pu glisser auparavant. Non que j'imitasse pour cela les sceptiques, qui ne doutent que pour douter et affectent d'être toujours irrésolus: car, au contraire, tout mon dessein ne tendait qu'à m'assurer et à rejeter la terre mouvante et le sable pour trouver le roc ou l'argile. Ce qui me réussissait, ce me semble, assez bien, d'autant que, tâchant à découvrir la fausseté ou l'incertitude

την απόκτηση όλων των αληθινών αγαθών που θα είταν ποτέ στο χέρι μου, μια που —καθώς η θέλησή μας δεν έχει την τάση ν' ακολουθεί ή ν' αποφεύγει κανένα πράμα, παρά μονάχα αναλόγως που η νόησή μας τής το παρουσιάζει σαν καλό η σαν κακό,— φτάνει να κρίνει κανένας σωστά για να φερθεί και σωστά, και φτάνει να κρίνει όσο μπορεί καλύτερα για να φερθεί επίσης κι όσο μπορεί καλύτερα, δηλαδή για ν' αποκτήσει όλες τις αρετές και μαζύ τους κι όλα τ' άλλα αγαθά που μπορεί ν' αποκτήσει. Κι όταν είναι κανένας βέβαιος πως αυτό υπάρχει, δεν είναι δυνατόν να μην είναι ευχαριστημένος.

34.—Αφού εξασφάλισα έτσι αυτούς τους ηθικούς κανόνες και τους ξεχώρισα μαζύ με τις αλήθειες της πίστης, που είταν πάντα για μένα οι πρώτες μέσα στις πεποιθήσεις μου, έκρινα πως μπορούσα ελεύθερα να επιχειρήσω να ξεφορτωθώ όλες τις υπόλοιπες γνώμες μου. Και καθώς έλπιζα πως θα μπορούσα να τα βγάλω πέρα μ' αυτές καλύτερα αν συναναστρεφόμουν τους ανθρώπους παρά αν εξακολουθούσα να μένω κλεισμένος στο θερμασμένο δωμάτιο όπου είχα κάνει όλες αυτές τις σκέψεις, ο χειμώνας δεν είχε ακόμα καλά - καλά περάσει και ξανάρχισα να ταξιδεύω[68]. Και μέσα στα εννιά ολόκληρα χρόνια που ακολούθησαν[69], δεν έκανα τίποτα άλλο από το να κυλώ στον κόσμο εδώ κι εκεί, προσπαθώντας να είμαι θεατής μάλλον παρά ηθοποιός σε όλες τις κωμωδίες που παίζουνται μέσα σ' αυτόν. Κι ενώ στοχαζόμουν για το κάθε ζήτημα χωριστά τι μπορούσε να το κάνει ύποπτο και νά μας δώσει την αφορμή να γελαστούμε, ξερίζωνα στο μεταξύ από το πνεύμα μου όλες τις πλάνες που είχαν προηγουμένως μπορέσει να ξεγλυστρήσουν μέσα του. Όχι πως μιμόμουν για τούτο τούς σκεπτικούς[70], που αμφιβάλλουν μόνο και μόνο για ν' αμφιβάλλουν και προσποιούνται πως είναι πάντα αναποφάσιστοι, γιατί απεναντίας όλος ο σκοπός μου εμένα είταν αποκλειστικά να βεβαιωθώ και να ξεπετάξω τα σαθρά χώματα και τον άμμο για να βρώ τον βράχο ή την άργιλο[71]. Κι αυτό μού πετύχαινε νομίζω αρκετά καλά, μια που, προσπαθών-

des propositions que j'examinais, non par de faibles conjectures, mais par des raisonnements clairs et assurés, je n'en rencontrais point de si douteuses que je n'en tirasse toujours quelque conclusion assez certaine, quand ce n'eût été que cela même qu'elle ne contenait rien de certain. Et comme en abattant un vieux logis on en réserve ordinairement les démolitions pour servir à en bâtir un nouveau; ainsi, en détruisant toutes celles de mes opinions que je jugeais être mal fondées, je faisais diverses observations, et acquérais plusieurs expériences qui m'ont servi depuis à en établir de plus certaines. Et de plus, je continuais à m'exercer en la méthode que je m'étais prescrite; car, outre que j'avais soin de conduire généralement toutes mes pensées selon ses règles, je me réservais de temps en temps quelques heures, que j'employais particulièrement à la pratiquer en des difficultés de mathématique, ou même aussi en quelques autres que je pouvais rendre quasi semblables à celles des mathématiques, en les détachant de tous les principes des autres sciences que je ne trouvais pas assez fermes, comme vous verrez que j'ai fait en plusieurs qui sont expliquées en ce volume. Et ainsi, sans vivre d'autre façon en apparence que ceux qui, n'ayant aucun emploi qu'à passer une vie douce et innocente, s'étudient à séparer les plaisirs des vices, et qui, pour jouir de leur loisir sans s'ennuyer, usent de tous les divertissements qui sont honnêtes, je ne laissais pas de poursuivre en mon dessein et de profiter en la connaissance de la vérité, peut-être plus que si je n'eusse fait que lire des livres ou fréquenter des gens de lettres.

35.—Toutefois, ces neuf ans s'écoulèrent avant que j'eusse encore pris aucun parti touchant les difficultés qui ont coutume d'être disputées entre les doctes, ni commencé à chercher

τας ν᾽ ανακαλύψω την ψευτιά ή την αβεβαιότητα των προτάσεων που εξέταζα, όχι με αδύναμες εικασίες παρά με συλλογισμούς σαφείς και σίγουρους, δεν έβρισκα καμιά πρόταση τόσο αμφίβολη[72] που να μην μπορώ να συναγάγω πάντα απ᾽ αυτήν κάποιο συμπέρασμα αρκετά σίγουρο, κι όταν ακόμα το συμπέρασμα αυτό δεν είταν παρά ότι ακριβώς η πρόταση δεν περιλάμβανε τίποτα το σίγουρο. Κι όπως, όταν κατεδαφίζει κανένας ένα παλιό σπίτι, φυλάγει συνήθως τα υλικά του για να χρησιμέψουν στο χτίσιμο καινούργιου, έτσι κι εγώ, καταστρέφοντας όλες τις γνώμες μου που τις έκρινα αβάσιμες, έκαμνα διάφορες παρατηρήσεις κι αποκτούσα πολλή πείρα, που μου χρησίμεψε από τότε στο να θεμελιώσω άλλες γνώμες πιο σίγουρες. Κι επιπλέον, εξακολουθούσα να ασκούμαι στη μέθοδο που είχα ορίσει στον εαυτό μου. Γιατί, εκτός που φρόντιζα να διευθύνω όλες μου γενικά τις σκέψεις σύμφωνα με τους κανόνες της, διέθετα κάθε τόσο μερικές ώρες, που τις χρησιμοποιούσα ειδικά στο να την εφαρμόζω σε μαθηματικά προβλήματα ή ακόμα και σε μερικά άλλα που μπορούσα σχεδόν να τα εξομοιώσω με μαθηματικά προβλήματα[73] αποχωρίζοντάς τα απ᾽ όλες τις αρχές των άλλων επιστημών, που δεν τις θεωρούσα αρκετά σταθερές, καθώς θα δείτε πως έκανα για πολλά που βρίσκουνται εξηγημένα μέσα σ᾽ αυτόν τον τόμο[74]. Κι έτσι, δίχως να ζω, φαινομενικά τουλάχιστον, με τρόπο διαφορετικό από κείνους που, μη έχοντας άλλη ασχολία από το να περνούν ζωή ήσυχη κι αθώα, πασχίζουν να ξεχωρίζουν τις απολαύσεις από τις ακολασίες, και που, για να χαρούν δίχως ανία τον ελεύθερο καιρό τους, χρησιμοποιούν όλες τις τίμιες διασκεδάσεις, δεν έπαυα να εμμένω στον σκοπό μου και να προκόβω στη γνώση της αλήθειας, περισσότερο ίσως παρά αν είχα περιοριστεί να διαβάζω βιβλία ή να συναναστρέφουμαι ανθρώπους των γραμμάτων.

35.—Ωστόσο, τα εννιά αυτά χρόνια πέρασαν χωρίς να έχω ακόμα πάρει καμιάν απόφαση πάνω στα προβλήματα που τα συζητούν συνήθως οι σοφοί μεταξύ τους και χωρίς να έχω αρχίσει

les fondements d'aucune philosophie plus certaine que la vulgaire. Et l'exemple de plusieurs excellents esprits qui, en ayant eu ci-devant le dessein, me semblaient n'y avoir pas réussi, m'y faisait imaginer tant de difficulté, que je n'eusse peut-être pas encore sitôt osé l'entreprendre, si je n'eusse vu que quelques-uns faisaient déjà courre le bruit que j'en étais venu à bout. Je ne saurais pas dire sur quoi ils fondaient cette opinion; et si j'y ai contribué quelque chose par mes discours, ce doit avoir été en confessant plus ingénument ce que j'ignorais que n'ont coutume de faire ceux qui ont un peu étudié, et peut-être aussi en faisant voir les raisons que j'avais de douter de beaucoup de choses que les autres estiment certaines, plutôt qu'en me vantant d'aucune doctrine. Mais, ayant le cœur assez bon pour ne vouloir point qu'on me prît pour autre que je n'étais, je pensai qu'il fallait que je tâchasse par tous moyens à me rendre digne de la réputation qu'on me donnait; et il y a justement huit ans que ce désir me fit résoudre à m'éloigner de tous les lieux où je pouvais avoir des connaissances, et à me retirer ici, en un pays où la longue durée de la guerre a fait établir de tels ordres que les armées qu'on y entretient ne semblent servir qu'à faire qu'on y jouisse des fruits de la paix avec d'autant plus de sûreté, et où, parmi la foule d'un grand peuple fort actif et plus soigneux de ses propres affaires que curieux de celles d'autrui, sans manquer d'aucune des commodités qui sont dans les villes les plus fréquentées, j'ai pu vivre aussi solitaire et retiré que dans les déserts les plus écartés.

ν'αναζητώ τα θεμέλια καμιάς φιλοσοφίας πιο σίγουρης από την κοινή[75]. Και το παράδειγμα πολλών έξοχων πνευμάτων[76] που, έχοντας ήδη το ίδιο σχέδιο πριν από εμένα, μου φαίνουνταν πως δεν είχαν πετύχει, μ' έκανε να φαντάζουμαι σ' αυτό τόσες δυστολίες που δεν θα είχα ίσως ακόμα τολμήσει να το επιχειρήσω τόσο νωρίς, αν δεν έβλεπα πως μερικοί διέδιδαν ήδη τη φήμη πως το είχα κατορθώσει. Δεν είμαι σε θέση να πω πού τάχα στήριζαν αυτή τη γνώμη. Κι ανίσως έχω κι εγώ συμβάλει κάπως με τα λόγια μου, αυτό θα οφείλεται στο ότι εξομολογιόμουν τις άγνοιές μου αφελέστερα απ' όσο συνειθίζουν εκείνοι που έχουν κάπως σπουδάσει, κι ίσως επίσης στο ότι έδειχνα τους λόγους που είχα ν' αμφιβάλλω για πολλά που οι άλλοι τα θεωρούν βέβαια, μάλλον παρά στο ότι καυχιόμουν για κανένα μου φιλοσοφικό σύστημα. Έχοντας όμως αρκετή περηφάνεια[77] ώστε να μη θέλω να με παίρνουν για άλλο απ' ό,τι είμουν, σκέφτηκα πως έπρεπε να προσπαθήσω με κάθε τρόπο να γίνω αντάξιος της φήμης μου. Και πάνε τώρα ακριβώς οχτώ χρόνια που αυτή η επιθυμία μ' έκανε να πάρω την απόφαση ν' απομακρυνθώ απ' όλα τα μέρη όπου μπορούσα να έχω γνωριμίες και ν' αποτραβηχτώ εδωπέρα, σ' έναν τόπο όπου η μακρόχρονη διάρκεια του πολέμου[78] έκανε να επιβληθούν τέτοιοι κανονισμοί, ώστε οι στρατοί τους οποίους διατηρούν εκεί μοιάζουν να χρησιμεύουν μονάχα στο να κάνουν να χαίρεσαι τους καρπούς της ειρήνης με ακόμα περισσότερη ασφάλεια, κι όπου μέσα στο πλήθος ενός μεγάλου λαού πολύ δραστήριου και που δείχνει περισσότερη φροντίδα για τις δικές του υποθέσεις παρά περιέργεια για τις υποθέσεις των άλλων, και χωρίς να μου λειπει καμιά από τις ανέσεις που υπάρχουν στις πιο πολυσύχναστες πολιτείες, μπόρεσα να ζήσω εξίσου μόνος κι αποτραβηγμένος όσο και στις πιο απόμερες ερημιές.

QUATRIÈME PARTIE

36.—Je ne sais si je dois vous entretenir des premières méditations que j'y ai faites: car elles sont si métaphysiques et si peu communes, qu'elles ne seront peut-être pas au goût de tout le monde. Et toutefois, afin qu'on puisse juger si les fondements que j'ai pris sont assez fermes, je me trouve en quelque façon contraint d'en parler. J'avais dès longtemps remarqué que pour les mœurs il est besoin quelquefois de suivre des opinions qu'on sait être fort incertaines, tout de même que si elles étaient indubitables, ainsi qu'il a été dit ci-dessus; mais, pource qu'alors je désirais vaquer seulement à la recherche de la vérité, je pensai qu'il fallait que je fisse tout le contraire, et que je rejetasse comme absolument faux tout ce en quoi je pourrais imaginer le moindre doute, afin de voir s'il ne resterait point après cela quelque chose en ma créance qui fût entièrement indubitable. Ainsi, à cause que nos sens nous trompent quelquefois, je voulus supposer qu'il n'y avait aucune chose qui fût telle qu'ils nous la font imaginer. Et pource qu'il y a des hommes qui se méprennent en raisonnant, même touchant les plus simples matières de géométrie, et y font des paralogismes, jugeant que j'étais sujet à faillir autant qu'aucun autre, je rejetai comme fausses toutes les raisons que j'avais prises auparavant pour démonstrations. Et enfin, considérant que toutes les mêmes pensées que nous avons étant éveillés, nous peuvent aussi venir quand nous dormons, sans qu'il y en ait aucune pour lors qui soit vraie,

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

36.—Δεν ξέρω αν πρέπει να σας μιλήσω για τους πρώτους στοχασμούς που έκανα εκεί πέρα, γιατί είναι τόσο μεταφυσικοί και τόσο ασυνείθιστοι που δεν θ' αρέσουν ίσως σε όλο τον κόσμο[79]. Ωστόσο, για να μπορέσει κανένας να κρίνει αν τα θεμέλια που πήρα είναι αρκετά σταθερά, είμαι κατά έναν τρόπο αναγκασμένος να μιλήσω γι' αυτούς. Είχα από πολύν καιρό παρατηρήσει πως, για ό,τι αφορά τα ήθη, είναι κάποτε ανάγκη ν' ακολουθεί κανένας γνώμες που τις ξέρει πολύ αβέβαιες, το ίδιο σαν να είταν αναμφίβολες, καθώς το είπα και παραπάνω[80]. Επειδή όμως επιθυμούσα τότε να καταγίνω αποκλειστικά με την αναζήτηση της αλήθειας, σκέφτηκα πως έπρεπε να κάνω εντελώς το αντίθετο και ν' απορρίψω, σα να είταν εντελώς ψεύτικο, οτιδήποτε θα μπορούσε να μου γεννήσει την παραμικρότερη αμφιβολία, για να δω αν δεν θα μου απόμενε ύστερα απ' αυτό καμιά πεποίθηση που να είναι εντελώς αναμφίβολη[81]. Έτσι, επειδή οι αισθήσεις μας μάς ξεγελούν κάποτε, θέλησα να υποθέσω πως τίποτα δεν υπάρχει που να είναι τέτοιο που εκείνες μάς κάνουν να το φανταζόμαστε. Κι επειδή υπάρχουν άνθρωποι που γελιούνται κάνοντας συλλογισμούς πάνω και στ' απλούστερα ακόμα θέματα της γεωμετρίας και παραλογίζουνται, κρίνοντας κι εγώ πως μπορούσα να λαθέψω όσο κι οποιοσδήποτε άλλος, απόρριψα σαν ψεύτικους όλους τους λόγους που είχα πάρει προηγουμένως για αποδείξεις. Και τέλος, παίρνοντας υπόψη πως όλες οι σκέψεις που έχουμε ενόσο είμαστε ξυπνητοί μπορούν επίσης να μας έρχουνται ολόιδιες κι όταν κοιμούμαστε, χωρίς καμιά τους να είναι τότε αληθινή, απο-

je me résolus de feindre que toutes les choses qui m'étaient jamais entrées en l'esprit n'étaient non plus vraies que les illusions de mes songes. Mais aussitôt après je pris garde que, pendant que je voulais ainsi penser que tout était faux, il fallait nécessairement que moi, qui le pensais, fusse quelque chose. Et remarquant que cette vérité: *je pense, donc je suis*, était si ferme et si assurée, que toutes les extravagantes suppositions des sceptiques n'étaient pas capables de l'ébranler, je jugeai que je pouvais la recevoir sans scrupule pour le premier principe de la philosophie que je cherchais.

37.—Puis, examinant avec attention ce que j'étais, et voyant que je pouvais feindre que je n'avais aucun corps, et qu'il n'y avait aucun monde ni aucun lieu où je fusse; mais que je ne pouvais pas feindre pour cela que je n'étais point; et qu'au contraire, de cela même que je pensais à douter de la vérité des autres choses, il suivait très évidemment et très certainement que j'étais; au lieu que, si j'eusse seulement cessé de penser, encore que tout le reste de ce que j'avais jamais imaginé eût été vrai, je n'avais aucune raison de croire que j'eusse été: je connus de là que j'étais une substance dont toute l'essence ou la nature n'est que de penser, et qui, pour être, n'a besoin d'aucun lieu ni ne dépend d'aucune chose matérielle. En sorte que ce moi, c'est-à-dire l'âme par laquelle je suis ce que je suis, est entièrement distincte du corps, et même qu'elle est plus aisée à connaître que lui, et qu'encore qu'il ne fût point, elle ne laisserait pas d'être tout ce qu'elle est.

38.—Après cela je considérai en général ce qui est requis à une proposition pour être vraie et certaine; car, puisque je venais d'en trouver une que je savais être telle, je pensai que je devais aussi savoir en quoi consiste cette certitude. Et ayant remarqué qu'il n'y a rien du tout en ceci: *je pense, donc je suis*, qui m'assure que je dis la vérité, sinon que je vois

φάσισα να υποθέσω πως όλα όσα μού είχαν μπει κάποτε στον νου, δεν είταν περισσότερο αληθινά από τις φαντασίες των ονείρων μου. Αμέσως όμως κατόπι πρόσεξα ότι ενώ εγώ ήθελα να σκεφτώ έτσι πως όλα είταν ψεύτικα, έπρεπε αναγκαστικά, εγώ που το σκεπτόμουν, να είμαι κάτι. Και παρατηρώντας πως αυτή η αλήθεια: σκέπτουμαι, άρα υπάρχω[82] είταν τόσο γερή και τόσο σίγουρη ώστε όλες μαζύ οι εξωφρενικές υποθέσεις των σκεπτικών φιλοσόφων δεν είταν ικανές να την κλονίσουν, έκρινα πως μπορούσα να την παραδεχτώ δίχως ενδοιασμούς σαν την πρώτη αρχή[83] της φιλοσοφίας που αναζητούσα.

37.—Κατόπι, εξετάζοντας με προσοχή τι είμουν, είδα ότι μπορούσα να υποθέσω πως δεν είχα σώμα και πως ούτε κόσμος υπήρχε, ούτε τόπος όπου να βρίσκουμαι, αλλά πως δεν μπορούσα γι' αυτό να υποθέσω πως ούτε κι εγώ υπήρχα. Απεναντίας, από το ότι ακριβώς σκεπτόμουν ν' αμφιβάλλω για την αλήθεια των άλλων πραγμάτων, έβγαινε ολοφάνερα και πολύ σίγουρα πως εγώ υπήρχα. Ενώ, αν είχα μονάχα πάψει να σκέπτουμαι, δεν είχα κανέναν λόγο να πιστέψω πως υπήρχα, έστω κι αν είταν αληθινά όλα τα υπόλοιπα που είχα φανταστεί. Απ' αυτό κατάλαβα πως είμουν μια υπόσταση που ολόκληρη η ουσία[84] ή η φύση της δεν είναι παρά το να σκέπτεται και που δεν έχει ανάγκη, για να υπάρχει, από κανέναν τόπο κι ούτε εξαρτιέται από τίποτα το υλικό.[85] Έτσι που, αυτό το εγώ, δηλαδή η ψυχή, χάρη στην οποία είμαι ό,τι είμαι, είναι εντελώς ξεχωριστή από το σώμα, κι είναι μάλιστα ευκολότερο να γνωρίσει κανένας αυτήν παρά εκείνο, κι αν ακόμα τούτο δεν υπήρχε καθόλου, πάλι η ψυχή δεν θα έπαυε να είναι ό,τι είναι.

38.—Ύστερα απ' αυτό, εξέτασα γενικά τι χρειάζεται σε μια πρόταση για να είναι αληθινή και σίγουρη. Γιατί, μια που είχα βρει μια πρόταση που την είξερα τέτοια, σκέφτηκα πως έπρεπε επίσης να ξέρω και σε τι συνίσταται αυτή η βεβαιότητα. Κι έχοντας παρατηρήσει πως δεν υπάρχει μέσα σ' αυτό το: σκέπτουμαι, άρα υπάρχω, τίποτα που να με βεβαιώνει πως λέω την αλή-

très clairement que, pour penser, il faut être, je jugeai que je pouvais prendre pour règle générale que les choses que nous concevons fort clairement et fort distinctement, sont toutes vraies; mais qu'il y a seulement quelque difficulté à bien remarquer quelles sont celles que nous concevons distinctement.

39.—En suite de quoi, faisant réflexion sur ce que je doutais, et que, par conséquent, mon être n'était pas tout parfait, car je voyais clairement que c'était une plus grande perfection de connaître que de douter, je m'avisai de chercher d'où j'avais appris à penser à quelque chose de plus parfait que je n'étais; et je connus évidemment que ce devait être de quelque nature qui fût en effet plus parfaite. Pour ce qui est des pensées que j'avais de plusieurs autres choses hors de moi, comme du ciel, de la terre, de la lumière, de la chaleur, et de mille autres, je n'étais point tant en peine de savoir d'où elles venaient, à cause que, ne remarquant rien en elles qui me semblât les rendre supérieures à moi, je pouvais croire que, si elles étaient vraies, c'étaient des dépendances de ma nature, en tant qu'elle avait quelque perfection; et si elles ne l'étaient pas, que je les tenais du néant, c'est-à-dire qu'elles étaient en moi pource que j'avais du défaut. Mais ce ne pouvait être le même de l'idée d'un être plus parfait que le mien; car, de la tenir du néant, c'était chose manifestement impossible; et pource qu'il n'y a pas moins de répugnance que le plus parfait soit une suite et une dépendance du moins parfait, qu'il y en a que de rien procède quelque chose, je ne la pouvais tenir non plus de moi-même. De façon qu'il restait qu'elle eût été mise en moi par une nature qui fût véritablement plus parfaite que je n'étais, et même qui eût en soi toutes les perfections dont je pouvais avoir quelque idée, c'est-à-dire, pour m'expliquer en un mot, qui fût Dieu. A quoi

θεια, εκτός μονάχα πως βλέπω πολύ καθαρά ότι, για να σκέπτουμαι, πρέπει να υπάρχω, έκρινα πως μπορούσα να πάρω για γενικό κανόνα πως τα πράματα που διανοούμαστε πολύ καθαρά και πολύ διακριτά είνα όλα αληθινά, μα πως υπάρχει μονάχα κάποια δυσκολία στο να διακρίνουμε καλά ποιά είναι εκείνα που διανοούμαστε διακριτά.[86]

39.—Ύστερα απ' αυτό, κάνοντας τη σκέψη πως αμφέβαλλα και πως επομένως το είναι μου δεν είταν ολότελα τέλειο, —γιατί έβλεπα καθαρά πως το να ξέρω είναι μεγαλύτερη τελειότητα από το ν' αμφιβάλλω,— μου ήλθε η ιδέα να ερευνήσω πούθε είχα μάθει να σκέπτουμαι κάτι το πιο τέλειο απ' ό,τι είμουν εγώ, και κατάλαβα ολοφάνερα πως έπρεπε να είναι από μια φύση πραγματικά τελειότερη·[87] Όσο για τις σκέψεις[88] που είχα για πολλά άλλα πράματα έξω από μένα, όπως για τον ουρανό, τη γη, το φως, τη θερμότητα και χίλια άλλα, δεν μου έκανε τόσον κόπο να μάθω από πού έρχουνταν, γιατί, μη διακρίνοντας σ' αυτά τίποτα που να μου φαίνεται πως τις έκανε ανώτερές μου, μπορούσα να πιστεύω πως, αν είταν αληθινές, είταν εξαρτήματα της φύσης μου, σε ό,τι έχει το τέλειο, κι αν πάλι δεν είταν αληθινές, μου έρχουνταν από το μηδέν, βρίσκουνταν δηλαδή μέσα μου επειδή είχα ελλείψεις[89]. Δεν μπορούσε όμως να συμβαίνει το ίδιο με την ιδέα ενός όντος τελειότερου από μένα, γιατί αυτή είταν φανερά αδύνατο να μου έχει έλθει από το μηδέν. Κι επειδή δεν υπάρχει λιγότερη αντίφαση στο να είναι το πιο τέλειο συνέχεια κι εξάρτημα του λιγότερο τέλειου, απ' όση υπάρχει στο να βγαίνει από το τίποτα κάτι[90], δεν είταν δυνατόν την ιδέα του τελειότερου να την έχω από μένα τον ίδιο. Έτσι απόμενε να την έχει βάλει μέσα μου μια φύση που να είναι αληθινά τελειότερή μου και μάλιστα που να έχει μέσα της όλες τις τελειότητες, των οποίων μπορούσα να έχω κάποια ιδέα, δηλαδή, για να εξηγηθώ με μια λέξη, ο Θεός[91]. Σ' αυτό πρόσθεσα πως, αφού γνώριζα μερικές τελειότητες που εγώ δεν τις είχα

j'ajoutai que, puisque je connaissais quelques perfections que je n'avais point, je n'étais pas le seul être qui existât (j'userai, s'il vous plaît, ici librement des mots de l'École), mais qu'il fallait de nécessité qu'il y en eût quelque autre plus parfait, duquel je dépendisse, et duquel j'eusse acquis tout ce que j'avais. Car, si j'eusse été seul et indépendant de tout autre, en sorte que j'eusse eu de moi-même tout ce peu que je participais de l'Être parfait, j'eusse pu avoir de moi, par même raison, tout le surplus que je connaissais me manquer, et ainsi être moi-même infini, éternel, immuable, tout-connaissant, tout-puissant, et enfin avoir toutes les perfections que je pouvais remarquer être en Dieu. Car, suivant les raisonnements que je viens de faire, pour connaître la nature de Dieu, autant que la mienne en était capable, je n'avais qu'à considérer de toutes les choses dont je trouvais en moi quelque idée, si c'était perfection ou non de les posséder, et j'étais assuré qu'aucune de celles qui marquaient quelque imperfection n'était en lui, mais que toutes les autres y étaient. Comme je voyais que le doute, l'inconstance, la tristesse, et choses semblables, n'y pouvaient être, vu que j'eusse été moi-même bien aise d'en être exempt. Puis, outre cela, j'avais des idées de plusieurs choses sensibles et corporelles: car, quoique je supposasse que je rêvais, et que tout ce que je voyais ou imaginais était faux, je ne pouvais nier toutefois que les idées n'en fussent véritablement en ma pensée. Mais pource que j'avais déjà connu en moi clairement que la nature intelligente est distincte de la corporelle, considérant que toute composition témoigne de la dépendance, et que la dépendance est manifestement un défaut, je jugeais de là que ce ne pouvait être une perfection en Dieu d'être composé de ces deux natures, et que par conséquent il ne l'était pas; mais que, s'il y avait quelques corps dans le monde, ou bien quelques intelligences, ou autres na-

καθόλου, δεν είμουν το μόνο ον που υπάρχει (με την άδειά σας θα μεταχειριστώ εδώ ελεύθερα όρους της Σχολής[92]) αλλά πως αναγκαστικά έπρεπε να υπάρχει και κάποιο άλλο ον πιο τέλειο, που απ᾽ αυτό να εξαρτιέμαι κι απ᾽ αυτό να έχω αποκτήσει όλα όσα είχα. Γιατί, αν είμουν μόνος κι ανεξάρτητος από κάθε άλλον, έτσι που να έχω από τον εαυτό μου όλο αυτό το λίγο που κάνει να μετέχω στο τέλειο ον, θα μπορούσα για τον ίδιο λόγο να έχω από τον εαυτό μου και όλο το παραπάνω που είξερα πως μου έλειπε, κι έτσι να είμαι κι εγώ άπειρος, αιώνιος, αμετάβλητος, παντογνώστης, παντοδύναμος, τέλος να έχω όλες τις τελειότητες που μπορούσα να παρατηρήσω πως υπάρχουν στον Θεό. Γιατί, σύμφωνα με τους συλλογισμούς που έκανα προ ολίγου, για να γνωρίσω τη φύση του Θεού, όσο μου το επέτρεπε η δική μου φύση, δεν είχα παρά να εξετάσω για όλα τα πράματα, που κάποια ιδέα τους είχα μέσα μου, αν αποτελούσε ή όχι τελειότητα το να τα κατέχει κανένας. Κι είχα βεβαιωθεί πως κανένα από κείνα που φανέρωναν κάποιαν ατέλεια δεν βρισκόταν στον Θεό, αλλά πως όλα τ᾽ άλλα βρίσκουνταν σ᾽ αυτόν. Καθώς επίσης έβλεπα πως η αμφιβολία, η αστάθεια, η θλίψη και τα παρόμοια δεν μπορούσαν να υπάρχουν σ᾽ αυτόν, αφού κι εγώ ο ίδιος θα είμουν πολύ ευχαριστημένος αν είμουν απαλλαγμένος απ᾽ αυτά. Κατόπι είχα, εκτός αυτά, και ιδέες[93] πολλών πραγμάτων αισθητών κι ενσωμάτων. Γιατί, όσο κι αν υπέθετα πως ονειρευόμουν και πως όλα όσα έβλεπα ή φανταζόμουν είταν ψεύτικα, δεν μπορούσα ωστόσο ν᾽ αρνηθώ πως οι ιδέες τους βρίσκουνταν αληθινά μέσα στη σκέψη μου[94]. Επειδή όμως είχα ήδη αναγνωρίσει μέσα μου πολύ καθαρά πως η νοητική φύση είναι ξεχωριστή από τη σωματική—παίρνοντας υπόψη μου πως κάθε σύνθεση μαρτυρεί εξάρτηση και πως η εξάρτηση είναι φανερά ελάττωμα, έκρινα απ᾽ αυτό πως δεν μπορούσε ν᾽ αποτελεί τελειότητα για τον Θεό το να είναι σύνθετος από τις δυο αυτές φύσεις, και πως επομένως δεν είταν, αλλά πως, αν υπάρχουν στον κόσμο κάποια σώματα ή

tures qui ne fussent point toutes parfaites, leur être devait dépendre de sa puissance, en telle sorte qu'elles ne pouvaient subsister sans lui un seul moment.

40.—Je voulus chercher, après cela, d'autres vérités, et m'étant proposé l'objet des géomètres, que je concevais comme un corps continu, ou un espace indéfiniment étendu en longueur, largeur et hauteur ou profondeur, divisible en diverses parties, qui pouvaient avoir diverses figures et grandeurs, et être mues ou transposées en toutes sortes, car les géomètres supposent tout cela en leur objet, je parcourus quelques-une de leurs plus simples démonstrations. Et ayant pris garde que cette grande certitude que tout le monde leur attribue n'est fondée que sur ce qu'on les conçoit évidemment, suivant la règle que j'ai tantôt dite, je pris garde aussi qu'il n'y avait rien du tout en elles qui m'assurât de l'existence de leur objet. Car, par exemple, je voyais bien que, supposant un triangle, il fallait que ses trois angles fussent égaux à deux droits; mais je ne voyais rien pour cela qui m'assurât qu'il y eût au monde aucun triangle. Au lieu que, revenant à examiner l'idée que j'avais d'un Être parfait, je trouvais que l'existence y était comprise, en même façon qu'il est compris en celle d'un triangle que ses trois angles sont égaux à deux droits, ou en celle d'une sphère que toutes ses parties sont également distantes de son centre, ou même encore plus évidemment; et que, par conséquent, il est pour le moins aussi certain, que Dieu, qui est cet Être parfait, est ou existe, qu'aucune démonstration de géométrie le saurait être.

41.—Mais ce qui fait qu'il y en a plusieurs qui se persuadent qu'il y a de la difficulté à le connaître, et même aussi à connaître ce que c'est que leur âme, c'est qu'ils n'élèvent jamais leur esprit au delà des choses sensibles, et qu'ils sont tellement accoutumés à ne rien considérer qu'en l'imaginant,

κάποιες διάνοιες[95] ή άλλες φύσεις[96] που να μην είναι απόλυτα τέλειες, η ύπαρξή τους έπρεπε να εξαρτιέται από τη δύναμή του, έτσι που δεν μπορούσαν να υπάρξουν ούτε στιγμή χωρίς αυτόν.

40.—Θέλησα κατόπι ν' αναζητήσω κι άλλες αλήθειες[97], και, παίρνοντας το αντικείμενο της γεωμετρίας, που το διανοούμουν σαν σώμα συνεχές ή σαν διάστημα απεριόριστα απλωμένο σε μάκρος, πλάτος και ύψος ή βάθος, διαιρετό σε διάφορα μέρη, που μπορούσαν να έχουν διάφορα σχήματα και μεγέθη κι όλων των ειδών κινήσεις και μετατοπίσεις — γιατί οι γεωμέτρες τα υποθέτουν όλα αυτά στο αντικείμενό τους — διέτρεξα μερικές από τις πιο απλές αποδείξεις τους. Κι έχοντας προσέξει πως η μεγάλη αυτή βεβαιότητα που αποδίνει στις αποδείξεις αυτές όλος ο κόσμος βασίζεται αποκλειστικά στο ότι τις διανοείται κανένας με προφάνεια, σύμφωνα με τον κανόνα που ανάφερα προ ολίγου, πρόσεξα επίσης πως δεν υπήρχε σ' αυτές απολύτως τίποτα που να με βεβαιώνει για την ύπαρξη του αντικειμένου τους[98]. Γιατί, λόγου χάρη, έβλεπα βέβαια καλά πως, όταν υποθέσει κανένας ένα τρίγωνο, πρέπει οι τρεις γωνίες του να ειναι ίσες με δυό ορθές, αλλά μ' αυτό δεν έβλεπα τίποτα που να με βεβαίωνε πως υπάρχει τρίγωνο στον κόσμο. Ενώ, ξαναγυρνώντας στην εξέταση της ιδέας που είχα για ένα τέλειο Ον, έβρισκα πως η υπαρξή του περιλαμβανόταν στην ιδέα αυτή, με τον ίδιο τρόπο που περιλαμβάνεται στην ιδέα ενός τριγώνου το ότι οι τρεις γωνίες του είναι ίσες με δυό ορθές, ή στην ιδέα μίας σφαίρας το ότι όλα της τα μέρη απέχουν το ίδιο από το κέντρο της, ή και ακόμα προφανέστερα. Κι επομένως το ότι ο Θεός, που είναι αυτό το τέλειο Ον, υπάρχει ή υφίσταται, είναι τουλάχιστον εξίσου βέβαιο όσο θα μπορούσε να είναι οποιαδήποτε γεωμετρική απόδειξη[99].

41.—Εκείνο όμως που κάνει να είναι πολλοί που πείθουνται πως είναι δύσκολο να γνωρίσουν τον Θεό ή ακόμα και να γνωρίσουν τι είναι η ψυχή τους, είναι πως δεν υψώνουν ποτέ το πνεύμα τους πέρα από τα αισθητά πράματα κι είναι τόσο συνειθισμένοι να μην εξετάζουν τίποτα παρά μόνο σαν το φαντάζουνται[100] — που είναι

qui est une façon de penser particulière pour les choses matérielles, que tout ce qui n'est pas imaginable leur semble n'être pas intelligible. Ce qui est assez manifeste de ce que même les philosophes tiennent pour maxime dans les écoles, qu'il n'y a rien dans l'entendement qui n'ait premièrement été dans le sens, où toutefois il est certain que les idées de Dieu et de l'âme n'ont jamais été. Et il me semble que ceux qui veulent user de leur imagination, pour les comprendre, font tout de même que si, pour ouïr les sons ou sentir les odeurs, ils se voulaient servir de leurs yeux: sinon qu'il y a encore cette différence, que le sens de la vue ne nous assure pas moins de la vérité de ses objets, que font ceux de l'odorat ou de l'ouïe; au lieu que ni notre imagination ni nos sens ne nous sauraient jamais assurer d'aucune chose, si notre entendement n'y intervient.

42.—Enfin, s'il y a encore des hommes qui ne soient pas assez persuadés de l'existence de Dieu et de leur âme par les raisons que j'ai apportées, je veux bien qu'ils sachent que toutes les autres choses dont ils se pensent peut-être plus assurés, comme d'avoir un corps, et qu'il y a des astres et une Terre, et choses semblables, sont moins certaines. Car, encore qu'on ait une assurance morale de ces choses, qui est telle qu'il semble qu'à moins que d'être extravagant on n'en peut douter, toutefois aussi, à moins que d'être déraisonnable, lorsqu'il est question d'une certitude métaphysique on ne peut nier que ce ne soit assez de sujet, pour n'en être pas entièrement assuré, que d'avoir pris garde qu'on peut en même façon s'imaginer, étant endormi, qu'on a un autre corps, et qu'on voit d'autres astres, et une autre Terre, sans qu'il en soit rien. Car d'où sait-on que les pensées qui viennent en songe sont plutôt fausses que les autres, vu que souvent elles ne sont pas moins vives et expresses? Et que les meilleurs

τρόπος σκέψης ειδικός για τα υλικά πράματα—ώστε ό,τι δεν χωρεί στη φαντασία τους τούς φαίνεται πως δεν είναι νοητό. Πράμα που είναι αρκετά φανερό κι από το ότι κι οι φιλόσοφοι ακόμα θεωρούν σαν αξίωμα, στις σχολές, πως τίποτα δεν υπάρχει στη νόηση που να μην προϋπήρξε στην αίσθηση, στην οποία ωστόσο είναι βέβαιο πως δεν υπήρξαν ποτέ οι ιδέες του Θεού και της ψυχής[101]. Και μου φαίνεται πως όσοι θέλουν να χρησιμοποιήσουν τη φαντασία τους για να τις καταλάβουν, κάνουν ακριβώς το ίδιο σαν να ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τα μάτια τους για ν' ακούσουν τους ήχους ή να μυρίσουν τις μυρωδιές[102]. Εκτός που υπάρχει και τούτη ακόμα η διαφορά, πως η όραση δεν μας βεβαιώνει για την αλήθεια των αντικειμένων της λιγότερο απ' όσο κι η όσφρηση ή η ακοή. Ενώ, ούτε η φαντασία, ούτε οι αισθήσεις μας μπορούν ποτέ να μας βεβαιώσουν για τίποτα αν δεν μεσολαβήσει η νόησή μας.

42.—Τέλος, αν υπάρχουν ακόμα άνθρωποι που δεν έχουν πειστεί αρκετά για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής τους με τους λόγους που ανάφερα, θέλω πολύ να το ξέρουν πως όλα τ' άλλα πράματα, για τα οποία νομίζουν ίσως πως είναι βεβαιότεροι, όπως το ότι έχουν ένα σώμα κι ότι υπάρχουν άστρα και μια Γη, και τα παρόμοια, είναι λιγότερο βέβαια. Γιατί, όσο κι αν κανένας έχει για τα πράματα αυτά μιαν ηθική[103] βεβαιότητα, που είναι τέτοια ώστε να φαίνεται πως, εκτός αν είναι εκκεντρικός, δεν μπορεί ν' αμφιβάλλει γι' αυτά, ωστόσο επίσης, δεν μπορεί κανένας ν' αρνηθεί, εκτός αν είναι παράλογος, πως, όταν πρόκειται για μεταφυσική[104] βεβαιότητα, αποτελεί αρκετό λόγο για να μην είναι κανένας ολότελα σίγουρος γι' αυτά, το να προσέξει πως μπορεί, με τον ίδιο τρόπο, να φανταστεί στον ύπνο του πως έχει άλλο (από το δικό του) σώμα και πως βλέπει άλλα αστέρια και μιαν άλλη Γη, χωρίς να συμβαίνει τίποτα απ' αυτά. Γιατί, από πού το ξέρουμε τάχα πως οι σκέψεις που μας έρχονται στα όνειρά μας είναι περισσότερο ψεύτικες από τις άλλες, ενώ δεν είναι λιγότερο

esprits y étudient tant qu'il leur plaira, je ne crois pas qu'ils puissent donner aucune raison qui soit suffisante pour ôter ce doute, s'ils ne présupposent l'existence de Dieu. Car, premièrement, cela même que j'ai tantôt pris pour une règle, à savoir que les choses que nous concevons très clairement et très distinctement sont toutes vraies, n'est assuré qu'à cause que Dieu est ou existe, et qu'il est un être parfait, et que tout ce qui est en nous vient de lui. D'où il suit que nos idées ou notions, étant des choses réelles, et qui viennent de Dieu en tout ce en quoi elles sont claires et distinctes, ne peuvent en cela être que vraies. En sorte que si nous en avons assez souvent qui contiennent de la fausseté, ce ne peut être que de celles qui ont quelque chose de confus et obscur, à cause qu'en cela elles participent du néant, c'est-à-dire qu'elles ne sont en nous ainsi confuses qu'à cause que nous ne sommes pas tout parfaits. Et il est évident qu'il n'y a pas moins de répugnance que la fausseté ou l'imperfection procède de Dieu en tant que telle, qu'il y en a que la vérité ou la perfection procède du néant. Mais si nous ne savions point que tout ce qui est en nous de réel et ne vrai vient d'un être parfait et infini, pour claires et distinctes que fussent nos idées, nous n'aurions aucune raison qui nous assurât qu'elles eussent la perfection d'être vraies.

43.—Or, après que la connaissance de Dieu et de l'âme nous a ainsi rendus certains de cette règle, il est bien aisé à connaître que les rêveries que nous imaginons étant endormis ne doivent aucunement nous faire douter de la vérité des pensées que nous avons étant éveillés. Car s'il arrivait, même en dormant, qu'on eût quelque idée fort distincte, comme, par exemple, qu'un géomètre inventât quelque nouvelle démonstration, son sommeil ne l'empêcherait pas d'être vraie. Et pour l'erreur la plus ordinaire de nos songes, qui consiste en ce

ζωηρές, κι έκδηλες; Και τα καλύτερα πνεύματα ας το μελετήσουν όσο θέλουν, δεν πιστεύω να μπορέσουν να δώσουν κανέναν λόγο που να αρκεί για να βγάλει αυτή την αμφιβολία, αν δεν προϋποθέσουν την ύπαρξη του Θεού. Γιατί, πρώτα-πρώτα, κι αυτό ακόμα που πήρα προ ολίγου για κανόνα, πως δηλαδή τα πράματα που διανοούμαστε πολύ καθαρά και πολύ διακριτά είναι όλα αληθινά, δεν είναι βέβαιο παρά μονάχα επειδή ο Θεός υπάρχει ή υφίσταται, κι είναι ένα ον τέλειο, κι όλα όσα υπάρχουν μέσα μας μάς έρχουνται απ' αυτόν[105]. Απ' αυτό ακολουθεί πως οι ιδέες ή έννοιές μας, επειδή είναι πράματα πραγματικά και που προέρχουν από τον Θεό ως προς ό,τι τους είναι καθαρές και διακριτές, δεν μπορούν παρά να είναι κι αληθινές ως προς αυτό. Έτσι που, αν έχουμε αρκετά συχνά ιδέες που περιέχουν ψέμα, δεν μπορεί παρά να είναι από κείνες που έχουν κάτι το συγκεχυμένο και το σκοτεινό, γιατί ως προς αυτό μετέχουν στο μηδέν, υπάρχουν δηλαδή μέσα μας έτσι συγκεχυμένες μονάχα επειδή δεν είμαστε ολότελα τέλειοι. Κι είναι φανερό πως δεν υπάρχει λιγότερη αντίφαση στο να προέρχεται από τον Θεό η ψευτιά ή η ατέλεια, ως τέτοια, απ' όση στο να προέρχεται η αλήθεια ή η τελειότητα από το μηδέν. Αν όμως δεν το ξέραμε πως ό,τι υπάρχει μέσα μας το πραγματικό και το αληθινό έρχεται από ένα ον τέλειο και άπειρο, όσο καθαρές και διακριτές κι αν είταν οι ιδέες μας, δεν θα είχαμε κανέναν λόγο που να μας βεβαιώνει πως θα είχαν την τελειότητα να είναι αληθινές.

43.—Μια όμως που η γνώση του Θεού και της ψυχής μάς έκανε έτσι βέβαιους γι' αυτόν τον κανόνα, είναι πολύ εύκολο να μάθουμε πως τα όνειρα που φανταζόμαστε στον ύπνο μας δεν πρέπει καθόλου να μας κάνουν ν' αμφιβάλλουμε για την αλήθεια των σκέψεων που έχουμε όταν είμαστε ξυπνητοί. Γιατί, αν συνέβαινε να είχε κανένας έστω και στον ύπνο του καμιά ιδέα πολύ διακριτή, όπως λόγου χάρη ένας γεωμέτρης να επινοήσει κάποια νέα απόδειξη, ο ύπνος του δεν θα την εμπόδιζε να είναι αληθινή. Όσο πάλι για την πιο συνειθισμένη πλάνη των ονείρων μας, που

qu'ils nous représentent divers objets en même façon que font nos sens extérieurs, n'importe pas qu'elle nous donne occasion de nous défier de la vérité de telles idées, à cause qu'elles peuvent aussi nous tromper assez souvent sans que nous dormions: comme lorsque ceux qui ont la jaunisse voient tout de couleur jaune, ou que les astres ou autres corps fort éloignés nous paraissent beaucoup plus petits qu'ils ne sont. Car enfin, soit que nous veillions, soit que nous dormions, nous ne nous devons jamais laisser persuader qu'à l'évidence de notre raison. Et il est à remarquer que je dis de notre raison, et non point de notre imagination ni de nos sens. Comme, encore que nous voyions le soleil très clairement, nous ne devons pas juger pour cela qu'il ne soit que de la grandeur que nous le voyons; et nous pouvons bien imaginer distinctement une tête de lion entée sur le corps d'une chèvre, sans qu'il faille conclure pour cela qu'il y ait au monde une chimère: car la raison ne nous dicte point que ce que nous voyons ou imaginons ainsi soit véritable. Mais elle nous dicte bien que toutes nos idées ou notions doivent avoir quelque fondement de vérité; car il ne serait pas possible que Dieu, qui est tout parfait et tout véritable, les eût mises en nous sans cela. Et pource que nos raisonnements ne sont jamais si évidents ni si entiers pendant le sommeil que pendant la veille, bien que quelquefois nos imaginations soient alors autant ou plus vives et expresses, elle nous dicte aussi que nos pensées ne pouvant être toutes vraies, à cause que nous ne sommes pas tout parfaits, ce qu'elles ont de vérité doit infailliblement se rencontrer en celles que nous avons étant éveillés plutôt qu'en nos songes.

συνίσταται στο ότι μας παρουσιάζουν διάφορα αντικείμενα ολόιδια όπως μας τα παρουσιάζουν οι εξωτερικές αισθήσεις μας, δεν έχει σημασία πως (η πλάνη αυτή) μας δίνει αφορμή να δυσπιστούμε για την αλήθεια τέτοιων ιδεών, γιατί μπορούν επίσης να μας ξεγελούν αρκετά συχνά και δίχως να κοιμούμαστε: όπως λόγου χάρη (συμβαίνει) όταν εκείνοι που έχουν ίκτερο τα βλέπουν όλα κίτρινα, ή όταν τ' αστέρια ή άλλα σώματα πολύ απομακρυσμένα μας φαίνουνται πολύ μικρότερα απ' όσο είναι. Γιατί, τέλος, είτε είμαστε ξυπνητοί είτε κοιμισμένοι, πρέπει να πειθόμαστε μονάχα με την προφάνεια του λογικού μας. Και πρέπει να παρατηρηθεί πως λέω του λογικού μας κι όχι της φαντασίας, ούτε των αισθήσεών μας. Έτσι, μολονότι βλέπουμε τον ήλιο πολύ καθαρά, δεν πρέπει για τούτο να κρίνουμε και πως έχει μόνο το μέγεθος που βλέπουμε. Και μπορούμε επίσης πολύ καλά να φανταστούμε διακριτά ένα κεφάλι λιονταριού μπολιασμένο σε κορμί κατσίκας, χωρίς να πρέπει γι' αυτό και να συμπεράνουμε πως υπάρχει στον κόσμο Χίμαιρα. Γιατί, το λογικό μας δεν μας υπαγορεύει καθόλου πως ό,τι βλέπουμε και φανταζόμαστε έτσι είναι αληθινό, αλλά μας υπαγορεύει βέβαια πως όλες οι ιδέες ή έννοιές μας πρέπει να έχουν κάποια βάση αλήθειας. Γιατί, δεν θα είταν δυνατόν, ο Θεός, που είναι όλος τελειότητα κι όλος αλήθεια, να τις είχε βάλει μέσα μας. Κι επειδή οι συλλογισμοί μας δεν είναι ποτέ ούτε τόσο προφανείς ούτε τόσο άρτιοι στον ύπνο μας, όσο είναι στον ξύπνο μας,—μολονότι κάποτε οι φαντασίες μας είναι τότε εξίσου ή και περισσότερο ζωηρές κι έκδηλες,—(το λογικό μας) μάς υπαγορεύει επίσης πως, μια που οι σκέψεις μας δεν μπορούν να είναι όλες αληθινές, επειδή δεν είμαστε ολότελα τέλειοι, η αλήθεια που περιέχουν πρέπει αλάνθαστα[106] να βρίσκεται σε κείνες που έχουμε όταν είμαστε ξυπνητοί μάλλον παρά στα όνειρά μας.

CINQUIÈME PARTIE

44.—Je serais bien aise de poursuivre et de faire voir ici toute la chaîne des autres vérités que j'ai déduites de ces premières. Mais, à cause que pour cet effet il serait maintenant besoin que je parlasse de plusieurs questions qui sont en controverse entre les doctes, avec lesquels je ne désire point me brouiller, je crois qu'il sera mieux que je m'en abstienne, et que je dise seulement en général quelles elles sont, afin de laisser juger aux plus sages s'il serait utile que le public en fût plus particulièrement informé. Je suis toujours demeuré ferme en la résolution que j'avais prise de ne supposer aucun autre principe que celui dont je viens de me servir pour démontrer l'existence de Dieu et de l'âme, et de ne recevoir aucune chose pour vraie qui ne me semblât plus claire et plus certaine que n'avaient fait auparavant les démonstrations des géomètres. Et néanmoins, j'ose dire que non seulement j'ai trouvé moyen de me satisfaire en peu de temps, touchant toutes les principales difficultés dont on a coutume de traiter en la philosophie, mais aussi que j'ai remarqué certaines lois que Dieu a tellement établies en la nature, et dont il a imprimé de telles notions en nos âmes, qu'après y avoir fait assez de réflexion, nous ne saurions douter qu'elles ne soient exactement observées en tout ce qui est ou qui se fait dans le monde. Puis, en considérant la suite de ces lois, il me semble avoir découvert plusieurs vérités plus utiles et plus impor-

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ

44.—Θα μου έκανε μεγάλη ευχαρίστηση να συνεχίσω και να δείξω εδώ όλη την αλυσσίδα των άλλων αληθειών που έχω συναγάγει απ' αυτές τις πρώτες[107]. Επειδή όμως, για να το κάνω, θα είταν τώρα ανάγκη να μιλήσω για πολλά ζητήματα, για τα οποία υπάρχουν αντιγνωμίες ανάμεσα στους σοφούς[108], με τους οποίους δεν επιθυμώ διόλου να τα χαλάσω[109], νομίζω πως θα είναι καλύτερα να απόσχω απ' αυτά και ν' αναφέρω μονάχα γενικά ποιά είναι τα ζητήματα αυτά, για ν' αφίσω να κρίνουν οι συνετότεροι αν θα είταν χρήσιμο να τα πληροφορηθεί λεπτομερέστερα το κοινό. Έμεινα πάντα σταθερός στην απόφαση που είχα πάρει να μην υποθέσω καμιάν άλλη (φιλοσοφική) αρχή εκτός από κείνη που χρησιμοποίησα προ ολίγου για ν' αποδείξω την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής και να μην δέχουμαι τίποτα για αληθινό, που δεν θα μου φαινόταν σαφέστερο και βεβαιότερο απ' όσο μου είχαν φανεί προηγουμένως οι αποδείξεις των γεωμετρών. Κι ωστόσο τολμώ να πω πως όχι μόνο βρήκα τον τρόπο να ικανοποιηθώ μέσα σε λίγο διάστημα σχετικά με όλες τις κυριότερες δυσκολίες που συνειθίζεται να πραγματεύουνται στη φιλοσοφία, αλλά και πρόσεξα μερικούς νόμους που ο Θεός τούς καθιέρωσε μέσα στη φύση με τέτοιον τρόπο, και των οποίων αποτύπωσε μέσα στις ψυχές μας τέτοιες έννοιες που, όταν τους συλλογιστούμε αρκετά, δεν μπορούμε ν' αμφιβάλλουμε πως τηρούνται με ακρίβεια στο καθετί που υπάρχει ή που γίνεται στον κόσμο. Κατόπι, εξετάζοντας τη σειρά αυτών των νόμων, μου φαίνεται πως ανακάλυψα πολλές αλήθειες χρησιμό-

tantes que tout ce que j'avais appris auparavant ou même espéré d'apprendre.

45.—Mais pource que j'ai tâché d'en expliquer les principales dans un traité que quelques considérations m'empêchent de publier, je ne les saurais mieux faire connaître qu'en disant ici sommairement ce qu'il contient. J'ai eu dessein d'y comprendre tout ce que je pensais savoir, avant que de l'écrire, touchant la nature des choses matérielles. Mais, tout de même que les peintres, ne pouvant également bien représenter dans un tableau plat toutes les diverses faces d'un corps solide, en choisissent une des principales qu'ils mettent seule vers le jour, et ombrageant les autres, ne les font paraître qu'en tant qu'on les peut voir en la regardant: ainsi, craignant de ne pouvoir mettre en mon discours tout ce que j'avais en la pensée, j'entrepris seulement d'y exposer bien amplement ce que je concevais de la lumière; puis, à son occasion, d'y ajouter quelque chose du soleil et des étoiles fixes, à cause qu'elle en procède presque toute; des cieux, à cause qu'ils la transmettent; des planètes, des comètes et de la terre, à cause qu'elles la font réfléchir; et en particulier de tous les corps qui sont sur la terre, à cause qu'ils sont ou colorés, ou transparents, ou lumineux; et enfin de l'homme, à cause qu'il en est le spectateur. Même, pour ombrager un peu toutes ces choses et pouvoir dire plus librement ce que j'en jugeais, sans être obligé de suivre ni de réfuter les opinions qui sont reçues entre les doctes, je me résolus de laisser tout ce monde ici à leurs disputes, et de parler seulement de ce qui arriverait dans un nouveau, si Dieu créait maintenant quelque part, dans les espaces imaginaires, assez de matière pour le composer, et qu'il agitât diversement et sans ordre les diverses parties de cette matière, en sorte qu'il en composât un chaos aussi confus que les poètes en puissent feindre, et que par après il ne fît

τερες και σημαντικότερες απ' όλα όσα είχα μάθει προηγουμένως ή και που είχα ακόμα ελπίσει να μάθω.

45—Επειδή όμως προσπάθησα να εξηγήσω τις κυριότερες απ' αυτές τις δυσκολίες μέσα σε μια πραγματεία που κάποιοι λόγοι μ' εμποδίζουν να τη δημοσιέψω[110], δεν θα μπορούσα να τις κάνω γνωστές καλύτερα παρά λέγοντας εδώ συνοπτικά το τι περιέχει. Είχα σκοπό να περιλάβω σ' αυτήν όλα όσα νόμιζα πως είξερα, πριν τη γράψω, σχετικά με τη φύση των υλικών πραγμάτων. Όπως όμως οι ζωγράφοι που, μη μπορώντας να παραστήσουν εξίσου καλά πάνω σ' έναν επίπεδο πίνακα όλες τις διάφορες όψεις ενός στερεού σώματος, διαλέγουν μιάν από τις κυριότερες, που την εκθέτουν μόνη στο φως, και σκιάζοντας τις άλλες, τις δείχνουν μονάχα όσο μπορεί κανένας να τις δει όταν κοιτάζει την πρώτη, έτσι κι εγώ, από φόβο μήπως δεν θα μπορούσα να βάλω μέσα στον λόγο μου όλα όσα σκεπτόμουν, επιχείρησα μονάχα να εκθέσω πολύ διεξοδικά τις αντιλήψεις μου για το φως, και κατόπι με την ευκαιρία αυτή, να προσθέσω κάτι για τον ήλιο και τους απλανείς[111], επειδή όλο σχεδόν το φως προέρχεται απ' αυτούς[112]· για τον ουρανό, επειδή το μεταδίνει, για τους πλανήτες, τους κομήτες και τη Γη, επειδή το ανταναχλούν, και ιδιαίτερα για όλα τα σώματα που βρίσκουνται πάνω στη Γη, επειδή είναι ή χρωματιστά, ή διάφανα, ή φωτεινά, και τέλος για τον άνθρωπο, επειδή είναι ο θεατής τους. Μάλιστα, για να σκεπάσω κάπως όλα αυτά τα πράματα και να μπορέσω να πω πιο ελεύθερα τις κρίσεις μου γι' αυτά, δίχως να είμαι υποχρεωμένος ν' ακολουθήσω ούτε και ν' ανασκευάσω τις γνώμες που παραδέχουνται οι σοφοί, αποφάσισα ν' αφίσω όλον αυτόν τον κόσμο στους καυγάδες του και να μιλήσω μονάχα για το τι θα συνέβαινε σ' έναν κόσμο νέο, αν ο Θεός δημιουργούσε τώρα, κάπου μέσα στο φανταστικό διάστημα[113], αρκετή ύλη για να τον συνθέσει, κι ανατάραζε ποικιλότροπα και άτακτα τα διάφορα μέρη αυτής της ύλης, έτσι που να συνθέσει μ' αυτήν ένα χάος όσο συγκεχυμένο μπορούν να το φαντα-

autre chose que prêter son concours ordinaire à la nature, et la laisser agir suivant les lois qu'il a établies. Ainsi, premièrement, je décrivis cette matière, et tâchai de la représenter telle qu'il n'y a rien au monde, ce me semble, de plus clair ni plus intelligible, excepté ce qui a tantôt été dit de Dieu et de l'âme : car même je supposai expressément qu'il n'y avait en elle aucune de ces formes ou qualités dont on dispute dans les écoles, ni généralement aucune chose dont la connaissance ne fût si naturelle à nos âmes qu'on ne pût pas même feindre de l'ignorer. De plus, je fis voir quelles étaient les lois de la nature ; et, sans appuyer mes raisons sur aucun autre principe que sur les perfections infinies de Dieu, je tâchai à démontrer toutes celles dont on eût pu avoir quelques doutes, et à faire voir qu'elles sont telles qu'encore que Dieu aurait créé plusieurs mondes, il n'y en saurait avoir aucun où elles manquassent d' être observées. Après cela, je montrai comment la plus grande part de la matière de ce chaos devait, en suite de ces lois, se disposer et s'arranger d'une certaine façon qui la rendrait semblable à nos cieux ; comment, cependant, quelques-unes des ses parties devaient composer une terre, et quelques-unes des planètes et des comètes, et quelques autres un soleil et des étoiles fixes. Et ici, m'étendant sur le sujet de la lumière, j'expliquai bien au long quelle était celle qui se devait trouver dans le soleil et les étoiles, et comment de là elle traversait en un instant les immenses espaces des cieux, et comment elle se réfléchissait des planètes et des comètes vers la terre. J'y ajoutai aussi plusieurs choses touchant la substance, la situation, les mouvements et toutes les diverses qualités de ces cieux et de ces astres ; en sorte que je pensais en dire assez pour faire connaître qu'il ne se remarque rien en ceux de ce monde qui ne dût, ou du moins qui ne pût paraître tout semblable en ceux

στούν οι ποιητές, και κατόπι δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να δώσει στη φύση τη συνειθισμένη του βοήθεια και να την αφίσει να ενεργεί σύμφωνα με τους νόμους που καθιέρωσε. Έτσι, έκανα πρώτα την περιγραφή αυτής της ύλης και προσπάθησα να την παραστήσω τέτοια που να μην υπάρχει νομίζω στον κόσμο τίποτα το σαφέστερο και το πιο νοητό[114], εκτός απ' αυτό που ειπώθηκε λίγο πριν για τον Θεό και την ψυχή. Γιατί, υπέθεσα μάλιστα ειδικά πως δεν υπήρχε σ' αυτήν καμιά από τις μορφές ή ποιότητες, για τις οποίες φιλονεικούν στις σχολές, ούτε γενικά τίποτα άλλο που η γνώση του να μην είναι τόσο φυσική για τις ψυχές μας, ώστε να μας είναι αδύνατο και να καμωθούμε πως το αγνοούμε. Επιπλέον, έδειξα ποιοί είναι οι νόμοι της φύσης, και δίχως να στηρίξω τους λόγους μου σε καμιάν άλλη αρχή, παρά μόνο στις άπειρες τελειότητες του Θεού, προσπάθησα ν' αποδείξω όλους τους νόμους, για τους οποίους θα μπορούσε κανένας να έχει κάποιες αμφιβολίες και να δείξω πως οι νόμοι αυτοί είναι τέτοιοι που, κι αν ακόμα ο Θεός είχε πλάσει πολλούς κόσμους, δεν θα μπορούσε να υπάρξει κανένας όπου να μην τηρούνται. Κατόπι, έδειξα πώς το μεγαλύτερο μέρος από την ύλη αυτού του χάους έπρεπε, σύμφωνα μ' αυτούς τους νόμους, να τοποθετηθεί και να διαρρυθμιστεί με κάποιον τρόπο που να την έκανε όμοια με τον ουρανό μας, και πώς ωστόσο κάποια από τα μέρη της έπρεπε να σχημάτισουν μιά γη, κάποια άλλα πλανήτες και κομήτες και κάποια άλλα έναν ήλιο και απλανείς αστέρες. Κι εδώ, επιμένοντας στο θέμα του φωτός[115], εξήγησα πολύ διεξοδικά ποιό θα είταν εκείνο που έπρεπε να βρίσκεται στον ήλιο και τ' αστέρια και πώς αποκεί διέσχιζε σε μια στιγμή τ' απέραντα διαστήματα του ουρανού, και πώς αντανανακλιόταν από τους πλανήτες και τους κομήτες προς τη Γη. Πρόσθεσα επίσης πολλά σχετικά με την υπόσταση, τη θέση, τις κινήσεις κι όλες τις διάφορες ποιότητες[116] αυτού του ουρανού κι αυτών των άστρων, σε τρόπο που θεωρούσα ότι έλεγα αρκετά για να κάνω γνωστό πως τίποτα δεν παρατηρείται στον ουρανό και τ' άστρα αυτού του

du monde que je décrivais. De là je vins à parler particulièrement de la terre: comment, encore que j'eusse expressément supposé que Dieu n'avait mis aucune pesanteur en la matière dont elle était composée, toutes ses parties ne laissaient pas de tendre exactement vers son centre; comment, y ayant de l'eau et de l'air sur sa superficie, la disposition des cieux et des astres, principalement de la lune, y devait causer un flux et reflux qui fût semblable en toutes ces circonstances à celui qui se remarque dans nos mers; et outre cela un certain cours, tant de l'eau que de l'air, du levant vers le couchant, tel que l'on le remarque aussi entre les tropiques; comment les montagnes, les mers, les fontaines et les rivières pouvaient naturellement s'y former, et les métaux y venir dans les mines, et les plantes y croître dans les campagnes, et généralement tous les corps qu'on nomme mêlés ou composés s'y engendrer. Et entre autres choses, à cause qu'après les astres je ne connais rien au monde que le feu qui produise de la lumière, je m'étudiai à faire entendre bien clairement tout ce qui appartient à sa nature, comment il se fait, comment il se nourrit; comment il n'a quelquefois que la chaleur sans lumière, et quelquefois que de la lumière sans chaleur; comment il peut introduire diverses couleurs en divers corps et diverses autres qualités; comment il en fond quelques-uns et en durcit d'autres; comment il les peut consumer presque tous ou convertir en cendres ou en fumée; et enfin, comment de ces cendres, par la seule violence de son action, il forme du verre: car cette transmutation de cendres en verre me semblant être aussi admirable qu'aucune autre qui se fasse en la nature, je pris particulièrement plaisir à la décrire.

46.—Toutefois, je ne voulais pas inférer de toutes ces choses que ce monde ait été créé en la façon que je proposais; car il est bien vraisemblable que, dès le commencement, Dieu

κόσμου που να μην έπρεπε ή τουλάχιστον που να μη μπορούσε να φαίνεται ολόϊδιο στον ουρανό και τ' άστρα του κόσμου που περίγραφα. Αποκεί κατέληξα να μιλήσω ειδικά για τη Γη: πώς, αν και είχα υποθέσει ρητά ότι ο Θεός δεν είχε βαλει κανένα βάρος στην ύλη από την οποία η Γη είναι φτιαγμένη, ωστόσο όλα της τα μέρη δεν έπαυαν να τείνουν ακριβώς προς το κέντρο της και πώς, μια που υπήρχε στην επιφάνειά της νερό κι αέρας, η διάταξη του ουρανού και των άστρων, κυρίως της Σελήνης, θα προκαλούσε εκεί μιαν άμπωτη και παλίρροια, όμοια σε όλα τα περιστατικά της μ' αυτήν που βλέπουμε στις θάλασσές μας. Κι εκτός απ' αυτό και κάποιο ρεύμα, τόσο του νερού όσο και του αέρα, από την ανατολή προς τη δύση, σαν κι αυτό που παρατηρείται επίσης ανάμεσα στούς τροπικούς. Εξήγησα πώς μπορούσαν να σχηματιστούν φυσικά εκεί τα βουνά, οι θάλασσες, οι πηγές και τα ποτάμια, να μαζευτούν τα μέταλλα στα μεταλλεία, και να βλαστήσουν τα φυτά στα χωράφια, και γενικά να γεννηθούν όλα τα σώματα που ονομάζουνται μιχτά ή σύνθετα. Και μέσα στ' άλλα, επειδή ύστερα από τ' άστρα δεν ξέρω τίποτα στον κόσμο, εκτός από τη φωτιά, που να παράγει φως, προσπάθησα να δώσω να καταλάβουν πολύ καθαρά το κάθε τι που ανήκει στη φύση της, πώς παράγεται, πώς τρέφεται, πώς έχει κάποτε μονάχα θερμότητα δίχως φως, και κάποτε μονάχα φως χωρίς θερμότητα[117], πώς μπορεί να βάλει χρώματα σε διάφορα σώματα, και διάφορες άλλες ποιότητες, πώς λυώνει μερικά και σκληραίνει άλλα, πώς μπορεί όλα σχεδόν να τα κάψει και να τα μετατρέψει σε στάχτη και καπνό, και τέλος πώς απ' αυτή τη στάχτη, με μόνη την ένταση της ενέργειάς του, σχηματίζει γυαλί. Κι επειδή αυτή η μετουσίωση της στάχτης σε γυαλί μού φαίνεται από τις θαυμαστότερες που γίνουνται μέσα στη φύση, την περίγραψα με ξεχωριστή ευχαρίστηση.

46.—Ωστόσο, δεν ήθελα να συμπεράνω απ' όλα αυτά πως κι ο (δικός μας) κόσμος δημιουργήθηκε με τον τρόπο που πρότεινα, γιατί είναι πολύ πιθανότερο πως ο Θεός τον έκανε απαρχής τέτοιον

l'a rendu tel qu'il devait être. Mais il est certain, et c'est une opinion communément reçue entre les théologiens, que l'action par laquelle maintenant il le conserve est toute la même que celle par laquelle il l'a créé; de façon qu'encore qu'il ne lui aurait point donné au commencement d'autre forme que celle du chaos, pourvu qu'ayant établi les lois de la nature il lui prêtât son concours pour agir ainsi qu'elle a de coutume, on peut croire, sans faire tort au miracle de la création, que par cela seul toutes les choses qui sont purement matérielles auraient pu, avec le temps, s'y rendre telles que nous les voyons à présent. Et leur nature est bien plus aisée à concevoir lorsqu'on les voit naître peu à peu en cette sorte que lorsqu'on ne les considère que toutes faites.

47.—De la description des corps inanimés et des plantes je passai à celles des animaux, et particulièrement à celles des hommes. Mais pource que je n'en avais pas encore assez de connaissance pour en parler du même style que du reste, c'est-à-dire en démontrant les effets par les causes, et faisant voir de quelles semences et en quelle façon la nature les doit produire, je me contentai de supposer que Dieu formât le corps d'un homme entièrement semblable à l'un des nôtres, tant en la figure extérieure de ses membres qu'en la conformation intérieure de ses organes, sans le composer d'autre matière que de celle que j'avais décrite, et sans mettre en lui au commencement aucune âme raisonnable, ni aucune autre chose pour y servir d'âme végétante ou sensitive, sinon qu'il excitât en son cœur un de ces feux sans lumière, que j'avais déjà expliqués, et que je ne concevais point d'autre nature que celui qui échauffe le foin lorsqu'on l'a renfermé avant qu'il fût sec, ou qui fait bouillir les vins nouveaux lorsqu'on les laisse cuver sur la râpe. Car, examinant les fonctions qui pouvaient en suite de cela être en ce corps, j'y trouvais exactement

που έπρεπε να είναι. Είναι όμως βέβαιο, και είναι γνώμη γενικά δεκτή από τους θεολόγους, πως η ενέργεια με την οποία τον διατηρεί τώρα είναι εντελώς η ίδια με κείνη με την οποία τον δημιούργησε[118]. Έτσι που κι αν ακόμα δεν του είχε δώσει στην αρχή άλλη μορφή από τη μορφή του χάους, αρκεί, μια που καθιέρωσε τους νόμους της φύσης, να τη βοήθησε να ενεργήσει όπως συνειθίζει, για να μπορούμε να πιστέψουμε δίχως να παραβλάψουμε το θαύμα της δημιουργίας πως, και μόνο μ᾽ αυτό, όλα τα καθαρώς υλικά πράματα θα μπορούσαν να γίνουν με τον καιρό τέτοια που τα βλέπουμε σήμερα. Κι η φύση τους γίνεται πολύ ευκολότερα νοητή, όταν τα βλέπουμε να γεννιώνται έτσι σιγά-σιγά, παρά όταν τα αντικρύζουμε εντελώς έτοιμα.

47.—Από την περιγραφή των άψυχων σωμάτων και των φυτών πέρασα στην περιγραφή των ζώων και ιδιαίτερα των ανθρώπων[119]. Επειδή όμως δεν είχα ακόμα αρκετές σχετικές γνώσεις ώστε να μιλώ γι᾽ αυτά με τον ίδιο τρόπο όπως και για τα υπόλοιπα, δηλαδή αποδείχνοντας τ᾽ αποτελέσματα με τα αίτια, και δείχνοντας από τι σπόρους[120] και με τι τρόπο πρέπει να τα παράγει η φύση, περιορίστηκα να υποθέσω πως ο Θεός σχημάτισε το σώμα ενός ανθρώπου απαράλλακτα ομοιο μ᾽ ένα από τα δικά μας τόσο στην εξωτερική όψη των μελών του, όσο και στην εσωτερική διαμόρφωση τών οργάνων του, χωρίς να το συνθέσει με ύλη άλλη από κείνην που είχα περιγράψει, και δίχως να βάλει στην αρχή μέσα του καμιά ψυχή λογική, ούτε και τίποτα άλλο που να χρησιμέψει σαν ψυχή θρεπτική ή αισθητική[121], εκτός που πύρωσε μέσα στην καρδιά του[122] μιαν απ᾽ αυτές τις δίχως φως φωτιές που είχα ήδη εξηγήσει και στις οποίες δεν απόδινα άλλη φύση από κείνην που ζεσταίνει το άχυρο σαν το αποθηκέψουν πριν ξεραθεί, ή που φέρνει σε βρασμό τα νέα κρασιά όταν τ᾽ αφίσουν να βράσουν πάνω στο τσίπουρο. Γιατί, εξετάζοντας τις λειτουργίες που μπορούσαν να υπάρξουν, σαν συνέπεια αυτού[123], σε τούτο το κορμί, έβρισκα ακριβώς όλες εκείνες που μπορούν να

toutes celles qui peuvent être en nous sans que nous y pensions, ni par conséquent que notre âme, c'est-à-dire cette partie distincte du corps dont il a été dit ci-dessus que la nature n'est que de penser, y contribue, et qui sont toutes les mêmes; en quoi on peut dire que les animaux sans raison nous ressemblent, sans que j'y en pusse pour cela trouver aucune de celles qui, étant dépendantes de la pensée, sont les seules qui nous appartiennent en tant qu'hommes, au lieu que je les y trouvais toutes par après, ayant supposé que Dieu créât une âme raisonnable, et qu'il la joignît à ce corps en certaine façon que je décrivais.

48.—Mais, afin qu'on puisse voir en quelle sorte j'y traitais cette matière, je veux mettre ici l'explication du mouvement du cœur et des artères, qui étant le premier et le plus général qu'on observe dans les animaux, on jugera facilement de lui ce qu'on doit penser de tous les autres. Et afin qu'on ait moins de difficulté à entendre ce que j'en dirai, je voudrais que ceux qui ne sont point versés en l'anatomie prissent la peine, avant que de lire ceci, de faire couper devant eux le cœur de quelque grand animal qui ait des poumons, car il est en tout assez semblable à celui de l'homme, et qu'ils se fissent montrer les deux chambres ou concavités qui y sont: Premièrement celle qui est dans son côté droit, à laquelle répondent deux tuyaux fort larges, à savoir: la veine cave, qui est le principal réceptacle du sang, et comme le tronc de l'arbre dont toutes les autres veines du corps sont les branches, et la veine artérieuse, qui a été ainsi mal nommée, pource que c'est en effet une artère, laquelle, prenant son origine du cœur, se divise, après en être sortie, en plusieurs branches qui se vont répandre partout dans les poumons. Puis, celle qui est dans

υπάρχουν μέσα μας δίχως να το σκεπτόμαστε και δίχως επομένως να συμβάλλει σ' αυτές η ψυχή μας, δηλαδή τούτο το τμήμα το ξεχωριστό από το σώμα μας, για το οποίο ειπώθηκε παραπάνω πως η φύση του είναι μονάχα να σκέπτεται, και που είναι όλες οι ίδιες εκείνες λειτουργίες ως προς τις οποίες μπορούμε να πούμε πως μας μοιάζουν τα άλογα ζώα. Δεν μπορούσα όμως να βρω καμιάν από τις λειτουργίες που, απορρέοντας από τη σκέψη, είναι οι μόνες που μας ανήκουν επειδή είμαστε άνθρωποι. Ενώ, τις έβρισκα όλες μέσα στο σώμα κατόπι, σαν έκανα την υπόθεση πως ο Θεός έπλασε μια ψυχή λογική και την πρόσθεσε σ' αυτό το σώμα με κάποιον τρόπο που περίγραφα[124].

48.—Για να μπορέσει όμως κανένας να δεί με τι τρόπο πραγματεύτηκα αυτό το θέμα, θέλω να βάλω εδώ την εξήγηση της κίνησης της καρδιάς και των αρτηριών[125]. Καθώς η κίνηση αυτή είναι η πρώτη κι η γενικότερη που παρατηρεί κανένας στα ζώα, εύκολα θα κρίνει απ' αυτήν τι πρέπει να σκεφτεί για όλες τις άλλες. Και, για να δυσκολευτεί λιγότερο να καταλάβει ό,τι θα πω γι' αυτήν, θα ήθελα, όσοι δεν κατέχουν διόλου την ανατομία, να κάνουν τον κόπο, πριν διαβάσουν τα παρακάτω, να βάλουν κάποιον να κόψει μπροστά τους την καρδιά κανενός μεγάλου ζώου με πνεμόνια, γιατί η καρδιά αυτή είναι σ' όλα της αρκετά όμοια με την καρδιά του ανθρώπου. Και να βάλουν να τους δείξουν τους δυό θαλάμους ή κοιλότητες[126] που υπάρχουν σ' αυτήν: πρώτα εκείνην που είναι στο δεξί μέρος της και στην οποία ανταποκρίνουνται δυό σωλήνες πολύ φαρδείς, δηλαδή η κοίλη φλέβα, που είναι το κυριότερο δοχείο του αίματος και σάν ο κορμός του δέντρου, που όλες οι άλλες φλέβες του σώματος είναι κλάδοι του, κι η αρτηριακή φλέβα, που άσκημα την ονόμασαν έτσι, γιατί στην πραγματικότητα είναι αρτηρία που, αρχίζοντας από την καρδιά, διαιρείται, αφού βγει απ' αυτήν, σε πολλούς κλάδους που πάνε κι απλώνουνται παντού μέσα στα πνεμόνια. Κατόπι, (να βάλουν νο τους δείξουν) την κοιλότητα που βρίσκεται στο αριστερό

son côté gauche, à laquelle répondent en même façon deux tuyaux, qui sont autant ou plus larges que les précédents, à savoir: l'artère veineuse, qui a été aussi mal nommée, à cause qu'elle n'est autre chose qu'une veine, laquelle vient des poumons, où elle est divisée en plusieurs branches entrelacées avec celle de la veine artérieuse; et celle de ce conduit qu'on nomme le sifflet, par où entre l'air de la respiration; et la grande artère qui, sortant du cœur, envoie ses branches par tout le corps. Je voudrais aussi qu'on leur montrât soigneusement les onze petites peaux qui, comme autant de petites portes, ouvrent et ferment les quatre ouvertures qui sont en ces deux concavités, à savoir: trois à l'entrée de la veine cave, où elles sont tellement disposées qu'elles ne peuvent aucunement empêcher que le sang qu'elle contient ne coule dans la concavité droite du cœur, et toutefois empêchent exactement qu'il n'en puisse sortir; trois à la veine artérieuse, qui, étant disposées tout au contraire, permettent bien au sang qui est dans cette concavité de passer dans les poumons, mais non pas à celui qui est dans les poumons d'y retourner; et ainsi deux autres à l'entrée de l'artère veineuse, qui laissent couler le sang des poumons vers la concavité gauche du cœur, mais s'opposent à son retour; et trois à l'entrée de la grande artère, qui lui permettent de sortir du cœur, mais l'empêchent d'y retourner. Et il n'est point besoin de chercher d'autre raison du nombre de ces peaux, sinon que l'ouverture de l'artère veineuse, étant en ovale, à cause du lieu où elle se rencontre, peut être commodément fermée avec deux, au lieu que les autres, étant rondes, le peuvent mieux être avec trois. De plus, je voudrais qu'on leur fît considérer que la grande artère et la veine

μέρος (της καρδιάς) και στην οποία ανταποκρίνουνται με τον ίδιο τρόπο δυό σωλήνες, όσο ή και περισσότερο φαρδείς από τους προηγούμενους: δηλαδή, η φλεβική αρτηρία — που κι αυτήν άσκημα την ονόμασαν έτσι γιατί δεν είναι παρά μια φλέβα που έρχεται από τα πνεμόνια, όπου είναι διαιρεμένη σε πολλούς κλάδους μπλεγμένους με τους κλάδους της αρτηριακής φλέβας, καθώς και με τους κλάδους αυτού του αγωγού που ονομάζεται τραχεία, κι από τον οποίο μπαίνει ο αέρας της αναπνοής — κι η μεγάλη αρτηρία, που βγαίνοντας από την καρδιά στέλνει τους κλάδους της σ᾽ όλο το σώμα. Θα ήθελα επίσης να τους δείξουν μ᾽ επιμέλεια τους ένδεκα μικρούς υμένες[126], που, σαν ισάριθμες πορτούλες ανοιγοκλείνουν τα τέσσερα ανοίγματα που βρίσκουνται στις δυό αυτές κοιλότητες: δηλαδή (τρεις υμένες) στην είσοδο της κοίλης φλέβας, όπου είναι βαλμένοι σε τρόπο που δεν μπορούν διόλου να εμποδίσουν το αίμα που περιέχει η φλέβα αυτή να χύνεται μέσα στη δεξιά κοιλότητα της καρδιάς, μα ωστόσο το εμποδίζουν ακριβώς να βγει από κει μέσα. Τρεις άλλοι (υμένες) στην είσοδο της αρτηριακής φλέβας, που όντας τοποθετημένοι εντελώς αντίθετα, επιτρέπουν στό αίμα που βρίσκεται μέσα σ᾽ αυτή την κοιλότητα να περνά στα πνεμόνια, δεν επιτρέπουν όμως σ᾽ εκείνο που βρίσκεται στα πνεμόνια να επιστρέφει στην καρδιά. Και παρόμοια, δυό άλλοι (υμένες) στην είσοδο της φλεβικής αρτηρίας, που αφίνουν το αίμα να χύνεται από τους πνεύμονες προς την αριστερή κοιλότητα της καρδιάς, εμποδίζουν όμως την επιστροφή του. Και τρεις (υμένες) στην είσοδο της μεγάλης αρτηρίας που επιτρέπουν στο αίμα να βγαίνει από την καρδιά, το εμποδίζουν όμως να επιστρέφει εκεί. Και δεν είναι διόλου ανάγκη να ζητηθεί άλλος λόγος για τον αριθμό των υμένων αυτών, εκτός ίσως ότι, καθώς το άνοιγμα της φλεβικής αρτηρίας έχει σχήμα αυγού εξαιτίας του σημείου όπου βρίσκεται, εύκολα μπορεί νά κλειστεί με δυό (υμένες), ενώ τ᾽ άλλα (ανοίγματα) όντας στρογγυλά, μπορούν καλύτερα να κλειστούν με τρεις. Ἐπιπλέον, θα ήθελα να τους κάνουν να προσέξουν πως η μεγάλη

artérieuse sont d'une composition beaucoup plus dure et plus ferme que ne sont l'artère veineuse et la veine cave; et que ces deux dernières s'élargissent avant que d'entrer dans le cœur et y font comme deux bourses, nommées les oreilles du cœur, qui sont composées d'une chair semblable à la sienne; et qu'il y a toujours plus de chaleur dans le cœur qu'en aucun autre endroit du corps; et enfin, que cette chaleur est capable de faire que, s'il entre quelque goutte de sang en ces concavités, elle s'enfle promptement et se dilate, ainsi que font généralement toutes les liqueurs lorsqu'on les laisse tomber goutte à goutte en quelque vaisseau qui est fort chaud.

49.—Car, après cela, je n'ai besoin de dire autre chose pour expliquer le mouvement du cœur, sinon que, lorsque ses concavités ne sont pas pleines de sang, il y en coule nécessairement de la veine cave dans la droite, et de l'artère veineuse dans la gauche; d'autant que ces deux vaisseaux en sont toujours pleins, et que leurs ouvertures, qui regardent vers le cœur, ne peuvent alors être bouchées; mais que, sitôt qu'il est entré ainsi deux gouttes de sang, une en chacune de ses concavités, ces gouttes, qui ne peuvent être que fort grosses, à cause que les ouvertures par où elles entrent sont fort larges, et les vaisseaux d'où elles viennent fort pleins de sang, se raréfient et se dilatent, à cause de la chaleur qu'elles y trouvent; au moyen de quoi, faisant enfler tout le cœur, elles poussent et ferment les cinq petites portes qui sont aux entrées des deux vaisseaux d'où elles viennent, empêchant ainsi qu'il ne descende davantage de sang dans le cœur; et continuant à se raréfier de plus en plus, elles poussent et ouvrent les six autres petites portes qui sont aux entrées des deux autres vaisseaux par où elles sortent, faisant enfler par ce moyen toutes les branches de la veine artérieuse et de la grande artère, quasi

αρτηρία[128] κι η αρτηριακή φλέβα έχουν υφή πολύ πιο σκληρή και στέρεη από τη φλεβική αρτηρία και την κοίλη φλέβα, και πως οι τελευταίες αυτές πλαταίνουν πριν μπουν στην καρδιά και σχηματίζουν σα δυό σακκουλάκια. που ονομάζουνται αυτιά[129] της καρδιάς κι είναι καμωμένα από κρέας όμοιο με της καρδιάς. (Να προσέξουν) πως υπάρχει πάντα περισσότερη θερμότητα στην καρδιά παρά σε κάθε άλλο μέρος του σώματος, και τέλος πως η θερμότητα αυτή είναι ικανή, αν καμιά σταγόνα αίμα μπει μέσα στις κοιλότητες (της καρδιάς), να την κάνει να φουσκώνει γοργά και να διαστέλλεται, όπως συμβαίνει γενικά με όλα τα υγρά σαν τ' αφίνει κανένας να πέσουν στάλα - στάλα μέσα σε αγγείο πολύ ζεστό.

49.—Γιατί, ύστερα απ' αυτά, δεν έχω ανάγκη να πω τίποτα άλλο για να εξηγήσω την κίνηση της καρδιάς, παρά μόνο πως, όταν οι κοιλότητές της δεν είναι γεμάτες αίμα, χύνεται αναγκαστικά αίμα από την κοίλη φλέβα στη δεξιά κοιλότητα, κι από τη φλεβική αρτηρία στην αριστερή, επειδή μάλιστα τα δυό αυτά αγγεία είναι πάντα γεμάτα αίμα, και τ' ανοίγματά τους, που βλέπουν προς την καρδιά, δεν μπορούν τότε να φραχτούν. Μόλις όμως μπουν έτσι δυό σταγόνες αίμα, από μια στην καθεμιά από τις κοιλότητες της καρδιάς, οι σταγόνες αυτές — που δεν μπορούν παρά να είναι πολύ χοντρές, επειδή τ' ανοίγματα απ' όπου μπαίνουν είναι πολύ φαρδιά και τ' αγγεία απ' όπου έρχουνται είναι πολύ γεμάτα αίμα — αραιώνουν και διαστέλλουνται εξαιτίας της ζέστης που βρίσκουν εκεί. Μ' αυτόν τον τρόπο, κάνοντας ολόκληρη την καρδιά να φουσκώνει, σπρώχνουν και κλείνουν τις πέντε πορτούλες που είναι στις εισόδους των δυό αυτών αγγείων απ' όπου (οι δυό σταγόνες) έρχουνται, εμποδίζοντας έτσι να κατέβει στην καρδιά περισσότερο αίμα. Κι εξακολουθώντας ν' αραιώνουν ολοένα περισσότερο, σπρώχνουν κι ανοίγουν τις έξη άλλες πορτούλες που είναι στις εισόδους τών δυό άλλων αγγείων, απ' όπου βγαίνουν, κάνοντας έτσι να φουσκώσουν όλοι οι κλάδοι της αρτηριακής φλέβας και της μεγάλης αρτηρίας, την ίδια σχεδόν στιγμή με την καρδιά,

au même instant que le cœur; lequel incontinent après se désenfle, comme font aussi ces artères, à cause que le sang qui y est entré s'y refroidit; et leurs six petites portes se referment, et les cinq de la veine cave et de l'artère veineuse se rouvrent et donnent passage à deux autres gouttes de sang, qui font derechef enfler le cœur et les artères, tout de même que les précédentes. Et pource que le sang, qui entre ainsi dans le cœur, passe par ces deux bourses qu'on nomme ses oreilles, de là vient que leur mouvement est contraire au sien, et qu'elles se désenflent lorsqu'il s'enfle. Au reste, afin que ceux qui ne connaissent pas la force des démonstrations mathématiques, et ne sont pas accoutumés à distinguer les vraies raisons des vraisemblables, ne se hasardent pas de nier ceci sans l'examiner, je les veux avertir que ce mouvement, que je viens d'expliquer, suit aussi nécessairement de la seule disposition des organes qu'on peut voir à l'œil dans le cœur, et de la chaleur qu'on y peut sentir avec les doigts, et de la nature du sang qu'on peut connaître par expérience, que fait celui d'un horologe, de la force, de la situation et de la fatigue de ses contrepoids et de ses roues.

50.—Mais si on demande comment le sang des veines ne s'épuise point en coulant ainsi continuellement dans le cœur, et comment les artères n'en sont point trop remplies, puisque tout celui qui passe par le cœur s'y va rendre, je n'ai pas besoin d'y répondre autre chose que ce qui a déjà été écrit par un médecin d'Angleterre, auquel il faut donner la louange d'avoir rompu la glace en cet endroit, et d'être le premier qui a enseigné qu'il y a plusieurs petits passages aux extrémités des artères, par où le sang qu'elles reçoivent du cœur entre dans les petites branches des veines, d'où il se va rendre derechef vers le cœur; en sorte que son cours n'est autre chose qu'une circulation perpétuelle. Ce qu'il prouve fort bien par

που αμέσως κατόπι ξεφουσκώνει, καθώς ξεφουσκώνουν επίσης κι αυτές οι αρτηρίες, επειδή κρυώνει το αίμα που μπήκε μέσα. Κι οι έξη πορτούλες τους ξανακλείνουν, και ξανανοίγουν οι πέντε της κοίλης φλέβας και της φλεβικής αρτηρίας, κι αφίνουν να περάσουν άλλες δυό σταγόνες αίμα που ξανακάνουν την καρδιά και τις αρτηρίες να φουσκώνουν, ακριβώς όπως κι οι προηγούμενες. Κι επειδή το αίμα που μπαίνει έτσι στην καρδιά περνά από τα δυό σακκουλάκια που ονομάζουνται αυτιά της, απ' αυτό προέρχεται πως η κίνησή τους είναι αντίθετη με τη δική της, και πως ξεφουσκώνουν όταν εκείνη φουσκώνει. Άλλωστε, για να μη ριψοκινδυνέψουν να το αρνηθούν αυτό ανεξέταστα όσοι δεν γνωρίζουν τη δύναμη των μαθηματικών αποδείξεων και δεν είναι συνειθισμένοι να διακρίνουν τους αληθινούς λόγους από τους αληθοφανείς, θέλω να τους ειδοποιήσω πως η κίνηση αυτή που εξήγησα παραπάνω απορρέει από τη διάταξη και μόνη των οργάνων που είναι ορατά με το μάτι μέσα στην καρδιά, κι από τη θερμότητά τους που μπορεί να τη νοιώσει κανένας με τα δάχτυλά του, κι από τη φύση του αίματος, που μπορεί κανένας να τη γνωρίσει πειραματικά, εξίσου αναγκαστικά όσο κι η κίνηση του ρωλογιού απορρέει από τη δύναμη, τη θέση και το σχήμα που έχουν τ' αντίβαρα κι οι τροχοί του.

50.—Αν όμως ρωτήσει κανένας πώς το αίμα των φλεβών δεν εξαντλείται κυλώντας έτσι συνέχεια στην καρδιά, και πώς οι αρτηρίες δεν γεμίζουν πάρα πολύ μια που όλο το αίμα που περνά από την καρδιά πηγαίνει σ' αυτές, δεν έχω ανάγκη ν' απαντήσω τίποτα άλλο, παρά αυτό που έγραψε ήδη ένας γιατρός από την Αγγλία[130], στον οποίο αξίζει ο έπαινος πως άνοιξε τον δρόμο[131] σ' αυτό το σημείο, κι είναι ο πρώτος που δίδαξε πως υπάρχουν στις άκρες των αρτηριών πολλά μικρά περάσματα μέσα από τα οποία το αίμα που δέχουνται οι αρτηρίες από την καρδιά μπαίνει στις μικρές διακλαδώσεις των φλεβών, απ' όπου ξαναγυρίζει πάλι στην καρδιά, έτσι που το κύλισμα του αίματος δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια αδιάκοπη κυκλοφορία. Και το αποδείχνει

l'expérience ordinaire des chirurgiens qui, ayant lié le bras médiocrement fort, au-dessus de l'endroit où ils ouvrent la veine, font que le sang en sort plus abondamment que s'ils ne l'avaient point lié. Et il arriverait tout le contraire, s'ils le liaient au-dessous, entre la main et l'ouverture, ou bien qu'ils le liassent très fort au-dessus. Car il est manifeste que le lien médiocrement serré, pouvant empêcher que le sang qui est déjà dans le bras ne retourne vers le cœur par les veines, n'empêche pas pour cela qu'il n'y en vienne toujours de nouveau par les artères, à cause qu'elles sont situées au-dessous des veines, et que leurs peaux, étant plus dures, sont moins aisées à presser, et aussi que le sang qui vient du cœur tend avec plus de force à passer par elles vers la main qu'il ne fait à retourner de là vers le cœur par les veines. Et puisque ce sang sort du bras par l'ouverture qui est en l'une des veines, il doit nécessairement y avoir quelques passages au-dessus du lien, c'est-à-dire vers les extrémités du bras, par où il y puisse venir des artères. Il prouve aussi fort bien ce qu'il dit du cours du sang, par certaines petites peaux qui sont tellement disposées en divers lieux le long des veines, qu'elles ne lui permettent point d'y passer du milieu du corps vers les extrémités, mais seulement de retourner des extrémités vers le cœur; et de plus, par l'expérience qui montre que tout celui qui est dans le corps en peut sortir en fort peu de temps par une seule artère, lorsqu'elle est coupée, encore même qu'elle fût étroitement liée fort proche du cœur, et coupée entre lui et le lien, en sorte qu'on n'eût aucun sujet d'imaginer que le sang qui en sortirait vînt d'ailleurs.

51.—Mais il y a plusieurs autres choses qui témoignent que la vraie cause de ce mouvement du sang est celle que

πολύ καλὰ με το συνειθισμένο πείραμα των χειρούργων που, δένοντας όχι πολύ σφιχτά τον βραχίονα πάνω από το μέρος όπου ανοίγουν τη φλέβα, κάνουν να βγαίνει το αίμα αφθονότερο παρά αν δεν το είχαν δέσει καθόλου. Και θα συνέβαινε εντελώς το αντίθετο αν τον έδεναν από κάτω, ανάμεσα στο χέρι και το άνοιγμα, ή αν τον έδεναν από πανω πολύ σφιχτά. Γιατί, είναι φανερό πως, όταν είναι μέτρια σφιγμένο, τό δέσιμο μπορεί να εμποδίσει το αίμα που βρίσκεται μέσα στον βραχίονα να γυρίσει στην καρδιά από τις φλέβες, δέν εμποδίζει όμως για τούτο και να έρχεται διαρκώς νέο αίμα μέσα από τις αρτηρίες, επειδή αυτές είναι τοποθετημένες κάτω από τις φλέβες και το πετσί τους είναι σκληρότερο, κι είναι λιγότερο εύκολο να πιεστούν, κι επίσης επειδή το αίμα που έρχεται από την καρδιά τείνει να περάσει μέσα από τις αρτηρίες προς το χέρι με περισσότερη δύναμη απ' όση βάζει για να ξαναγυρίσει από κει προς την καρδιά μέσα από τις φλέβες. Κι αφού το αίμα αυτό βγαίνει από τον βραχίονα μέσα από το άνοιγμα που υπάρχει στη μιαν από τις φλέβες, πρέπει αναγκαστικά να υπάρχουν παρακάτω από το δέσιμο, δηλαδή προς τις άκρες του βραχίονα κάποια περάσματα, απ' όπου το αίμα μπορεί να έρχεται από τις αρτηρίες. (Ο ίδιος γιατρός) αποδείχνει επίσης πολύ καλά ό,τι λέει για τη ροή του αίματος: με κάποιους υμένες τοποθετημένους σε διάφορα σημεία στο μάκρος των φλεβών, έτσι που δεν επιτρέπουν διόλου στο αίμα να περνά από το μέσο του σώματος προς τα άκρα, αλλά μονάχα να γυρνά από τα άκρα προς την καρδιά. Κι επιπλέον (το αποδείχνει και) με το πείραμα που δείχνει πως όλο το αίμα που βρίσκεται μέσα στο σώμα μπορεί να ξεχυθεί απ' αυτό πολύ σύντομα από μια και μόνη κομμένη αρτηρία, έστω κι αν είναι σφιχτά δεμένη πολύ κοντά στην καρδιά, και κομμένη ανάμεσα σε τούτην και το δέσιμο, έτσι που να μην έχει κανένας λόγο να φανταστεί πως το αίμα που βγαίνει από την αρτηρία μπορεί να έρχεται απ' αλλού.

51.—Υπάρχουν όμως και πολλά άλλα που μαρτυρούν πως η αληθινή αιτία αυτής της κίνησης του αίματος είναι εκείνη που

j'ai dite. Comme, premièrement, la différence qu'on remarque entre celui qui sort des veines et celui qui sort des artères ne peut procéder que de ce qu'étant raréfié et comme distillé en passant par le cœur, il est plus subtil et plus vif et plus chaud incontinent après en être sorti, c'est-à-dire étant dans les artères, qu'il n'est un peu devant que d'y entrer, c'est-à-dire étant dans les veines. Et si on y prend garde, on trouvera que cette différence ne paraît bien que vers le cœur, et non point tant aux lieux qui en sont les plus éloignés. Puis la dureté des peaux dont la veine artérieuse et la grande artère sont composées montre assez que le sang bat contre elles avec plus de force que contre les veines. Et pourquoi la concavité gauche du cœur et la grande artère seraient-elles plus amples et plus larges que la concavité droite et la veine artérieuse, si ce n'était que le sang de l'artère veineuse, n'ayant été que dans les poumons depuis qu'il a passé par le cœur, est plus subtil et se raréfie plus fort et plus aisément que celui qui vient immédiatement de la veine cave? Et qu'est-ce que les médecins peuvent deviner en tâtant le pouls, s'ils ne savent que, selon que le sang change de nature, il peut être raréfié par la chaleur du cœur plus ou moins fort et plus ou moins vite qu'auparavant? Et si on examine comment cette chaleur se communique aux autres membres, ne faut-il pas avouer que c'est par le moyen du sang qui, passant par le cœur, s'y réchauffe et se répand de là par tout le corps? D'où vient que, si on ôte le sang de quelque partie, on en ôte par même moyen la chaleur; et encore que le cœur fût aussi ardent qu'un fer embrasé, il ne suffirait pas pour réchauffer les pieds et les mains tant qu'il fait s'il n'y envoyait continuellement de nouveau sang. Puis aussi on connaît de là que le vrai usage de

είπα. Έτσι, πρώτα - πρώτα, η διαφορά που παρατηρεί κανένας ανάμεσα στο αίμα που βγαίνει από τις φλέβες και κείνο που βγαίνει από τις αρτηρίες δεν μπορεί να προέρχεται παρά από το ότι, όντας αραιωμένο και σαν αποσταγμένο σαν περνά από την καρδιά, το αίμα είναι, αμέσως μόλις βγαίνει απ' αυτήν, δηλαδή ενόσο βρίσκεται μέσα στις αρτηρίες, λεπτότερο, ζωηρότερο και θερμότερο παρ' ό,τι είναι λίγο πριν μπει στην καρδιά, δηλαδή ενόσο βρίσκεται μέσα στις φλέβες. Κι αν κανένας προσέξει, θα βρει πως η διαφορά αυτή διακρίνεται καλά μονάχα κοντά στην καρδιά, κι όχι τόσο καλά στα μέρη τα πιό απομακρυσμένα απ' αυτήν. Κατόπι, η σκληράδα των υμένων από τους οποίους είναι καμωμένες η αρτηριακή φλέβα κι η μεγάλη αρτηρία, δείχνει αρκετά πως το αίμα χτυπά πάνω σ' αυτές μέ περισσότερη δύναμη παρά πάνω στις φλέβες. Και γιατί τάχα η αριστερή κοιλότητα της καρδιάς κι η μεγάλη αρτηρία θα είταν πιό ευρύχωρες και φαρδύτερες από τη δεξιά κοιλότητα και την αρτηριακή φλέβα, αν όχι επειδή το αίμα της φλεβικής αρτηρίας, έχοντας πάει μονάχα στα πνεμόνια αφού πέρασε από την καρδιά, είναι λεπτότερο κι αραιώνεται εντονότερα κι ευκολότερα από κείνο που έρχεται άμεσα από την κοίλη φλέβα; Και τί μπορούν τάχα να μαντέψουν οι γιατροί σαν πιάνουν τον σφυγμό, αν δεν ξέρουν πως, αναλόγως που το αίμα αλλάζει φύση, μπορεί ν' αραιωθεί από τη θερμότητα της καρδιάς περισσότερο ή λιγότερο έντονα και περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα παρά πριν; Κι αν εξετάσει κανένας πώς μεταδίνεται αυτή η θερμότητα στα άλλα μέλη, δεν πρέπει τάχα να ομολογήσει πως αυτό συμβαίνει χάρη στο αίμα, που περνώντας από την καρδιά ζεσταίνεται εκεί και ξεχύνεται απ' αυτού σε όλο το σώμα; Για τούτο, αν αφαιρέσουμε το αίμα από κάποιο μέρος του σώματος, αφαιρούμε με το ίδιο μέσο και τη θερμότητα. Γιατί, κι αν ακόμα η καρδιά είταν σαν πυρωμένο σίδερο, δεν θα έφτανε για να ζεστάνει τα πόδια και τα χέρια όσο τα ζεσταίνει, αν δεν τους έστελνε συνέχεια καινούργιο αίμα. Κατόπι, αναγνωρίζουμε επίσης απ' αυτό πως η αληθινή χρη-

la respiration est d'apporter assez d'air frais dans le poumon pour faire que le sang qui y vient de la concavité droite du cœur, où il a été raréfié et comme changé en vapeurs, s'y épaississe et convertisse en sang derechef, avant que de retomber dans la gauche, sans quoi il ne pourrait être propre à servir de nourriture au feu qui y est. Ce qui se confirme parce qu'on voit que les animaux qui n'ont point de poumons n'ont aussi qu'une seule concavité dans le cœur, et que les enfants, qui n'en peuvent user pendant qu'ils sont renfermés au ventre de leurs mères, ont une ouverture par où il coule du sang de la veine cave en la concavité gauche du cœur, et un conduit par où il en vient de la veine artérieuse en la grande artère sans passer par le poumon. Puis la coction, comment se ferait-elle en l'estomac si le cœur n'y envoyait de la chaleur par les artères, et avec cela quelques-unes des plus coulantes parties du sang qui aident à dissoudre les viandes qu'on y a mises? Et l'action qui convertit le suc de ces viandes en sang n'est-elle pas aisée à connaître si on considère qu'il se distille en passant et repassant par le cœur peut-être plus de cent ou deux cents fois en chaque jour? Et qu'a-t-on besoin d'autre chose pour expliquer la nutrition et la production des diverses humeurs qui sont dans le corps, sinon de dire que la force dont le sang en se raréfiant passe du cœur vers les extrémités des artères, fait que quelques-unes de ses parties s'arrêtent entre celles des membres où elles se trouvent, et y prennent la place de quelques autres qu'elles en chassent; et que, selon la situation, ou la figure, ou la petitesse des pores qu'elles rencontrent, les unes se vont rendre en certains lieux plutôt que les autres, en même façon que chacun peut avoir vu divers cribles qui, étant diversement percés, servent à sépa-

σιμότητα της αναπνοής είναι να φέρνει αρκετόν καθαρό αέρα στον πνεύμονα, ώστε να κάνει το αίμα που έρχεται σ' αυτόν από τη δεξιά κοιλότητα της καρδιάς, όπου αραιώθηκε και σαν να μεταβλήθηκε σε ατμούς, να πυκνωθεί και να ξαναγίνει πάλι αίμα πριν ξαναχυθεί στην αριστερή κοιλότητα, γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσε να χρησιμέψει για τροφή στη φωτιά που βρίσκεται εκεί. Αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι βλέπουμε πως τα ζώα που δεν έχουν πνεύμονες έχουν μονάχα μια κοιλότητα στην καρδιά τους, και πως τα παιδιά, που δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τους δικούς τους πνεύμονες ενόσο είναι κλεισμένα στην κοιλιά τής μάννας τους, έχουν ένα άνοιγμα απ' όπου το αίμα κυλά από την κοίλη φλέβα στην αριστερή κοιλότητα της καρδιάς, κι έναν αγωγό απ' όπου έρχεται το αίμα από την αρτηριακή φλέβα στη μεγάλη αρτηρία, δίχως να περνά από τον πνεύμονα. Κι έπειτα, πώς θα μπορούσε τάχα να γίνει η χώνεψη μέσα στο στομάχι, αν η καρδιά δεν του έστελνε από τις αρτηρίες θερμότητα και συνάμα μερικά από τα πιο ρευστά μόρια του αίματος, που υποβοηθούν τη διάλυση των κρεάτων που έβαλε κανείς στο στομάχι του; Κι η ενέργεια που μεταβάλλει τον χυμό τών κρεάτων αυτών σε αίμα, δεν γίνεται τάχα ευκολονόητη αν παρατηρήσουμε πως ο χυμός αυτός αποστάζεται, περνώντας και ξαναπερνώντας μέσα από την καρδιά περισσότερο ίσως από εκατό ή διακόσιες φορές μέσα σε μια μέρα; Και για να εξηγήσουμε τη θρέψη και την παραγωγή των διαφόρων υγρών[132] που υπάρχουν μέσα στο σώμα, έχουμε τάχα ανάγκη από τίποτα άλλο παρά να πούμε πως η ορμή με την οποία το αίμα, όταν αραιωθεί, περνά από την καρδιά προς τις άκρες των αρτηριών, κάνει μερικά από τα μόριά του να σταματούν σε κάποια μέρη των μελών όπου βρίσκουνται και να παίρνουν τη θέση άλλων μορίων που διώχνουν από κει, και πως, ανάλογα με τη θέση, ή το σχήμα, ή τη μικρότητα των πόρων που συναντούν, ορισμένα μόρια πηγαίνουν σε κάποια μέρη, μάλλον παρά άλλα μόρια, ακριβώς όπως ο καθένας μπορεί να έχει δει διάφορα κόσκινα που, όντας διαφορετικά τρυπημένα,

rer divers grains les uns des autres? Et enfin, ce qu'il y a de plus remarquable en tout ceci, c'est la génération des esprits animaux, qui sont comme un vent très subtil, ou plutôt comme une flamme très pure et très vive qui, montant continuellement en grande abondance du cœur dans le cerveau, se va rendre de là par les nerfs dans les muscles, et donne le mouvement à tous les membres; sans qu'il faille imaginer d'autre cause qui fasse que les parties du sang qui, étant les plus agitées et les plus pénétrantes, sont les plus propres à composer ces esprits, se vont rendre plutôt vers le cerveau que vers ailleurs, sinon que les artères qui les y portent sont celles qui viennent du cœur le plus en ligne droite de toutes et que, selon les règles des mécaniques, qui sont les mêmes que celles de la nature, lorsque plusieurs choses tendent ensemble à se mouvoir vers un même côté où il n'y a pas assez de place pour toutes, ainsi que les parties du sang qui sortent de la concavité gauche du cœur tendent vers le cerveau, les plus faibles et moins agitées en doivent être détournées par les plus fortes qui, par ce moyen, s'y vont rendre seules.

52—J'avais expliqué assez particulièrement toutes ces choses dans le traité que j'avais eu ci-devant dessein de publier. Et ensuite j'y avais montré quelle doit être la fabrique des nerfs et des muscles du corps humain pour faire que les esprits animaux étant dedans aient la force de mouvoir ses membres: ainsi qu'on voit que les têtes, un peu après être coupées, se remuent encore et mordent la terre, nonobstant qu'elles ne soient plus animées; quels changements se doivent faire dans le cerveau, pour causer la veille, et le sommeil, et les songes; comment la lumière, les sons, les odeurs, les goûts, la chaleur, et toutes les autres qualités des objets extérieurs y peuvent imprimer diverses idées par l'entremise des

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ... ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤ. ... ΚΕΝΤΡ. ΒΙΒΛΙΟ...

χρησιμεύουν για να ξεχωρίζουν διάφορους σπόρους, τούτους από κείνους. Και τέλος, το πιο αξιοπαρατήρητο σ' όλα αυτά είναι η γένεση των ζωϊκών πνευμάτων[133], που είναι σαν ένας άνεμος λεπτότατος, ή μάλλον σα μια φλόγα καθαρότατη και ζωηρότατη, που ανεβαίνοντας συνεχώς πολύ άφθονη από την καρδιά στον εγκέφαλο, πηγαίνει από κει, μέσα από τα νεύρα, στους μυώνες και δίνει την κίνηση σε όλα τα μέλη. Χωρίς να είναι ανάγκη να φανταστεί κανένας άλλη αιτία που να κάνει τα μόρια του αίματος — που όντας τα πιο ευκίνητα και τα πιο διαπεραστικά, είναι και τα καταλληλότερα για τη σύνθεση των πνευμάτων αυτών — να κατευθύνουνται στον εγκέφαλο μάλλον παρά αλλού, εκτός από το ότι οι αρτηρίες που τα φέρνουν εκεί είναι οι πιο ευθύγραμμες απ' όλες όσες προέρχουνται από την καρδιά και, σύμφωνα με τους νόμους της μηχανικής, που είναι οι ίδιοι με τους φυσικούς νόμους, όταν πολλά πράματα τείνουν να κινηθούν μαζύ προς το ίδιο μέρος, όπου δεν υπάρχει αρκετή θέση για όλα, όπως λ.χ. τείνουν προς τον εγκέφαλο τα μόρια του αίματος που βγαίνουν από την αριστερή κοιλότητα της καρδιάς, τα πιο αδύνατα και τα λιγότερο ευκίνητα θα παραμεριστούν αναγκαστικά από τα δυνατότερα που, με τον τρόπο αυτόν, θα φτάσουν εκεί μόνα.

52.—Όλα αυτά τα είχα εξηγήσει με αρκετές λεπτομέρειες στην πραγματεία[134] που είχα άλλοτε σκοπό να δημοσιέψω. Κι είχα κατόπι δείξει ποιά πρέπει να είναι η κατασκευή των νεύρων και των μυώνων τού ανθρώπινου σώματος για να κάνει τα ζωϊκά πνεύματα, που είναι μέσα του, να έχουν τη δύναμη να κουνούν τα μέλη του, όπως βλέπουμε πως τα κεφάλια, λίγο αφού κοπούν, σαλεύουν ακόμη και δαγκώνουν τη γη, μολονότι δεν έχουν πια ζωή. (Είχα δείξει και) ποιές μεταβολές πρέπει να γίνουν στον εγκέφαλο για να προκαλέσουν τον ξύπνο, και τον ύπνο, και τα όνειρα. Πώς το φως, οι ήχοι, οι μυρωδιές, οι γεύσεις, η θερμότητα κι όλες οι άλλες ποιότητες των εξωτερικών αντικειμένων μπορούν με τη μεσολάβηση των αισθήσεων, να χαράζουν στον εγκέ-

sens; comment la faim, la soif, et les autres passions intérieures y peuvent aussi envoyer les leurs; ce qui doit y être pris pour le sens commun où ces idées sont reçues; pour la mémoire qui les conserve; et pour la fantaisie, qui les peut diversement changer, et en composer de nouvelles, et par même moyen, distribuant les esprits animaux dans les muscles, faire mouvoir les membres de ce corps en autant de diverses façons, et autant à propos des objets qui se présentent à ses sens et des passions intérieures qui sont en lui, que les nôtres se puissent mouvoir sans que la volonté les conduise. Ce qui ne semblera nullement étrange à ceux qui, sachant combien de divers *automates*, ou machines mouvantes, l'industrie des hommes peut faire, sans y employer que fort peu de pièces, à comparaison de la grande multitude des os, des muscles, des nerfs, des artères, des veines, et de toutes les autres parties qui sont dans le corps de chaque animal, considéreront ce corps comme une machine qui, ayant été faite des mains de Dieu, est incomparablement mieux ordonnée, et a en soi des mouvements plus admirables qu'aucune de celles qui peuvent être inventées par les hommes.

53.—Et je m'étais ici particulièrement arrêté à faire voir que, s'il y avait de telles machines qui eussent les organes et la figure d'un singe ou de quelque autre animal sans raison, nous n'aurions aucun moyen pour reconnaître qu'elles ne seraient pas en tout de même nature que ces animaux; au lieu que, s'il y en avait qui eussent la ressemblance de nos corps et imitassent autant nos actions que moralement il serait possible, nous aurions toujours deux moyens très certains pour reconnaître qu'elles ne seraient point pour cela de vrais hommes. Dont le premier est que jamais elles ne pourraient user

φαλο διάφορες ιδέες. Πώς η πείνα, η δίψα και τ' άλλα εσωτερικά πάθη[135], μπορούν επίσης να στέλνουν στον εγκέφαλο τις δικές τους ιδέες. Ποιό (μέρος τού εγκεφάλου) πρέπει να θεωρηθεί πως είναι το κοινό αισθητήριο[136] όπου οι ιδέες αυτές γίνουνται δεκτές. Ποιό η μνήμη που τις συγκρατεί και ποιό η φαντασία που μπορεί να τις αλλάζει με τρόπους διάφορους και να συνθέτει μ' αυτές άλλες ιδέες καινούριες, και που με το ίδιο μέσο, μοιράζοντας τα ζωϊκά πνεύματα μέσα στους μύωνες, κάνει τα μέλη αυτού τού σώματος να κουνιούνται με τόσους διαφορετικούς τρόπους και τόσο ανάλογα με τ' αντικείμενα που παρουσιάζουνται στις αισθήσεις του και τα εσωτερικά πάθη που είναι μέσα του, όσο και τα δικά μας μέλη μπορούν να κουνιούνται δίχως να τα οδηγεί η βούληση. Πράμα που δεν θα φανεί καθόλου παράδοξο σε όσους — ξέροντας πόσων ειδών *αυτόματα*, ή μηχανές που κουνιούνται μόνες τους, μπορεί να φτιάσει η τέχνη τών ανθρώπων χρησιμοποιώντας κομμάτια ελάχιστα, αν τα συγκρίνουμε με το μεγάλο πλήθος τών οστών, των μυώνων, των νεύρων, των αρτηριών, τών φλεβών κι όλων τών μερών που υπάρχουν μέσα στο σώμα τού ζώου — θα θεωρήσουν το σώμα αυτό σα μια μηχανή, που έχοντας κατασκευαστεί από τα χέρια τού Θεού, είναι ασύγκριτα πιο καλά ρυθμισμένη κι έχει μέσα της κινήσεις πιο θαυμαστές από οποιαδήποτε από τις μηχανές που μπορούν να εφευρεθούν από τους ανθρώπους.

53.—Κι εδώ, είχα επιμείνει ιδιαίτερα στο να δείξω πως, αν υπήρχαν τέτοιες μηχανές με τα όργανα και την εξωτερική μορφή πιθήκου, ή άλλου αλόγου ζώου, δεν θα είχαμε κανένα μέσο για ν' αναγνωρίσουμε πως δεν θα είχαν σε όλα τους την ίδια φύση με τα ζώα αυτά. Ενώ, αν υπήρχαν μηχανές που να μοιάζουν με τα σώματά μας και να μιμούνται τις πράξεις μας, όσο αυτό θα είταν ηθικά[137] δυνατόν, θα είχαμε πάντα δυό μέσα πολύ σίγουρα για ν' αναγνωρίσουμε πως οι μηχανές αυτές δεν θα είταν για τούτο αληθινοί άνθρωποι. Το πρώτο μέσο είναι πως δεν θα μπορούσαν ποτέ να μεταχειριστούν την ομιλία, ούτε και άλλα σημάδια, συνθέτοντάς τα, όπως

de paroles ni d'autres signes en les composant, comme nous faisons pour déclarer aux autres nos pensées. Car on peut bien concevoir qu'une machine soit tellement faite qu'elle profère des paroles, et même qu'elle en profère quelques-unes à propos des actions corporelles qui causeront quelques changements en ses organes: comme, si on la touche en quelque endroit, qu'elle demande ce qu'on lui veut dire; si en un autre, qu'elle crie qu'on lui fait mal, et choses semblables; mais non pas qu'elle les arrange diversement pour répondre au sens de tout ce qui se dira en sa présence, ainsi que les hommes les plus hébétés peuvent faire. Et le second est que, bien qu'elles fissent plusieurs choses aussi bien ou peut-être mieux qu'aucun de nous, elles manqueraient infailliblement en quelques autres, par lesquelles on découvrirait qu'elles n'agiraient pas par connaissance, mais seulement par la disposition de leurs organes. Car, au lieu que la raison est un instrument universel qui peut servir en toutes sortes de rencontres, ces organes ont besoin de quelque particulière disposition pour chaque action particulière; d'où vient qu'il est moralement impossible qu'il y en ait assez de divers en une machine pour la faire agir en toutes les occurrences de la vie de même façon que notre raison nous fait agir.

54.—Or, par ces deux mêmes moyens, on peut aussi connaître la différence qui est entre les hommes et les bêtes. Car c'est une chose bien remarquable qu'il n'y a point d'hommes si hébétés et si stupides, sans en excepter même les insensés, qu'ils ne soient capables d'arranger ensemble diverses paroles, et d'en composer un discours par lequel ils fassent entendre leurs pensées; et qu'au contraire, il n'y a point d'autre animal, tant parfait et tant heureusement né qu'il puisse être, qui fasse le semblable. Ce qui n'arrive pas de ce qu'ils ont faute d'organes, car on voit que les pies et les perroquets peuvent proférer des paroles

κάνουμε εμείς για να εκδηλώσουμε στους άλλους τις σκέψεις μας. Γιατί, μπορεί βέβαια να φανταστεί κανένας μια μηχανή φτιαγμένη έτσι που να προφέρει λόγια σχετικά με σωματικές ενέργειες που προκαλούν κάποια μεταβολή στα όργανά της, όπως λ.χ. αν την αγγίζει κανένας σ' ένα σημείο, να ρωτά τι θέλουν να τής πουν, αν σ' ένα άλλο να φωνάζει πως την πονούν, κι άλλα παρόμοια. Όχι όμως και να τακτοποιεί τα λόγια της με τρόπους διάφορους ώστε ν' απαντά στην έννοια των όσων θα ειπωθούν μπροστά της, όπως μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι οι πιο αποβλακωμένοι. Και το δεύτερο μέσο είναι πως, κι αν ακόμα έκαναν πολλά πράματα όσο καλά, ίσως μάλιστα και καλύτερα από οποιονδήποτε μας, θα υστερούσαν αναπόφευκτα σε μερικά άλλα, από τα οποία θα ανακάλυπτε κανένας πως δεν θα ενεργούσαν ενσυνείδητα, αλλά μονάχα χάρη στη διάταξη των οργάνων τους. Γιατί, ενώ το λογικό είναι ένα όργανο καθολικό, που μπορεί να χρησιμέψει σε κάθε είδους συντυχίες, τα όργανα αυτά (της μηχανής) έχουν ανάγκη από κάποια ιδιαίτερη διάταξη για κάθε ιδιαίτερη πράξη. Για τούτο είναι συνεπώς ηθικά αδύνατο να υπάρχουν μέσα σε μια μηχανή όργανα αρκετά ώστε να την κάνουν να ενεργεί σε όλες τις περιστάσεις τής ζωής με τον ίδιο τρόπο που το λογικό μας μάς κάνει να ενεργούμε.

54.—Λοιπόν, με τα ίδια αυτά μέσα, μπορούμε να διακρίνουμε επίσης και τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα. Γιατί, είναι πολύ αξιοσημείωτο πως δεν υπάρχουν άνθρωποι τόσο αποβλακωμένοι και τόσο ηλίθιοι, χωρίς να εξαιρέσουμε ούτε και τους τρελλούς ακόμα, που να μην είναι ικανοί ν' αραδιάσουν μερικά λόγια και να συνθέσουν μιαν ομιλία, με την οποία να κάνουν νοητές τις σκέψεις τους. Ενώ απεναντίας, δεν υπάρχει άλλο ζώο, όσο τέλειο κι όσο καλογεννημένο κι αν είναι, που να κάνει το ίδιο. Αυτό δεν συμβαίνει επειδή τους λείπουν τα όργανα, γιατί βλέπουμε πως οι κίσσες κι οι παπαγάλοι μπορούν να προφέρουν

ainsi que nous, et toutefois ne peuvent parler ainsi que nous, c'est-à-dire en témoignant qu'ils pensent ce qu'ils disent; au lieu que les hommes qui, étant nés sourds et muets, sont privés des organes qui servent aux autres pour parler, autant ou plus que les bêtes, ont coutume d'inventer d'eux-mêmes quelques signes, par lesquels ils se font entendre à ceux qui, étant ordinairement avec eux, ont loisir d'apprendre leur langue. Et ceci ne témoigne pas seulement que les bêtes ont moins de raison que les hommes, mais qu'elles n'en ont point du tout. Car on voit qu'il n'en faut que fort peu pour savoir parler; et d'autant qu'on remarque de l'inégalité entre les animaux d'une même espèce aussi bien qu'entre les hommes, et que les uns sont plus aisés à dresser que les autres, il n'est pas croyable qu'un singe ou un perroquet qui serait des plus parfaits de son espèce n'égalât en cela un enfant des plus stupides, ou du moins un enfant qui aurait le cerveau troublé, si leur âme n'était d'une nature du tout différente de la nôtre. Et on ne doit pas confondre les paroles avec les mouvement naturels qui témoignent les passions, et peuvent être imités par les machines aussi bien que par les animaux; ni penser, comme quelques anciens, que les bêtes parlent, bien que nous n'entendions pas leur langage: car, s'il était vrai, puisqu'elles ont plusieurs des organes qui se rapportent aux nôtres, elles pourraient aussi bien se faire entendre à nous qu'à leurs semblables. C'est aussi une chose fort remarquable que, bien qu'il y ait plusieurs animaux qui témoignent plus d'industrie que nous en quelques-unes de leurs actions, on voit toutefois que les mêmes n'en témoignent point du tout en beaucoup d'autres: de façon que ce qu'ils font mieux que nous ne prouve pas qu'ils ont de l'esprit; car, à ce compte, ils en auraient plus qu'aucun de nous, et feraient mieux en toute chose; mais plutôt qu'ils n'en ont point, et que c'est la

λόγια όπως κι εμείς, μα δεν μπορούν ωστόσο να μιλούν όπως εμείς, δείχνοντας δηλαδή πως σκέπτουνται τα όσα λένε. Ενώ οι άνθρωποι που έχοντας γεννηθεί κωφάλαλοι στερούνται τα όργανα που χρησιμεύουν στους άλλους για να μιλούν, όσο ή και περισσότερο απ' όσο τα στερούνται τα ζώα, συνειθίζουν να εφευρίσκουν μονάχοι τους μερικά σημάδια, με τα οποία συνεννοούνται με κείνους που, όντας συνήθως μαζύ τους, έχουν την ευκαιρία να μάθουν τη γλώσσα τους. Κι αυτό δεν μαρτυρεί μονάχα πως τα ζώα έχουν λιγότερο λογικό από τους ανθρώπους, αλλά πως δεν έχουν καθόλου[138], γιατί το βλέπουμε πως χρειάζεται ελάχιστο για να μπορεί κανένας να μιλήσει. Και καθώς παρατηρεί κανένας ανισότητα ανάμεσα στα ζώα του ίδιου είδους, ακριβώς όπως κι ανάμεσα στους ανθρώπους, και μερικά ζώα μαθαίνουν ευκολότερα από τ' άλλα, δεν είναι πιστευτό πως ένας πίθηκος, ή ένας παπαγάλος, από τους τελειότερους του είδους του, δεν θα είταν ως προς αυτό ίσος μ' ένα ηλίθιο παιδί, ή τουλάχιστον μ' ένα παιδί με ταραγμένο τον νου του, αν η ψυχή τών ζώων δεν είχε φύση εντελώς διαφορετική από τη δική μας. Και δεν πρέπει να συγχέει κανένας την ομιλία με τις φυσικές κινήσεις που μαρτυρούν τα πάθη, και τις οποίες μπορούν να μιμηθούν τόσο οι μηχανές όσο και τα ζώα. Ούτε και να νομίζει κανείς, όπως μερικοί αρχαίοι, πως τα ζώα μιλούν, έστω κι αν εμείς δεν καταλαβαίνουμε τη γλώσσα τους. Γιατί, αν αυτό είταν αλήθεια, θα μπορούσαν εξίσου καλά να συνεννοηθούν και μαζύ μας όσο και μεταξύ τους, μια που έχουν πολλά όργανα ανάλογα με τα δικά μας. Είναι επίσης πολύ αξιοσημείωτο πως, μολονότι υπάρχουν πολλά ζώα που δείχνουν περισσότερη επιδεξιότητα από μας σε μερικές από τις πράξεις τους[139], βλέπουμε ωστόσο πως τα ίδια αυτά ζώα δεν δείχνουν καμιά σε πολλές άλλες, σε τρόπο που, ό,τι κάνουν καλύτερα από μας, δεν αποδείχνει πως έχουν πνεύμα, —γιατί τότε θα είχαν περισσότερο από όποιονδήποτε και θα τα κατάφερναν καλύτερα στο κάθετί—αλλά πως δεν έχουν καθόλου, και πως η φύση ενεργεί μέσα τους σύμφωνα με τη διάταξη των

nature qui agit en eux selon la disposition de leurs organes: ainsi qu'on voit qu'une horloge, qui n'est composée que de roues et de ressorts, peut compter les heures et mesurer le temps plus justement que nous avec toute notre prudence.

55.—J'avais décrit après cela l'âme raisonnable et fait voir qu'elle ne peut aucunement être tirée de la puissance de la matière, ainsi que les autres choses dont j'avais parlé, mais qu'elle doit expressément être créée; et comment il ne suffit pas qu'elle soit logée dans le corps humain, ainsi qu'un pilote en son navire, sinon peut-être pour mouvoir ses membres, mais qu'il est besoin qu'elle soit jointe et unie plus étroitement avec lui pour avoir, outre cela, des sentiments et des appétits semblables aux nôtres, et ainsi composer un vrai homme. Au reste, je me suis ici un peu étendu sur le sujet de l'âme, à cause qu'il est des plus importants: car, après l'erreur de ceux qui nient Dieu, laquelle je pense avoir ci-dessus assez réfutée, il n'y en a point qui éloigne plutôt les esprits faibles du droit chemin de la vertu que d'imaginer que l'âme des bêtes soit de même nature que la nôtre, et que par conséquent nous n'avons rien à craindre ni à espérer après cette vie, non plus que les mouches et les fourmis; au lieu que, lorsqu'on sait combien elles diffèrent, on comprend beaucoup mieux les raisons qui prouvent que la nôtre est d'une nature entièrement indépendante du corps, et par conséquent qu'elle n'est point sujette à mourir avec lui; puis, d'autant qu'on ne voit point d'autres causes qui la détruisent, on est naturellement porté à juger de là qu'elle est immortelle.

οργάνων τους, ακριβώς όπως βλέπουμε πως κι ένα ρωλόϊ, που αποτελείται από τροχούς κι ελατήρια, μπορεί να λογαριάζει τις ώρες και να μετρά τον χρόνο σωστότερα από μάς, παρ' όλη τη φρόνησή μας.

55.—Είχα περιγράψει κατόπι τη λογική ψύχή[140], κι είχα δείξει πως είναι εντελώς αδύνατο να παραχθεί αυτή από τη δύναμη της ύλης[141], όπως τ' άλλα πράματα για τα οποία είχα μιλήσει, αλλά πρέπει να δημιουργηθεί ειδικά, και πως δὲν φτάνει να κατοικεί μέσα στο ανθρώπινο σώμα σαν ένας πιλότος στο καράβι του[142], —εκτός ίσως μονάχα για να κινεί τα μέλη του—αλλά πως για να έχει επιπλέον αισθήματα κι ορέξεις όμοιες με τις δικές μας και ν'αποτελέσει έτσι έναν αληθινό άνθρωπο, είναι ανάγκη να είναι συνδεδεμένη κι ενωμένη μ'.αυτό στενότερα. Άλλωστε ασχολήθηκα εδώ κάπως πλατύτερα με το θέμα της ψυχής, επειδή είναι από τα σημαντικότερα. Γιατί, μετά την πλάνη εκείνων που αρνιούνται τον Θεό, που την έχω νομίζω αντικρούσει αρκετά παραπάνω, δεν υπάρχει άλλο που ν' απομακρύνει ευκολότερα τ' αδύνατα πνεύματα από τον ίσιο δρόμο τής αρετής, όσο το να φαντάζεται κανένας πως η ψυχή τών ζώων έχει την ίδια φύση με τη δική μας ψυχή, και πως επομένως, ύστερα από τούτη τη ζωή, δεν έχουμε να φοβηθούμε ούτε και να ελπίσουμε τίποτα περισσότερο από τις μύγες και τα μυρμήγκια[143]. Ενώ, όταν ξέρουμε πόσο διαφέρουν, καταλαβαίνουμε πολύ καλύτερα τους λόγους που αποδείχνουν πως η δική μας ψυχή είναι από μια φύση ολότελα ανεξάρτητη από το σώμα και πως επομένως δεν υπόκειται στο να πεθαίνει μαζύ του. Κατόπι, επειδή μάλιστα δεν βλέπουμε άλλα αίτια που να την καταστρέφουν, έχουμε φυσικά την τάση να κρίνουμε απ' αυτό πως η ψυχή μας είναι αθάνατη[144].

SIXIÈME PARTIE

56.—Or, il y a maintenant trois ans que j'étais parvenu à la fin du traité qui contient toutes ces choses, et que je commençais à le revoir afin de le mettre entre les mains d'un imprimeur, lorsque j'appris que des personnes à qui je défère, et dont l'autorité ne peut guère moins sur mes actions que ma propre raison sur mes pensées, avaient désapprouvé une opinion de physique publiée un peu auparavant par quelque autre, de laquelle je ne veux pas dire que je fusse, mais bien que je n'y avais rien remarqué, avant leur censure, que je pusse imaginer être préjudiciable à la religion ni à l'État, ni par conséquent qui m'eût empêché de l'écrire si la raison me l'eût persuadée, et que cela me fit craindre qu'il ne s'en trouvât tout de même quelqu'une entre les miennes, en laquelle je me fusse mépris, nonobstant le grand soin que j'ai toujours eu de n'en point recevoir de nouvelles en ma créance dont je n'eusse des démonstrations très certaines, et de n'en point écrire qui pussent tourner au désavantage de personne. Ce qui a été suffisant pour m'obliger à changer la résolution que j'avais eue de les publier. Car, encore que les raisons pour lesquelles je l'avais prise auparavant fussent très fortes, mon inclination, qui m'a toujours fait haïr le métier de faire des livres, m'en fit incontinent trouver assez d'autres pour m'en excuser. Et ces raisons de part et d'autre sont telles, que non seulement j'ai ici

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ

56.—Λοιπόν, πάνε τώρα τρία χρόνια που είχα φτάσει στο τέλος τής πραγματείας που περιέχει όλα αυτά τα πράματα, κι άρχιζα να την ξανακοιτάζω για να την παραδώσω σ' έναν τυπογράφο, όταν έμαθα πως κάποια πρόσωπα που σέβομαι, και που η επιβολή τους πάνω στις πράξεις μου δεν είναι μικρότερη από την επιβολή τής δικής μου κρίσης πάνω στις σκέψεις μου, είχαν αποδοκιμάσει μιαν άποψη περί φυσικής δημοσιευμένη, λίγο πριν, από κάποιον άλλον[145]. Δεν θέλω να πω ότι συμφωνούσα με την άποψη αυτήν, αλλά μονάχα πως, πριν από τη μομφή τους, δεν είχα παρατηρήσει στην άποψη αυτήν τίποτα που να μ' έκανε να φανταστώ πως είταν επιζήμια για τη θρησκεία ή για το Κράτος, και που να μ' εμπόδιζε επομένως να τη γράψω κι εγώ, αν το λογικό μου με είχε κάνει να την παραδεχτώ. Κι αυτό μ' έκανε να φοβηθώ μήπως βρισκόταν ίσως επίσης, ανάμεσα και στις δικές μου γνώμες, καμιά στην οποία να είχα γελαστεί, παρ' όλη τη μεγάλη φροντίδα που έχω πάντα καταβάλει να μην παραδέχουμαι γνώμες νέες ενόσο δεν έχω γι' αυτές πολύ σίγουρες αποδείξεις, και να μη γράφω διόλου γνώμες που θα μπορούσαν να ζημιώσουν κανέναν. Αυτό είταν αρκετό για να με αναγκάσει ν' αλλάξω την απόφαση που είχα λάβει να τις δημοσιέψω. Γιατί, μολονότι οι λόγοι για τους οποίους την είχα πάρει προηγουμένως είταν πολύ δυνατοί, η κλίση μου, που μ' έκανε να μισώ πάντα το επάγγελμα τού να φτιάνω βιβλία, μ' έκανε και να βρω αμέσως αρκετούς άλλους λόγους για ν' απαλλαγώ από την απόφασή μου εκείνη. Κι οι λόγοι αυτοί είναι κι από τις δυό πλευρές

quelque intérêt de les dire, mais peut-être aussi que le public en a de les savoir.

57.—Je n'ai jamais fait beaucoup d'état des choses qui venaient de mon esprit, et pendant que je n'ai recueilli d'autres fruits de la méthode dont je me sers sinon que je me suis satisfait touchant quelques difficultés qui appartiennent aux sciences spéculatives, ou bien que j'ai tâché de régler mes mœurs par les raisons qu'elle m'enseignait, je n'ai point cru être obligé d'en rien écrire. Car, pour ce qui touche les mœurs, chacun abonde si fort en son sens, qu'il se pourrait trouver autant de réformateurs que de têtes, s'il était permis à d'autres qu'à ceux que Dieu a établis pour souverains sur ses peuples, ou bien auxquels il a donné assez de grâce et de zèle pour être prophètes, d'entreprendre d'y rien changer; et bien que mes spéculations me plussent fort, j'ai cru que les autres en avaient aussi, qui leur plaisaient peut-être davantage. Mais sitôt que j'ai eu acquis quelques notions générales touchant la physique, et que, commençant à les éprouver en diverses difficultés particulières, j'ai remarqué jusques où elles peuvent conduire, et combien elles diffèrent des principes dont on s'est servi jusqu'à présent, j'ai cru que je ne pouvais les tenir cachées, sans pécher grandement contre la loi qui nous oblige à procurer, autant qu'il est en nous, le bien général de tous les hommes. Car elles m'ont fait voir qu'il est possible de parvenir à des connaissances qui soient fort utiles à la vie, et qu'au lieu de cette philosophie spéculative qu'on enseigne dans les écoles, on en peut trouver une pratique, par laquelle, connaissant la force et les actions du feu, de l'air, des astres, des cieux et de tous les autres corps qui nous environnent, aussi distinctement que nous connaissons les divers métiers de nos artisans, nous les pourrions employer en même façon à

τέτοιοι, που όχι μόνο εγώ έχω κάποιο συμφέρον να τους εκθέσω εδώ, αλλά και το κοινό έχει ίσως συμφέρον να τους μάθει.

57.—Ποτέ δεν έδωσα μεγάλη σημασία στα πράματα που προέρχουνταν από το πνεύμα μου. Κι ενόσο δεν είχα συγκομίσει από τη μέθοδο που χρησιμοποιώ άλλους καρπούς, εκτός που ικανοποιήθηκα σχετικά με κάποιες δυσκολίες που ανήκουν στις θεωρητικές επιστήμες, ή που προσπάθησα να κανονίσω τα ήθη μου σύμφωνα με τους λόγους που αυτή μου δίδασκε, δεν θεώρησα πως είμουν υποχρεωμένος να γράψω τίποτα γι' αυτά (τα πράματα). Γιατί, σχετικά με τα ήθη, ο καθένας πλειοδοτεί τόσο πολύ πάνω στη δική του άποψη, που θα μπορούσαν να βρεθούν τόσοι μεταρρυθμιστές όσα και κεφάλια, αν επιτρεπόταν και σ' άλλους—εκτός από κείνους που ο Θεός τούς έταξε ηγεμόνες πάνω στους λαούς του, ή εκείνους στους οποίους έδωσε αρκετή θεία χάρη και ζήλο για να γίνουν προφήτες—να επιχειρήσουν ν' αλλάξουν τίποτα από τα ήθη. Κι όσο κι αν οι θεωρίες μου μού άρεζαν πάρα πολύ, πίστευα πως κι άλλοι μπορούσαν να έχουν θεωρίες που τους άρεζαν ίσως ακόμα περισσότερο. Μόλις όμως απόκτησα μερικές γενικές έννοιες φυσικής, κι αρχίζοντας να τις δοκιμάζω σε διάφορες ιδιαίτερες δυσκολίες, παρατήρησα ως πού μπορούν να οδηγήσουν και πόσο διαφέρουν από τις αρχές που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα, πίστεψα πως δεν μπορούσα να τις κρατήσω κρυμμένες δίχως να παραβώ σοβαρά τον νόμο που μας υποχρεώνει να φροντίζουμε, όσο περνά από το χέρι μας, για το γενικό καλό όλων των ανθρώπων. Γιατί, μ' έκαναν να δω ότι μπορεί κανένας να φτάσει σε γνώσεις που να είναι πολύ χρήσιμες για τη ζωή, και πως, αντί αυτή τη θεωρητική φιλοσοφία που διδάσκουν στις σχολές, μπορεί να βρεθεί μια πρακτική, χάρη στην οποία, μαθαίνοντας τη δύναμη και τις ενέργειες της φωτιάς, του νερού, του αέρα, των άστρων, των ουρανών, κι όλων τών άλλων σωμάτων που μας περιστοιχίζουν, με την ίδια ακρίβεια[146] που γνωρίζουμε τις διάφορες τέχνες των τεχνιτών μας, θα μπορούσαμε να τις χρησιμοποιήσουμε με τον ίδιο τρόπο σ' όλες τις χρήσεις για

tous les usages auxquels ils sont propres, et ainsi nous rendre comme maîtres et possesseurs de la nature. Ce qui n'est pas seulement à désirer pour l'invention d'une infinité d'artifices, qui feraient qu'on jouirait sans aucune peine des fruits de la terre et de toutes les commodités qui s'y trouvent, mais principalement aussi pour la conservation de la santé, laquelle est sans doute le premier bien et le fondement de tous les autres biens de cette vie; car même l'esprit dépend si fort du tempérament et de la disposition des organes du corps que, s'il est possible de trouver quelque moyen qui rende communément les hommes plus sages et plus habiles qu'ils n'ont été jusques ici, je crois que c'est dans la médecine qu'on doit le chercher. Il est vrai que celle qui est maintenant en usage contient peu de choses dont l'utilité soit si remarquable; mais, sans que j'aie aucun dessein de la mépriser, je m'assure qu'il n'y a personne, même de ceux qui en font profession, qui n'avoue que tout ce qu'on y sait n'est presque rien à comparaison de ce qui reste à y savoir, et qu'on se pourrait exempter d'une infinité de maladies, tant du corps que de l'esprit, et même aussi peut-être de l'affaiblissement de la vieillesse, si on avait assez de connaissance de leurs causes et de tous les remèdes dont la nature nous a pourvus. Or, ayant dessein d'employer toute ma vie à la recherche d'une science si nécessaire, et ayant rencontré un chemin qui semble tel qu'on doit infailliblement la trouver en le suivant, si ce n'est qu'on en soit empêché ou par la brièveté de la vie ou par le défaut des expériences, je jugeai qu'il n'y avait point de meilleur remède contre ces deux empêchements que de communiquer fidèlement au public tout le peu que j'aurais trouvé, et de convier les bons esprits à tâcher de passer plus outre, en contribuant, chacun selon son inclination et son pouvoir, aux expériences qu'il faudrait faire en communiquant aussi au public toutes les

τις οποίες είναι κατάλληλα, και να γίνουμε έτσι σαν κύριοι και κάτοχοι της φύσης[147]. Αυτό δεν είναι επιθυμητό μονάχα για την εφεύρεση άπειρων μηχανημάτων που θα έκαναν ν' απολαμβάνουμε δίχως κανέναν κόπο τούς καρπούς τής γής κι όλα τ' αγαθά που υπάρχουν μέσα της, αλλά κυρίως επίσης για τη διατήρηση της υγείας μας, που είναι αναμφίβολα το πρωταρχικό αγαθό και το θεμέλιο όλων των άλλων αγαθών αυτής τής ζωής. Γιατί, ακόμα και το πνεύμα εξαρτιέται τόσο πολύ από την ιδιοσυγκρασία και τη διάταξη των οργάνων τού σώματος, που αν είναι δυνατόν να βρεθεί κάποιο μέσο που να κάνει γενικά τούς ανθρώπους φρονιμότερους κι ικανότερους απ' όσο είταν ως τώρα, πιστεύω πως πρέπει να το αναζητήσουμε στην ιατρική. Είναι αλήθεια πως εκείνη που είναι τώρα σε χρήση περιέχει πολύ λίγα πράματα που η χρησιμότητά τους να είναι τόσο αξιοσημείωτη. Χωρίς όμως να έχω κανέναν σκοπό να την περιφρονήσω, είμαι σίγουρος πως δεν υπάρχει κανένας, ούτε κι από κείνους που την έχουν για επάγγελμα, που να μην ομολογεί πως όσα είναι γνωστά στην ιατρική δεν είναι σχεδόν τίποτα κοντά σε όσα απομένουν να μαθευτούν, και πως θα μπορούσαμε ν' απαλλαγούμε από άπειρες αρρώστειες, τόσο του σώματος όσο και του πνεύματος, ίσως μάλιστα ακόμα κι από τη γεροντική εξάντληση, αν γνωρίζαμε αρκετά τα αίτιά τους και όλα τα γιατρικά με τα οποία μάς έχει εφοδιάσει η φύση[148]. Λοιπόν, έχοντας σκοπό να διαθέσω όλη μου τη ζωή στην αναζήτηση μιας τόσο αναγκαίας επιστήμης, κι έχοντας πετύχει έναν δρόμο που μου μοιάζει τέτοιος ώστε, αν τον ακολουθήσει κανένας, πρέπει το δίχως άλλο να τη βρει — εκτός αν εμποδιστεί είτε από τη συντομία τής ζωής είτε από έλλειψη πειραμάτων — έκρινα πως δεν υπήρχε καλύτερο γιατρικό γι' αυτά τα δυό εμπόδια, από το να μεταδώσω πιστά στο κοινό όλο το λίγο έστω που θα έβρισκα, και να καλέσω τ' άξια πνεύματα να προσπαθήσουν να προχωρήσουν παραπέρα, συμβάλλοντας, ο καθένας κατά την κλίση και τη δύναμή του, στα πειράματα που θα έπρεπε να γίνουν, και μεταδίνοντας επίσης στο κοινό

choses qu'ils apprendraient, afin que les derniers commençant où les précédents auraient achevé, et ainsi joignant les vies et les travaux de plusieurs, nous allassions tous ensemble beaucoup plus loin que chacun en particulier ne saurait faire.

58.—Même je remarquais, touchant les expériences, qu'elles sont d'autant plus nécessaires qu'on est plus avancé en connaissance. Car, pour le commencement, il vaut mieux ne se servir que de celles qui se présentent d'elles-mêmes à nos sens, et que nous ne saurions ignorer, pourvu que nous y fassions tant soit peu de réflexion, que d'en chercher de plus rares et étudiées; dont la raison est que ces plus rares trompent souvent, lorsqu'on ne sait pas encore les causes les plus communes, et que les circonstances dont elles dépendent sont quasi toujours si particulières et si petites qu'il est très malaisé de les remarquer. Mais l'ordre que j'ai tenu en ceci a été tel: Premièrement, j'ai tâché de trouver en général les principes, ou premières causes, de tout ce qui est ou qui peut être dans le monde, sans rien considérer, pour cet effet, que Dieu seul qui l'a créé, ni les tirer d'ailleurs que de certaines semences de vérités qui sont naturellement en nos âmes. Après cela, j'ai examiné quels étaient les premiers et plus ordinaires effets qu'on pouvait déduire de ces causes: et il me semble que, par là, j'ai trouvé des cieux, des astres, une terre, et même sur la terre de l'eau, de l'air, du feu, des minéraux, et quelques autres telles choses qui sont les plus communes de toutes et les plus simples, par conséquent les plus aisées à connaître. Puis, lorsque j'ai voulu descendre à celles qui étaient plus particulières, il s'en est tant présenté à moi de diverses, que je n'ai pas cru qu'il fût possible à l'esprit humain de distinguer les formes ou espèces de corps qui sont

όλα όσα θα μάθαιναν, σε τρόπο που, αρχίζοντας οι τελευταίοι από κει που θα έχουν τελειώσει οι προηγούμενοι, κι ενώνοντας έτσι τις ζωές και τις εργασίες πολλών, να τραβήξουμε όλοι μαζύ πολύ μακρύτερα απ' όσο θα μπορούσε να προχωρήσει ο καθένας μόνος του.

58.—Παρατήρησα μάλιστα, σχετικά με τις πειραματικές αυτές παρατηρήσεις[149], πως όσο πιο προχωρημένος σε μάθηση είναι κανένας τόσο περισσότερο αναγκαίες είναι. Γιατί, στην αρχή είναι καλύτερο, αντί ν' αναζητούμε πειραματικές παρατηρήσεις σπανιότερες και πιο μελετημένες, να χρησιμοποιούμε μονάχα εκείνες που παρουσιάζουνται μόνες τους στις αισθήσεις μας και που είναι αδύνατο να τις αγνοήσουμε, μόλις συλλογιστούμε έστω και λιγάκι. Ο λόγος είναι πως, όταν δεν γνωρίζει ακόμα κανένας τα κοινότερα αίτια, αυτές οι σπανιότερες πειραματικές παρατηρήσεις ξεγελούν συχνά, κι οι περιστάσεις από τις οποίες εξαρτιένται είναι σχεδόν πάντα τόσο ειδικές και τόσο περιορισμένες, που είναι πολύ δύσκολο να τις παρατηρήσει κανένας. Αλλά η τάξη που κράτησα σ' αυτό το ζήτημα είναι η ακόλουθη: Πρώτα, προσπάθησα να βρω γενικά τις αρχές ή τα πρώτα αίτια όλων όσα υπάρχουν ή μπορούν να υπάρξουν στον κόσμο, χωρίς ν' αποβλέψω για τον σκοπό αυτόν σε τίποτα άλλο παρά μόνο στον Θεό που τα δημιούργησε, και χωρίς τα συναγάγω από πουθενά αλλού παρά μόνο από κάποια σπέρματα αληθειών που υπάρχουν φυσικά μέσα στην ψυχή μας[150]. Κατόπι, εξέτασα ποιά είταν τα πρώτα και τα κοινότερα αποτελέσματα που μπορούσε κανένας να συναγάγει απ' αυτά τα αίτια. Και μου φαίνεται πως μ' αυτόν τον τρόπο βρήκα ουρανούς, αστέρια, μια Γη, και μάλιστα πάνω στη Γη νερό, αέρα, φωτιά, ορυκτά, και μερικά άλλα παρόμοια πράματα που είναι τα κοινότερα απ' όλα και τα πιο απλά, κι επομένως τα πιο ευκολογνώριστα. Κατόπι, όταν θέλησα να κατέβω προς εκείνα που είταν ειδικότερα, μου παρουσιάστηκαν τόσα διάφορα πράματα, που δεν πίστεψα πως θα είταν δυνατόν στο ανθρώπινο πνεύμα να ξεχωρίσει τις ουσίες ή τα είδη των σωμάτων που υπάρχουν πάνω στη Γη από μιαν απειρία άλλων, που

sur la terre d'une infinité d'autres qui pourraient y être, si c'eût été le vouloir de Dieu de les y mettre, ni par conséquent de les rapporter à notre usage, si ce n'est qu'on vienne au-devant des causes par les effets, et qu'on se serve de plusieurs expériences particulières. En suite de quoi, repassant mon esprit sur tous les objets qui s'étaient présentés à mes sens, j'ose bien dire que je n'y ai remarqué aucune chose que je ne pusse assez commodément expliquer par les principes que j'avais trouvés. Mais il faut aussi que j'avoue que la puissance de la nature est si ample et si vaste, et que ces principes sont si simples et si généraux, que je ne remarque quasi plus aucun effet particulier que d'abord je ne connaisse qu'il peut en être déduit en plusieurs diverses façons, et que ma plus grande difficulté est d'ordinaire de trouver en laquelle de ces façons il en dépend. Car à cela je ne sais point d'autre expédient que de chercher derechef quelques expériences, qui soient telles que leur événement ne soit pas le même si c'est en l'une de ces façons qu'on doit l'expliquer que si c'est en l'autre. Au reste, j'en suis maintenant là, que je vois, ce me semble, assez bien de quel biais on se doit prendre à faire la plupart de celles qui peuvent servir à cet effet; mais je vois aussi qu'elles sont telles, et en si grand nombre, que ni mes mains, ni mon revenu, bien que j'en eusse mille fois plus que je n'en ai, ne sauraient suffire pour toutes; en sorte que, selon que j'aurai désormais la commodité d'en faire plus ou moins, j'avancerai aussi plus ou moins en la connaissance de la nature. Ce que je me promettais de faire connaître par le traité que j'avais écrit, et d'y montrer si clairement l'utilité que le public en peut recevoir, que j'obligerais tous ceux qui désirent en général le bien des hommes, c'est-à-dire tous ceux

θα μπορούσαν να υπάρξουν σ' αυτήν, αν είταν το θέλημα του Θεού να τα βάλει, κι ούτε επομένως να τα κάνει χρήσιμα για μάς, εκτός αν ανατρέξουμε από τα αποτελέσματα στις αιτίες και χρησιμοποιήσουμε πολλούς ξεχωριστούς πειραματισμούς. Ύστερα απ' αυτό, ανασκοπώντας με το πνεύμα μου όλα τ' αντικείμενα που είχαν παρουσιαστεί κάποτε στις αισθήσεις μου, τολμώ βέβαια να πω ότι δεν παρατήρησα ανάμεσά τους κανένα πράμα που να μη μου είταν δυνατόν να το εξηγήσω αρκετά εύκολα με τις αρχές που είχα βρει. Πρέπει όμως και να ομολογήσω πως η δύναμη της φύσης είναι τόσο πλατειά και τόσο μεγάλη, και πως οι αρχές αυτές είναι τόσο απλές και τόσο γενικές, που δεν παρατηρώ κανένα σχεδόν ιδιαίτερο αποτέλεσμα χωρίς ν' αναγνωρίσω αμέσως πως μπορεί να συναχθεί από τις αρχές αυτές με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Κι η μεγαλύτερή μου δυσκολία είναι συνήθως να βρω από ποιόν από τους τρόπους αυτούς εξαρτιέται. Γιατί, δεν γνωρίζω για τον σκοπό αυτόν άλλο μέσο από το ν' αναζητήσω και πάλι μερικούς πειραματισμούς που να είναι τέτοιοι ώστε το αποτέλεσμά τους να μην είναι το ίδιο όταν πρέπει να εξηγηθεί με τον έναν ή με τον άλλον απ' αυτούς τους τρόπους. Εξάλλου, έχω τώρα φτάσει στο σημείο να βλέπω αρκετά καλά, νομίζω, με ποιόν τρόπο πρέπει να καταπιάνεται κανένας τους περισσότερους από τους πειραματισμούς που μπορούν να χρησιμέψουν για τον σκοπό αυτόν. Βλέπω όμως επίσης και πως οι πειραματισμοί είναι τέτοιοι και τόσο πολυάριθμοι που ούτε τα χέρια ούτε και το εισόδημά μου — κι αν ακόμα είχα χίλιες φορές περισσότερα απ' όσα διαθέτω — δεν θα μπορούσαν να φτάσουν για όλους. Έτσι που, αναλόγως που θα έχω στο εξής την ευκολία να κάνω περισσότερους ή λιγότερους πειραματισμούς, θα προχωρήσω και περισσότερο ή λιγότερο στη γνώση της Φύσης. Αυτό σκόπευα να κάνω γνωστό με την πραγματεία που είχα γράψει[151] και να δείξω μέσα σ' αυτήν τόσο καθαρά τη χρησιμότητα που μπορεί ν' αποκομίσει η κοινωνία, ώστε θα υποχρέωνα όλους εκείνους που επιθυμούν γενικά το καλό των ανθρώπων, δηλαδή όλους εκείνους

qui sont en effet vertueux, et non point par faux semblant ni seulement par opinion, tant à me communiquer celles qu'ils ont déjà faites qu'à m'aider en la recherche de celles qui restent à faire.

59.—Mais j'ai eu, depuis ce temps-là, d'autres raisons qui m'ont fait changer d'opinion, et penser que je devais véritablement continuer d'écrire toutes les choses que je jugerais de quelque importance, à mesure que j'en découvrirais la vérité, et y apporter le même soin que si je les voulais faire imprimer: tant afin d'avoir d'autant plus d'occasion de les bien examiner, comme sans doute on regarde toujours de plus près à ce qu'on croit devoir être vu par plusieurs qu'à ce qu'on ne fait que pour soi-même, (et souvent les choses qui m'ont semblé vraies, lorsque j'ai commencé à les concevoir, m'ont paru fausses, lorsque je les ai voulu mettre sur le papier); qu'afin de ne perdre aucune occasion de profiter au public, si j'en suis capable, et que, si mes écrits valent quelque chose, ceux qui les auront après ma mort en puissent user ainsi qu'il sera le plus à propos; mais que je ne devais aucunement consentir qu'ils fussent publiés pendant ma vie, afin que ni les oppositions et controverses auxquelles ils seraient peut-être sujets, ni même la réputation, telle quelle qu'ils me pourraient acquérir, ne me donnassent aucune occasion de perdre le temps que j'ai dessein d'employer à m'instruire. Car, bien qu'il soit vrai que chaque homme est obligé de procurer autant qu'il est en lui le bien des autres, et que c'est proprement ne valoir rien que de n'être utile à personne, toutefois il est vrai aussi que nos soins se doivent étendre plus loin que le temps présent; et qu'il est bon d'omettre les choses qui apporteraient peut-être quelque profit à ceux qui vivent, lorsque c'est à dessein d'en faire d'autres qui en apportent davantage à nos neveux. Comme, en effet, je veux bien qu'on sache que le peu que j'ai appris jusqu'ici

που είναι ενάρετοι — πραγματικά, κι όχι από προσποίηση ή θεωρητικά μονάχα — και να μου ανακοινώσουν τα πειράματα που έχουν ήδη κάνει, αλλά και να με βοηθήσουν στην έρευνα εκείνων που απομένουν να γίνουν.

59.—Από τότε όμως, είχα άλλους λόγους που μ' έκαναν ν' αλλάξω γνώμη και να σκεφτώ πως έπρεπε αλήθεια να εξακολουθήσω να γράφω όλα όσα θα έκρινα κάπως σημαντικά, ενόσο θ' ανακάλυπτα την αλήθεια γι' αυτά, και να το κάνω με την ίδια επιμέλεια που θα έβαζα αν ήθελα να τα τυπώσω. Τόσο για να έχω περισσότερη ευκαιρία να τα εξετάσω καλά — γιατί αναμφίβολα κοιτάζει πάντα κανένας από πιο κοντά ό,τι πιστεύει πως πρόκειται να το δουν πολλοί παρά ό,τι κάνει μονάχα για τον εαυτό του, και συχνά όσα μού φάνηκαν αληθινά όταν άρχισα να τα διανοούμαι, μου φάνηκαν ψεύτικα όταν θέλησα να τα βάλω στο χαρτί— όσο και για να μη χάσω καμιάν ευκαιρία να ωφελήσω, αν είμαι ικανός, την κοινωνία, κι αν τα συγγράμματά μου αξίζουν κάτι, να να μπορέσουν να τα χρησιμοποιήσουν, όπως θα είναι σκοπιμότερο, εκείνοι που θα τα έχουν μετά τον θάνατό μου. Σκέφτηκα όμως και πως δεν έπρεπε διόλου να επιτρέψω να δημοσιευτούν ενόσο ζω, για να μη γίνουν αφορμή να χάνω τον καιρό που σκοπεύω να χρησιμοποιήσω για να διδαχτώ, ούτε οι αντιδράσεις κι αντιρρήσεις στις οποίες θα έδιναν ίσως λαβή, ούτε καν κι οποιαδήποτε φήμη που θα μπορούσαν να με κάνουν ν' αποκτήσω. Γιατί, όσο κι αν είναι αλήθεια πως ο κάθε άνθρωπος έχει υποχρέωση να φροντίζει[152] όσο περνά από το χέρι του για το καλό των άλλων, και πως κυριολεκτικά δεν αξίζει τίποτα όποιος δεν είναι χρήσιμος σε κανέναν, είναι ωστόσο επίσης αλήθεια πως οι φροντίδες μας πρέπει να απλώνουνται πιο πέρα από το σήμερα, κι είναι καλό να παραλείπουμε τα πράματα που θα έφερναν ίσως κάποιο όφελος σε κείνους που ζουν τώρα, όταν είναι με σκοπό να κάνουμε άλλα που θ' αποφέρουν περισσότερα στα εγγόνια μας. Καθώς επίσης, πραγματικά επιθυμώ πολύ να γίνει γνωστό πως το λίγο που έχω μάθει

n'est presque rien, à comparaison de ce que j'ignore, et que je ne désespère pas de pouvoir apprendre; car c'est quasi le même de ceux qui découvrent peu à peu la vérité dans les sciences, que de ceux qui, commençant à devenir riches, ont moins de peine à faire de grandes acquisitions, qu'ils n'ont eu auparavant, étant plus pauvres, à en faire de beaucoup moindres. Ou bien on peut les comparer aux chefs d'armée, dont les forces ont coutume de croître à proportion de leurs victoires, et qui ont besoin de plus de conduite pour se maintenir après la perte d'une bataille, qu'ils n'ont, après l'avoir gagnée, à prendre des villes et des provinces. Car c'est véritablement donner des batailles que de tâcher à vaincre toutes les difficultés et les erreurs qui nous empêchent de parvenir à la connaissance de la vérité, et c'est en perdre une que de recevoir quelque fausse opinion touchant une matière un peu générale et importante; il faut, après, beaucoup plus d'adresse pour se remettre au même état qu'on était auparavant, qu'il ne faut à faire de grands progrès, lorsqu'on a déjà des principes qui sont assurés. Pour moi, si j'ai ci-devant trouvé quelques vérités dans les sciences (et j'espère que les choses qui sont contenues en ce volume feront juger que j'en ai trouvé quelques-unes), je puis dire que ce ne sont que des suites et des dépendances de cinq ou six principales difficultés que j'ai surmontées et que je compte pour autant de batailles où j'ai eu l'heur de mon côté. Même je ne craindrai pas de dire que je pense n'avoir plus besoin d'en gagner que deux ou trois autres semblables, pour venir entièrement à bout de mes desseins; et que mon âge n'est point si avancé que, selon le cours ordinaire de la nature, je ne puisse encore avoir assez de loisir pour cet effet. Mais je crois être d'autant plus obligé à ménager le temps qui me reste, que j'ai plus d'espérance de le pouvoir bien em-

ως τώρα δεν είναι σχεδόν τίποτα κοντά σε όσα αγνοώ και που δεν χάνω την ελπίδα πως θα μπορέσω να τα μάθω. Γιατί, με κείνους που αρχίζουν ν' ανακαλύπτουν σιγά - σιγά την αλήθεια μέσα στις επιστήμες συμβαίνει πάνω - κάτω ό,τι και με κείνους που, από τη στιγμή που αρχίσουν να γίνουνται πλούσιοι, έχουν πολύ λιγότερη δυσκολία ν' αποκτούν μεγάλα κέρδη παρ' όσην είχαν πριν, όταν είταν πιο φτωχοί, για ν' αποκτούν πολύ μικρότερα. Ή ακόμα μπορεί κανένας να τους συγκρίνει με τους στρατηγούς, που οι δυνάμεις τους αυξαίνουν συνήθως ανάλογα με τις νίκες τους, και που έχουν ανάγκη από περισσότερη ηγετική ικανότητα για να συγκρατηθούν αφού χάσουν μια μάχη, παρ' όση τους χρειάζεται, αφού την κερδίσουν, για να κυριέψουν πολιτείες κι επαρχίες. Γιατί, είναι πραγματικά να δίνεις μάχες το να προσπαθείς να υπερνικήσεις όλες τις δυσκολίες και τις πλάνες που μας εμποδίζουν να φτάσουμε στη γνώση τής αλήθειας. Κι είναι να χάνεις μιαν, όταν δέχεσαι μια γνώμη λανθασμένη που αφορά θέμα κάπως γενικό και σημαντικό, γιατί χρειάζεται κατόπι περισσότερη ικανότητα για να ξαναμπείς στην ίδια κατάσταση όπου είσουν πριν, απ' όση χρειάζεται για να κάνεις μεγάλες προόδους, όταν έχεις ήδη αρχές που να είναι σίγουρες. Όσο για μένα, αν βρήκα στα περασμένα μερικές αλήθειες στις επιστήμες, (κι ελπίζω πως όσα περιέχουνται μέσα σ' αυτόν τον τόμο[153] θα κάνουν να κριθεί πως ανακάλυψα πραγματικά μερικές), μπορώ να πω ότι δεν είναι παρά συνέπειες κι εξαρτήματα πέντε - έξη βασικών δυσκολιών που υπερνίκησα και που τις θεωρώ σαν ισάριθμες μάχες, στις οποίες είχα την τύχη με το μέρος μου. Δεν θα φοβηθώ μάλιστα να πω ότ πιστεύω πως δεν έχω πια ανάγκη να κερδίσω παρά άλλες δυό - τρεις παρόμοιες για να ολοκληρώσω τα σχέδιά μου, και ότι η ηλικία μου δεν είναι διόλου τόσο προχωρημένη[154] ώστε, με τον κανονικό ρου τών πραγμάτων της Φύσης, να μην μπορέσω να έχω ακόμα αρκετόν καιρό διαθέσιμο για τον σκοπό αυτόν. Νομίζω όμως πως όσο μεγαλύτερη ελπίδα έχω να τον χρησιμοποιήσω καλά, τόσο περισσότερη υποχρέωση έχω και να φειδω-

ployer; et j'aurais sans doute plusieurs occasions de le perdre, si je publiais les fondements de ma physique. Car, encore qu'ils soient presque tous si évidents qu'il ne faut que les entendre pour les croire, et qu'il n'y en ait aucun dont je ne pense pouvoir donner des démonstrations, toutefois, à cause qu'ils est impossible qu'ils soient accordants avec toutes les diverses opinions des autres hommes, je prévois que je serais souvent diverti par les oppositions qu'ils feraient naître.

60.—On peut dire que ces oppositions seraient utiles, tant afin de me faire connaître mes fautes qu'afin que, si j'avais quelque chose de bon, les autres en eussent par ce moyen plus d'intelligence, et que, comme plusieurs peuvent plus voir qu'un homme seul, commençant dès maintenant à s'en servir, ils m'aidassent aussi de leurs inventions. Mais, encore que je me reconnaisse extrêmement sujet à faillir, et que je ne me fie quasi jamais aux premières pensées qui me viennent, toutefois l'expérience que j'ai des objections qu'on me peut faire, m'empêche d'en espérer aucun profit: car j'ai déjà souvent éprouvé les jugements tant de ceux que j'ai tenus pour mes amis que de quelques autres à qui je pensais être indifférent, et même aussi de quelques-uns dont je savais que la malignité et l'envie tâcheraient assez à découvrir ce que l'affection cacherait à mes amis; mais il est rarement arrivé qu'on m'ait objecté quelque chose que je n'eusse point du tout prévue, si ce n'est qu'elle fût fort éloignée de mon sujet; en sorte que je n'ai quasi jamais rencontré aucun censeur de mes opinions, qui ne me semblât ou moins rigoureux, ou moins équitable que moi-même. Et je n'ai jamais remarqué non plus que, par le moyen des disputes qui se pratiquent dans les écoles, on ait découvert aucune vérité qu'on ignorât auparavant; car, pendant que chacun tâche de vaincre, on s'exerce bien plus à

λεύουμαι τον καιρό που μου απομένει. Και θα είχα σίγουρα πολλές ευκαιρίες να τον χάσω, αν δημοσίευα τις βάσεις τις Φυσικής μου. Γιατί, όσο κι αν σχεδόν όλες τους είναι τόσο ολοφάνερες που αρκεί να τις ακούσει κανένας για να τις παραδεχτεί, και δεν υπάρχει καμιά για την οποιά να μην πιστεύω πως είμαι σε θέση να δώσω αποδείξεις, ωστόσο, επειδή είναι αδύνατο να συμφωνούν με όλες τις διάφορες γνώμες των άλλων ανθρώπων, προβλέπω πως συχνά θα χασομερούσα με τις αντιθέσεις που θα γεννούσαν.

60.—Μπορεί να πει κανένας πως οι αντιθέσεις αυτές θα είταν χρήσιμες, τόσο για να με κάνουν να γνωρίσω τα λάθη μου, όσο και για να μπορούσαν οι άλλοι, αν είχα κάτι καλό, να το κατανοήσουν μ' αυτόν τον τρόπο καλύτερα, και πως—καθώς οι πολλοί μπορούν να δουν περισσότερα από έναν άνθρωπο μόνο — αρχίζοντας από τώρα να χρησιμοποιούν (το καλό που είχα βρει εγώ) θα με βοηθούσαν κι αυτοί με τις δικές τους εφευρέσεις. Όμως, όσο κι αν αναγνωρίζω πως υπόκειμαι πάρα πολύ σε λάθη και δεν εμπιστεύουμαι σχεδόν ποτέ στις πρώτες σκέψεις που μου έρχουνται, ωστόσο η πείρα που έχω για τις αντιρρήσεις που μπορούν να μου προβάλουν άλλοι μ' εμποδίζει να ελπίζω κανένα όφελος απ' αυτές. Γιατί, συχνά δοκίμασα τις κρίσεις τόσο εκείνων που θεωρούσα φίλους μου, όσο και μερικών άλλων, στους οποίους πίστευα πως είμουν αδιάφορος, καθώς επίσης και μερικών, για τους οποίους ξερα πως η κακεντρέχεια κι ο φθόνος τους θα προσπαθούσαν αρκετά ν' ανακαλύψουν ό,τι θα έκρυβε από τους φίλους μου η στοργή. Σπάνια όμως έτυχε να μου πρόβαλαν καμιάν αντίρρηση που να μην την είχα καθόλου προβλέψει, εκτός αν είταν πάρα πολύ απομακρυσμένη από το θέμα μου, σε τρόπο που δεν συνάντησα σχεδόν ποτέ κανέναν κριτή τών γνώσεών μου που να μη μου φάνηκε ή λιγότερο αυστηρός ή λιγότερο δίκαιος από τον εαυτό μου. Κι ούτε ποτέ παρατήρησα πως με τις συζητήσεις που γίνουνται στις σχολές ανακάλυψαν ποτέ καμιάν αλήθεια που να την αγνοούσαν πριν. Γιατί, όταν ο καθένας προσπαθεί να βγει νικητής, όλοι γυμνάζουνται πολύ περισ-

faire valoir la vraisemblance qu'à peser les raisons de part et d'autre; et ceux qui ont été longtemps bons avocats ne sont pas pour cela, par après, meilleurs juges.

61.—Pour l'utilité que les autres recevraient de la communication de mes pensées, elle ne pourrait aussi être fort grande, d'autant que je ne les ai point encore conduites si loin, qu'il ne soit besoin d'y ajouter beaucoup de choses avant que de les expliquer à l'usage. Et je pense pouvoir dire sans vanité que, s'il y a quelqu'un qui en soit capable, ce doit être plutôt moi qu'aucun autre: non pas qu'il ne puisse y avoir au monde plusieurs esprits incomparablement meilleurs que le mien; mais pource qu'on ne saurait si bien concevoir une chose et la rendre sienne, lorsqu'on l'apprend de quelque autre, que lorsqu'on l'invente soi-même. Ce qui est si véritable en cette matière, que, bien que j'aie souvent expliqué quelques-unes de mes opinions à des personnes de très bon esprit, et qui, pendant que je leur parlais, semblaient les entendre fort distinctement, toutefois, lorsqu'ils les ont redites, j'ai remarqué qu'ils les ont changées presque toujours en telle sorte que je ne les pouvais plus avouer pour miennes. A l'occasion de quoi je suis bien aise de prier ici nos neveux de ne croire jamais que les choses qu'on leur dira viennent de moi, lorsque je ne les aurai point moi-même divulguées. Et je ne m'étonne aucunement des extravagances qu'on attribue à tous ces anciens philosophes dont nous n'avons point les écrits, ni ne juge pas pour cela que leurs pensées aient été fort déraisonnables, vu qu'ils étaient des meilleurs esprits de leurs temps, mais seulement qu'on nous les a mal rapportées. Comme on voit aussi que presque jamais il n'est arrivé qu'aucun de leurs sectateurs les ait surpassés; et je m'assure que les plus passionnés de ceux qui suivent maintenant Aristote, se croiraient heureux, s'ils avaient autant de connaissance de la nature qu'il

σότερο στο να επικρατήσει η αληθοφάνεια παρά στο να ζυγίζουν τα επιχειρήματα της κάθε πλευράς. Κι όσοι έκαναν πολύν καιρό καλοί δικηγόροι δεν είναι γι' αυτό καλύτεροι δικαστές.

61.—Όσο για την ωφέλεια που θα είχαν οι άλλοι από την ανακοίνωση των σκέψεών μου, ούτε κι αυτή θα μπορούσε να είναι πολύ μεγάλη, καθώς μάλιστα δεν τις προχώρησα ως τώρα τόσο πολύ ώστε να μην είναι ανάγκη να τους προστεθούν ακόμα πολλά πριν μπουν σε χρήση[155]. Και νομίζω πως μπορώ να πω δίχως ματαιοδοξία πως, αν υπάρχει κάποιος που να είναι άξιος να το κάνει, αυτός πρέπει να είμαι μάλλον εγώ παρά οποιοσδήποτε άλλος. Όχι πως δεν μπορεί να υπάρχουν στον κόσμο πολλά πνεύματα ασύγκριτα καλύτερα από το δικό μου, αλλά επειδή δεν μπορούμε να διανοηθούμε κάτι και να το κάνουμε δικό μας τόσο καλά όταν το μαθαίνουμε από άλλον, όσο όταν το βρίσκουμε μόνοι μας. Αυτό είναι τόσο αληθινό σε τούτο το θέμα, που μολονότι εξήγησα συχνά κάποιες γνώμες μου σε πρόσωπα με πολύ καλό μυαλό και που, ενόσο μιλούσα, έμοιαζαν να τις καταλαβαίνουν πολύ καθαρά, ωστόσο, όταν τις επανέλαβαν, παρατήρησα πως τις άλλαξαν σχεδόν πάντα σε τρόπο που δεν μπορούσα πια να τις παραδεχτώ για δικές μου. Με τούτη την ευκαιρία, επωφελούμαι για να παρακαλέσω εδώ τα εγγόνια μας να μην πιστέψουν ποτέ πως όσα τους πούνε προέρχουνται από μένα, όταν δεν τα έχω δημοσιέψει εγώ ο ίδιος. Και δεν παραξενεύουμαι καθόλου για τους εξωφρενισμούς που φορτώνουν σ' όλους εκείνους τους αρχαίους φιλοσόφους, των οποίων δεν έχουμε τα συγγράμματα, κι ούτε κρίνω για τούτο πως οι σκέψεις τους είταν παραλογότατες — μια που οι άνθρωποι αυτοί είταν από τα καλύτερα πνεύματα του καιρού τους—παρά (πιστεύω) μονάχα πως μας έχουν μεταδοθεί στραβά. Όπως βλέπουμε επίσης πως σχεδόν ποτέ δεν έχει συμβεί να τους έχει ξεπεράσει κανένας από τους οπαδούς τους, κι είμαι βέβαιος πως κι οι φανατικότεροι από κείνους που ακολουθούν τώρα τον Αριστοτέλη θα θεωρούσαν τον εαυτό τους ευτυχισμένο αν είχαν για τη Φύση όσες γνώσεις είχε κείνος, έστω

en a eu, encore même que ce fût à condition qu'ils n'en auraient jamais davantage. Ils sont comme le lierre, qui ne tend point à monter plus haut que les arbres qui le soutiennent, et même souvent qui redescend, après qu'il est parvenu jusques à leur faîte; car il me semble aussi que ceux-là redescendent, c'est-a-dire se rendent en quelque façon moins savants que s'ils s'abstenaient d'étudier, lesquels, non contents de savoir tout ce qui est intelligiblement expliqué dans leur auteur, veulent, outre cela, y trouver la solution de plusieurs difficultés dont il ne dit rien et auxquelles il n'a peut-être jamais pensé. Toutefois leur façon de philosopher est fort commode pour ceux qui n'ont que des esprits fort médiocres; car l'obscurité des distinctions et des principes dont ils se servent est cause qu'ils peuvent parler de toutes choses aussi hardiment que s'ils les savaient, et soutenir tout ce qu'ils en disent contre les plus subtils et les plus habiles, sans qu'on ait moyen de les convaincre. En quoi ils me semblent pareils à un aveugle, qui, pour se battre sans désavantage contre un qui voit, l'aurait fait venir dans le fond de quelque cave fort obscure; et je puis dire que ceux-ci ont intérêt que je m'abstienne de publier les principes de la philosophie dont je me sers: car, étant très simples et très évidents, comme ils sont, je ferais quasi le même, en les publiant, que si j'ouvrais quelques fenêtres et faisais entrer du jour dans cette cave où ils sont descendus pour se battre. Mais même les meilleurs esprits n'ont pas occasion de souhaiter de les connaître: car, s'ils veulent savoir parler de toutes choses et acquérir la réputation d'être doctes, ils y parviendront plus aisément en se contentant de la vraisemblance, qui peut être trouvée sans grande peine en toutes sortes de matières, qu'en cherchant la vérité, qui ne se découvre que peu à peu en quelques-unes, et qui, lorsqu'il

κι αν αυτό γινόταν με τον όρο πως δεν θ' αποκτούσαν ποτέ περισσότερες. Οι άνθρωποι αυτοί είναι σαν τον κισσό, που δεν τείνει ποτέ ν' ανέβει ψηλότερα από τα δέντρα που τον στηρίζουν, και συχνά μάλιστα ξανακατεβαίνει αφού φτάσει ως την κορφή τους. Γιατί, μου φαίνεται πως ξανακατεβαίνουν επίσης, πως καταντούν δηλαδή κατά έναν τρόπο λιγότερο σοφοί παρά αν απόφευγαν τη μελέτη, εκείνοι που, μη όντας ευχαριστημένοι με το να μάθουν όλα όσα είναι εξηγημένα με τρόπο νοητό μέσα στον συγγραφέα τους, θέλουν επιπλέον να βρουν μέσα σ' αυτόν και τη λύση πολλών δυσκολιών, για τις οποίες δεν λέει τίποτα και που ίσως δεν τις σκέφτηκε ποτέ. Ωστόσο, ο τρόπος τους να φιλοσοφούν είναι πολύ βολικός για όσους έχουν πολύ μέτριο πνεύμα. Γιατί, το σκοτάδι τών διακρίσεων και των αρχών που χρησιμοποιούν γίνεται αιτία να μπορούν να μιλούν για όλα τα πράματα με την ίδια τόλμη σαν να τα γνώριζαν, και να υποστηρίζουν όλα όσα λένε, αντιμετωπίζοντας και τους οξύτερους και τους ικανότερους (αντιπάλους), χωρίς να έχει κανένας τον τρόπο να τους μεταπείσει. Σ' αυτό μού φαίνουνται όμοιοι με τυφλό, που θέλοντας να χτυπηθεί, χωρίς να μειονεκτήσει, με κάποιον που βλέπει, θα τον είχε κάνει να πάει στο βάθος κανενός πολύ σκοτεινού υπογείου. Και μπορώ να πω πως οι τέτοιοι έχουν συμφέρο ν' αποφύγω να δημοσιέψω τις αρχές τής φιλοσοφίας που χρησιμοποιώ[156], γιατί, καθώς είναι πολύ απλές και πολύ προφανείς, θα έκανα, δημοσιεύοντάς τις περίπου το ίδιο σαν ν' άνοιγα μερικά παράθυρα κι έμπαζα φως σ' αυτό το υπόγειο όπου κατέβηκαν να χτυπηθούν. Αλλά ούτε κι υπάρχει, για τα καλύτερα πνεύματα, περίπτωση να επιθυμούν να τις γνωρίσουν. Γιατί, αν θέλουν να μπορούν να μιλούν για όλα τα πράματα και ν' αποχτήσουν τη φήμη πως είναι σοφοί, θα το κατορθώνουν ευκολότερα μένοντας ικανοποιημένοι με την αληθοφάνεια, που μπορεί να βρεθεί δίχως μεγάλο κόπο σε κάθε είδους θέματα, παρά αναζητώντας την αλήθεια, που αποκαλύπτεται μονάχα σιγά - σιγά σε μερικά, και που τους υποχρεώνει, όταν πρόκειται να μιλήσουν για

est question de parler des autres, oblige à confesser franchement qu'on les ignore. Que s'ils préfèrent la connaissance de quelque peu de vérité à la vanité de paraître n'ignorer rien, comme sans doute elle est bien préférable, et qu'ils veuillent suivre un dessein semblable au mien, ils n'ont pas besoin pour cela que je leur dise rien davantage que ce que j'ai déjà dit en ce discours. Car, s'ils sont capables de passer plus outre que je n'ai fait, ils le seront aussi, à plus forte raison, de trouver d'eux-mêmes tout ce que je pense avoir trouvé. D'autant que, n'ayant jamais rien examiné que par ordre, il est certain que ce qui me reste encore à découvrir est de soi plus difficile et plus caché que ce que j'ai pu ci-devant rencontrer, et ils auraient bien moins de plaisir à l'apprendre de moi que d'eux-mêmes; outre que l'habitude qu'ils acquerront en cherchant premièrement des choses faciles, et passant peu à peu par degrés à d'autres plus difficiles, leur servira plus que toutes mes instructions ne sauraient faire. Comme pour moi je me persuade que, si on m'eût enseigné dès ma jeunesse toutes les vérités dont j'ai cherché depuis les démonstrations, et que je n'eusse eu aucune peine à les apprendre, je n'en aurais peut-être jamais su aucunes autres, et du moins que jamais je n'aurais acquis l'habitude et la facilité que je pense avoir d'en trouver toujours de nouvelles, à mesure que je m'applique à les chercher. Et en un mot, s'il y a au monde quelque ouvrage qui ne puisse être si bien achevé par aucun autre que par le même qui l'a commencé, c'est celui auquel je travaille.

62.—Il est vrai que, pour ce qui est des expériences qui peuvent y servir, un homme seul ne saurait suffire à les faire toutes; mais il n'y saurait aussi employer utilement d'autres mains que les siennes, sinon celles des artisans, ou telles gens qu'il pourrait payer, et à qui l'espérance du gain, qui est un

τα υπόλοιπα, να ομολογήσουν ειλικρινά πως τ' αγνοούν. Αν πάλι προτιμούν τη γνώση λιγοστής αλήθειας — που είναι αναμφίβολα πολύ προτιμότερο — από τη ματαιοδοξία τού να φανούν πως δεν αγνοούν τίποτα, και θέλουν ν' ακολουθήσουν ένα σχέδιο παρόμοιο με το δικό μου, δεν έχουν γι' αυτό ανάγκη να τους πω τίποτα περισσότερο απ' ό,τι έχω ήδη πει σε τούτον εδώ τον Λόγο. Γιατί, αν είναι ικανοί να προχωρήσουν πιο πέρα από μένα, θα είναι επίσης πολύ περισσότερο ικανοί να βρουν μονάχοι τους όλα όσα νομίζω πως βρήκα εγώ[157] — προπάντων καθώς, επειδή δεν έχω ποτέ ερευνήσει τίποτα δίχως τάξη, είναι βέβαιο πως ό,τι μού απομένει ακόμα ν' ανακαλύψω είναι καθαυτό δυσκολότερο και πιο κρυμμένο απ' ό,τι μπόρεσα να πετύχω ως τώρα — και θα είχαν πολύ λιγότερη ευχαρίστηση μαθαίνοντάς το από μένα παρά από τον εαυτό τους. Αφίνω πως η συνήθεια που θ' αποχτήσουν αναζητώντας πρώτα τα εύκολα πράματα και περνώντας σιγά - σιγά και σκαλί - σκαλί σ' άλλα δυσκολότερα θα τους χρησιμέψει καλύτερα απ' όσο θα μπορούσαν να τούς χρησιμέψουν όλες οι διδασκαλίες μου. Όπως επίσης, έχω και για τον εαυτό μου την πεποίθηση πως, αν μου είχε κανείς διδάξει, ήδη από τα νιάτα μου, όλες τις αλήθειες των οποίων αναζήτησα αργότερα τις αποδείξεις, και δεν είχα καταβάλει κανέναν κόπο για να τις μάθω, ποτέ δεν θα είχα ίσως μάθει καμιάν άλλη αλήθεια. Και τουλάχιστον δεν θα είχα ποτέ αποκτήσει τη συνήθεια και την ευκολία, που νομίζω πως έχω, να βρίσκω πάντα νέες αλήθειες, ενόσο πασχίζω να τις αναζητώ. Με μια λέξη, αν υπάρχει στον κόσμο κάποιο έργο, που κανένας άλλος δεν μπορεί να το αποτελειώσει τόσο καλά όσο ο ίδιος ακριβώς που το άρχισε, το έργο αυτό είναι εκείνο στο οποίο εγώ δουλεύω.

62.—Είναι αλήθεια πως, όσο για τα πειράματα που μπορούν να χρησιμέψουν σ' αυτό το έργο, ένας μόνος δεν θα μπορούσε να φτάσει να τα κάνει όλα. Ούτε όμως και θα μπορούσε να μεταχειριστεί με χρησιμότητα άλλα χέρια από τα δικά του, εκτός μόνο τα χέρια τεχνιτών ή ανθρώπων που θα μπορούσε να τους πληρώνει και που

moyen très efficace, ferait faire exactement toutes les choses qu'il leur prescrirait. Car, pour les volontaires qui, par curiosité ou désir d'apprendre, s'offriraient peut-être de lui aider, outre qu'ils ont pour l'ordinaire plus de promesses que d'effet et qu'ils ne font que de belles propositions dont aucune jamais ne réussit, ils voudraient infailliblement être payés par l'explication de quelques difficultés, ou du moins par des compliments et des entretiens inutiles, qui ne lui sauraient coûter si peu de son temps qu'il n'y perdît. Et pour les expériences que les autres ont déjà faites, quand bien même ils les lui voudraient communiquer, ce que ceux qui les nomment des secrets ne feraient jamais, elles sont pour la plupart composées de tant de circonstances ou d'ingrédients superflus, qu'il lui serait très malaisé d'en déchiffrer la vérité; outre qu'il les trouverait presque toutes si mal expliquées, ou même si fausses, à cause que ceux qui les ont faites se sont efforcés de les faire paraître conformes à leurs principes, que, s'il y en avait quelques-unes qui lui servissent, elles ne pourraient derechef valoir le temps qu'il lui faudrait employer à les choisir. De façon que, s'il y avait au monde quelqu'un qu'on sût assurément être capable de trouver les plus grandes choses et les plus utiles au public qui puissent être, et que, pour cette cause, les autres hommes s'efforçassent, par tous moyens, de l'aider à venir à bout de ses desseins, je ne vois pas qu'ils pussent autre chose pour lui, sinon fournir aux frais des expériences dont il a besoin et, du reste, empêcher que son loisir ne lui fût ôté par l'importunité de personne. Mais, outre que je ne présume pas tant de moi-même, que de vouloir rien promettre d'extraordinaire, ni ne me repais point de pensées si vaines, que de m'imaginer que le public se doive beaucoup intéresser en mes desseins, je n'ai pas aussi l'âme si basse, que je voulusse accepter de qui que

η ελπίδα του κέρδους, που είναι μέσο πολύ τελεσφόρο, θα τους παρακινούσε να κάνουν με ακρίβεια όλα όσα θα τους παράγγελνε. Γιατί, όσο για τους εθελοντές που θα προσφέρουνταν ίσως να τον βοηθήσουν από περιέργεια ή φιλομάθεια, αφίνω που είναι συνήθως περισσότερο υποσχέσεις παρά αποτέλεσμα, και δεν κάνουν παρά ωραίες προτάσεις, που καμιά τους δεν πετυχαίνει ποτέ, αυτοί θα ήθελαν το δίχως άλλο να πληρωθούν με την εξήγηση μερικών δυσχερειών ή τουλάχιστον με φιλοφρονήσεις και περιττές κουβέντες, που δεν θα του κόστιζαν τόσο λίγο από τον καιρό του ώστε να μη βγει ζημιωμένος. Όσο για τα πειράματα που έχουν ήδη κάνει οι άλλοι, κι αν ακόμα αυτοί δέχουνταν να του τα ανακοινώσουν — πράμα που δεν θα έκαναν ποτέ εκείνοι που τα ονομάζουν μυστικά — τα πειράματα αυτά αποτελούνται συνήθως από τόσες συνθήκες και συστατικά περιττά, που θα του είταν πολύ δύσκολο να εξιχνιάσει την αλήθεια που περιέχουν. Αφίνω που θα τα έβρισκε σχεδόν όλα τόσο άσχημα εξηγημένα, ή και τόσο ψεύτικα ακόμα — επειδή εκείνοι που τα έκαναν προσπάθησαν να τα κάνουν να φαίνουνται σύμφωνα με τις αρχές τους — ώστε κι αν ακόμα υπήρχαν μερικά που να του χρησίμευαν, και πάλι δεν θα μπορούσαν ν' αξίζουν τον καιρό που θα έπρεπε να διαθέσει για να τα ξεδιαλέξει. Σε τρόπο που, αν υπήρχε στον κόσμο κανένας που να τον είξεραν σίγουρα ικανό να βρεί τα πράματα, τα μεγαλύτερα και τα χρησιμότερα που μπορούν να υπάρξουν για την κοινωνία, και προσπαθούσαν για τούτο οι άλλοι άνθρωποι να τον βοηθήσουν με όλα τα μέσα να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, δεν βλέπω να μπορούσαν να κάνουν γι' αυτόν τίποτα άλλο παρά να συμμετέχουν στα έξοδα των πειραμάτων που θα είχε ανάγκη να εκτελέσει, κι ως προς τ' άλλα να εμποδίζουν την αδιακρισία οποιουδήποτε να του τρώει τον καιρό του[158]. Εκτός όμως που δεν έχω τόσο μεγάλη ιδέα τού εαυτού μου ώστε να θέλω να υποσχεθώ τίποτα το εξαιρετικό, ούτε και τρέφουμαι με σκέψεις τόσο μάταιες ώστε να φαντάζουμαι πως το κοινό πρέπει να ενδιαφέρεται πολύ για τα σχέδιά μου, δεν έχω επίσης και ψυχή τόσο

ce fût aucune faveur qu'on pût croire que je n'aurais pas méritée.

63.—Toutes ces considérations jointes ensemble furent cause, il y a trois ans, que je ne voulus point divulguer le traité que j'avais entre les mains, et même que je fus en résolution de n'en faire voir aucun autre pendant ma vie qui fût si général, ni duquel on pût entendre les fondements de ma physique. Mais il y a eu depuis derechef deux autres raisons, qui m'ont obligé à mettre ici quelques essais particuliers, et à rendre au public quelque compte de mes actions et de mes desseins. La première est que, si j'y manquais, plusieurs, qui ont su l'intention que j'avais eue ci-devant de faire imprimer quelques écrits, pourraient s'imaginer que les causes pour lesquelles je m'en abstiens seraient plus à mon désavantage qu'elles ne sont. Car, bien que je n'aime pas la gloire par excès, ou même, si je l'ose dire, que je la haïsse en tant que je la juge contraire au repos, lequel j'estime sur toutes choses, toutefois aussi je n'ai jamais tâché de cacher mes actions comme des crimes, ni n'ai usé de beaucoup de précautions pour être inconnu, tant à cause que j'eusse cru me faire tort qu'à cause que cela m'aurait donné quelque espèce d'inquiétude, qui eût derechef été contraire au parfait repos d'esprit que je cherche. Et pource que, m'étant toujours ainsi tenu indifférent entre le soin d'être connu ou ne l'être pas, je n'ai pu empêcher que je n'acquisse quelque sorte de réputation, j'ai pensé que je devais faire de mon mieux pour m'exempter au moins de l'avoir mauvaise. L'autre raison qui m'a obligé à écrire ceci est que, voyant tous les jours de plus en plus le retardement que souffre le dessein que j'ai de m'instruire, à cause d'une infinité d'expériences dont j'ai besoin, et qu'il est impossible que je fasse sans l'aide d'autrui, bien que je ne me flatte pas tant que d'espérer que le public prenne grande part en mes

ταπεινή ώστε να θέλω να δεχθώ από οποιονδήποτε άλλον καμιά χάρη που θα μπορούσε να θεωρηθεί πως δεν την αξίζω.

63.—Όλες αυτές οι απόψεις ενωμένες έγιναν αιτία, πριν από τρία χρόνια χρόνια, να μη θελήσω να δημοσιέψω την πραγματεία που είχα στα χέρια μου, και πήρα μάλιστα την απόφαση να μην παρουσιάσω στη ζωή μου καμιάν άλλη που να είναι τόσο γενική, ούτε και που να μπορεί κανείς να καταλάβει απ' αυτήν τις βάσεις τής Φυσικής μου. Από τότε όμως μου παρουσιάστηκαν πάλι δυό άλλες αιτίες που με υποχρέωσαν να βάλω εδώ μερικά ειδικά δοκίμια και να δώσω στον κόσμο κάποιο λογαριασμό για τις πράξεις μου και τα σχέδιά μου. Η πρώτη είναι πως, αν δεν το έκανα, πολλοί που είχαν μάθει την πρόθεση που είχα άλλοτε να δημοσιέψω μερικά μου συγγράμματα, θα μπορούσαν να φανταστούν πως οι λόγοι για τους οποίους δεν το κάνω είναι περισσότερο σε βάρος μου απ' ό,τι πραγματικά είναι. Γιατί, όσο κι αν δεν αγαπώ υπερβολικά τη δόξα, ή μάλιστα, αν τολμώ να το πω, όσο κι αν τη μισώ, επειδή τη θεωρώ αντίθετη στην ησυχία μου, που την εκτιμώ περισσότερο απ' όλα, ωστόσο επίσης δεν προσπάθησα ποτέ να κρύψω τις πράξεις μου σαν να είταν εγκλήματα, κι ούτε χρησιμοποίησα πολλές προφυλάξεις για να μείνω άγνωστος, τόσο επειδή θα θεωρούσα πως αδικώ τον εαυτό μου, όσο κι επειδή αυτό θα μου έδινε ένα είδος ανησυχίας που θα είταν και πάλι αντίθετη με την τέλεια πνευματική γαλήνη που αναζητώ. Κι επειδή, αν και έμεινα πάντα αδιάφορος ανάμεσα στη φροντίδα να γίνω ή να μη γίνω γνωστός, δεν μπόρεσα να εμποδίσω το ν' αποκτήσω ένα είδος φήμης, σκέφτηκα πως έπρεπε να βάλω τα δυνατά μου για ν' αποφύγω τουλάχιστον να είναι η φήμη μου κακή. Η άλλη αιτία που με υποχρέωσε να γράψω τούτον εδώ τον Λόγο είναι πως βλέπω κάθε μέρα ολοένα περισσότερο την καθυστέρηση που το σχέδιο που έχω να διδαχτώ παθαίνει εξαιτίας μιας απειρίας πειραμάτων που μου χρειάζουνται και που μου είναι αδύνατο να κάνω δίχως τη βοήθεια τρίτου. Και μολονότι δεν κολακεύουμαι τόσο ώστε να ελπίζω πως το κοινό συμμερί-

intérêts, toutefois je ne veux pas aussi me défaillir tant à moi-même que de donner sujet à ceux qui me survivront de me reprocher quelque jour que j'eusse pu leur laisser plusieurs choses meilleures que je n'aurai fait, si je n'eusse point négligé de leur faire entendre en quoi ils pouvaient contribuer à mes desseins.

64.—Et j'ai pensé qu'il m'était aisé de choisir quelques matières qui, sans être sujettes à beaucoup de controverses, ni m'obliger à déclarer davantage de mes principes que je ne désire, ne laisseraient pas de faire voir assez clairement ce que je puis ou ne puis pas dans les sciences. En quoi je ne saurais dire si j'ai réussi, et je ne veux point prévenir les jugements de personne, en parlant moi-même de mes écrits; mais je serai bien aise qu'on les examine, et afin qu'on en ait d'autant plus d'occasion, je supplie tous ceux qui auront quelques objections à y faire, de prendre la peine de les envoyer à mon libraire, par lequel en étant averti, je tâcherai d'y joindre ma réponse en même temps; et par ce moyen les lecteurs, voyant ensemble l'un et l'autre, jugeront d'autant plus aisément de la vérité. Car je ne promets pas d'y faire jamais de longues réponses, mais seulement d'avouer mes fautes fort franchement, si je les connais, ou bien, si je ne les puis apercevoir, de dire simplement ce que je croirai être requis pour la défense des choses que j'ai écrites, sans y ajouter l'explication d'aucune nouvelle matière, afin de ne me pas engager sans fin de l'une en l'autre.

65.—Que si quelques-unes de celles dont j'ai parlé au commencement de la *Dioptrique* et des *Météores* choquent d'abord à cause que je les nomme des suppositions, et que je ne semble pas avoir envie de les prouver, qu'on ait la patience de lire le tout avec attention, et j'espère qu'on s'en trouvera

ζεται τα ενδιαφέροντά μου, δεν θέλω ωστόσο να κάνω στον εαυτό μου τέτοια παράλειψη ώστε να δώσω αφορμή, σε όσους θα επιζήσουν, να με κατηγορήσουν μια μέρα πως θα είχα μπορέσει να τους αφίσω πολλά πράματα πολύ καλύτερα απ' όσα θα έχω αφίσει, αν δεν είχα αμελήσει πάρα πολύ να τους δώσω να καταλάβουν σε τι μπορούσαν να συμβάλουν στα σχέδιά μου.

64.—Και σκέφτηκα πως μου είταν εύκολο να διαλέξω μερικά θέματα που, χωρίς να δίνουν λαβή σε πολλές αντιγνωμίες, ούτε και να με υποχρεώνουν να φανερώσω περισσότερες απ' όσες αρχές μου επιθυμώ, δεν θα παρέλειπαν να δείξουν αρκετά καθαρά τι μπορώ ή τι δεν μπορώ να κάνω στις επιστήμες. Όσο γι' αυτό, δεν είμαι σε θέση να πω αν το κατόρθωσα, και δεν θέλω να προκαταλάβω τις κρίσεις κανενός, μιλώντας ο ίδιος για τα συγγράμματά μου. Θα είμαι όμως πολύ ευχαριστημένος αν τα εξετάσουν. Και για να έχουν όσο το δυνατόν περισσότερες ευκαιρίες γι' αυτό, ικετεύω όλους εκείνους που θα έχουν να φέρουν αντιρρήσεις στα έργα μου, να λάβουν τον κόπο να τις στείλουν στον βιβλιοπώλη μου, κι εγώ, ειδοποιημένος απ' αυτόν, θα προσπαθήσω να τους επισυνάψω συνάμα και την απάντησή μου. Έτσι, οι αναγνώστες, βλέποντας και τα δυό θα κρίνουν ευκολότερα σχετικά με την αλήθεια. Δεν υπόσχουμαι να κάνω ποτέ μακρυές απαντήσεις, αλλά μονάχα, είτε θα ομολογώ με πολλή ειλικρίνεια τα λάθη μου, αν τα αναγνωρίζω, είτε, αν δεν μπορώ να τα διακρίνω, θα λέω απλώς ό,τι νομίζω πως χρειάζεται για να υπερασπίσω τα όσα έχω γράψει, δίχως να προσθέτω την εξήγηση κανενός νέου θέματος, για να μην μπλέκω ατέλειωτα από το ένα στο άλλο.

65.—Αν μερικά από τα θέματα για τα οποία μίλησα στην αρχή τής *Διοπτρικής* και των *Μετεώρων* ενοχλούν αρχικά επειδή τα ονομάζω υποθέσεις και δεν φαίνουμαι να έχω διάθεση να τ' αποδείξω, ας έχει ο αναγνώστης την υπομονή να διαβάσει προσεκτικά το σύνολο, κι ελπίζω πως θα μείνει ικανοποιημένος. Γιατί, μου φαίνεται

satisfait. Car il me semble que les raisons s'y entresuivent en telle sorte que, comme les dernières sont démontrées par les premières qui sont leurs causes, ces premières le sont réciproquement par les dernières, qui sont leurs effets. Et on ne doit pas imaginer que je commette en ceci la faute que les logiciens nomment un cercle; car l'expérience rendant la plupart de ces effets très certains, les causes dont je les déduis ne servent pas tant à les prouver qu'à les expliquer; mais, tout au contraire, ce sont elles qui sont prouvées par eux. Et je ne les ai nommées des suppositions qu'afin qu'on sache que je pense les pouvoir déduire de ces premières vérités que j'ai ci-dessus expliquées, mais que j'ai voulu expressément ne le pas faire, pour empêcher que certains esprits, qui s'imaginent qu'ils savent en un jour tout ce qu'un autre a pensé en vingt années, sitôt qu'il leur en a seulement dit deux ou trois mots et qui sont d'autant plus sujets à faillir et moins capables de la vérité qu'ils sont plus pénétrants et plus vifs, ne puissent de là prendre occasion de bâtir quelque philosophie extravagante sur ce qu'ils croiront être mes principes, et qu'on m'en attribue la faute. Car, pour les opinions qui sont toutes miennes, je ne les excuse point comme nouvelles, d'autant que, si on en considère bien les raisons, je m'assure qu'on les trouvera si simples et si conformes au sens commun, qu'elles sembleront moins extraordinaires et moins étranges qu'aucunes autres qu'on puisse avoir sur mêmes sujets. Et je ne me vante point aussi d'être le premier inventeur d'aucunes, mais bien que je ne les ai jamais reçues ni pource qu'elles avaient été dites par d'autres, ni pource qu'elles ne l'avaient point été, mais seulement pource que la raison me les a persuadées.

66.—Que si les artisans ne peuvent si tôt exécuter l'invention qui est expliquée en la *Dioptrique,* je ne crois pas qu'on

πως οι λόγοι ακολουθούν ο ένας τον άλλο με τέτοιον τρόπο, που, καθώς οι τελευταίοι αποδείχνουνται από τους πρώτους, που είναι τα αίτιά τους, έτσι κι οι πρώτοι αυτοί εξηγιούνται[159] αμοιβαία από τους τελευταίους, που είναι τ' αποτελέσματά τους. Και δεν πρέπει να φανταστεί κανείς πως κάνω εδώ το λάθος που όσοι μελετούν τη λογική ονομάζουν (φαύλο) κύκλο. Γιατί, μια που το πείραμα κάνει πολύ βέβαια τα περισσότερα απ' αυτά τ' αποτελέσματα, τα αίτια απ' όπου τα συνάγω δεν χρησιμεύουν τόσο στο να τ' αποδείχνω, όσο στο να τα εξηγώ, κι είναι απεναντίας τα αίτια που αποδείχνουνται από τ' αποτελέσματα. Και τα ονόμασα υποθέσεις μονάχα για να ξέρει ο αναγνώστης ότι πιστεύω πως μπορώ να τα συνάγω από τις πρωταρχικές εκείνες αλήθειες που εξήγησα παραπάνω, αλλά επίτηδες δεν θέλησα να το κάνω[160], για να εμποδίσω μερικούς — που μόλις τους πει κανένας μονάχα δυό - τρία λόγια φαντάζουνται πως έμαθαν μέσα σε μια μέρα όλα όσα ένας άλλος σκέφτηκε μέσα σε είκοσι χρόνια, και που όσο περισσότερο διορατικοί και ζωηροί είναι, τόσο είναι και περισσότερο ικανοί να γελαστούν και λιγότερο άξιοι ν' ανακαλύψουν την αλήθεια — να μπορέσουν να βρουν την ευκαιρία να οικοδομήσουν, πάνω σε ό,τι θα φανταστούν πως είναι οι δικές μου αρχές, καμιάν εξωφρενική φιλοσοφία, και να καταλογιστούν κατόπι σε μένα τα λάθη της. Όσο για τις γνώμες που είναι εντελώς δικές μου, δεν ζητώ γι' αυτές επιείκεια, επειδή τάχα είναι νέες, καθώς μάλιστα, αν εξετάσει κανένας καλά τους λόγους τους, είμαι βέβαιος πως θα τους βρει τόσο απλούς και τόσο σύμφωνους με τον κοινό νου, ώστε θα του φανούν λιγότερο παράξενοι από οποιουσδήποτε άλλους λόγους που θα μπορούσαν να υπάρξουν πάνω στα ίδια θέματα. Κι ούτε καυχιέμαι πως είμαι ο πρώτος εφευρέτης κανενός λόγου, παρά μονάχα πως ποτέ δεν δέχτηκα κανέναν επειδή είχε ειπωθεί από άλλους, ή επειδή δεν είχε ειπωθεί διόλου, παρά μονάχα επειδή μ' έπεισε γι' αυτόν το λογικό μου.

66.—Αν τώρα δεν μπορούν οι τεχνίτες να εκτελέσουν αμέσως την εφεύρεση[161] που βρίσκεται εξηγημένη μέσα στη *Διοπτρική*

puisse dire pour cela qu'elle soit mauvaise: car, d'autant qu'il faut de l'adresse et de l'habitude pour faire et pour ajuster les machines que j'ai décrites, sans qu'il y manque aucune circonstance, je ne m'étonnerais pas moins s'ils rencontraient du premier coup, que si quelqu'un pouvait apprendre en un jour à jouer du luth excellemment, par cela seul qu'on lui aurait donné de la tablature qui serait bonne. Et si j'écris en français, qui est la langue de mon pays, plutôt qu'en latin, qui est celle de mes précepteurs, c'est à cause que j'espère que ceux qui ne se servent que de leur raison naturelle toute pure, jugeront mieux de mes opinions que ceux qui ne croient qu'aux livres anciens. Et pour ceux qui joignent le bon sens avec l'étude, lesquels seuls je souhaite pour mes juges, ils ne seront point, je m'assure, si partiaux pour le latin, qu'ils refusent d'entendre mes raisons pource que je les explique en langue vulgaire.

67.—Au reste, je ne veux point parler ici en particulier des progrès que j'ai espérance de faire à l'avenir dans les sciences, ni m'engager envers le public d'aucune promesse que je ne sois pas assuré d'accomplir; mais je dirai seulement que j'ai résolu de n'employer le temps qui me reste à vivre à autre chose qu'à tâcher d'acquérir quelque connaissance de la nature, qui soit telle qu'on en puisse tirer des règles pour la médecine, plus assurées que celles qu'on a eues jusqu'à présent; et que mon inclination m'éloigne si fort de toute sorte d'autres desseins, principalement de ceux qui ne sauraient être utiles aux uns qu'en nuisant aux autres, que si quelques occasions me contraignaient de m'y employer, je ne crois point que je fusse capable d'y réussir. De quoi je fais ici une déclaration que je sais bien ne pouvoir servir à me rendre consi-

μου, δεν πιστεύω πως μπορεί γι᾽ αυτό κανένας να πει πως η εφεύρεσή μου είναι κακή. Γιατί, μια που χρειάζεται επιδεξιότητα και πείρα για να φτιάσει κανένας και να συναρμολογήσει τις μηχανές που έχω περιγράψει, έτσι που να μην τους λείψει κανένας όρος, δεν θα παραξενευτώ, αν πετύχουν με την πρώτη, λιγότερο απ᾽ ό,τι θα παραξενευόμουν αν κανένας κατάφερνε να μάθει μέσα σε μια μέρα να παίζει λαγούτο εξαίρετα, μόνο και μόνο επειδή του έδωσαν ένα καλό τετράδιο μουσικής. Κι αν γράφω γαλλικά, που είναι η γλώσσα τού τόπου μου, κι όχι λατινικά, που είναι η γλώσσα τών δασκάλων μου, το κάνω επειδή ελπίζω πως όσοι χρησιμοποιούν αποκλειστικά το φυσικό λογικό τους εντελώς άδολο, θα κρίνουν τις γνώμες μου καλύτερα από κείνους που πιστεύουν μονάχα στ᾽ αρχαία βιβλία. Κι εκείνοι που συνδυάζουν την ορθοφροσύνη με τη μελέτη, και τους οποίους μόνους επιθυμώ να έχω για κριτές μου, είμαι σίγουρος πως δεν θα μεροληπτήσουν για τα λατινικά τόσο πολύ ώστε ν᾽ αρνηθούν να καταλάβουν τους λόγους μου, επειδή τους εξηγώ σε λαϊκή γλώσσα.

67.—Κατά τ᾽ άλλα, δεν θέλω διόλου να μιλήσω εδώ ιδιαίτερα για τις προόδους που ελπίζω να κάνω μελλοντικά στις επιστήμες, ούτε και να υποχρεωθώ στο κοινό με καμιάν υπόσχεση που δεν είμαι σίγουρος πως θα την εκτελέσω. Αλλά θα πω μονάχα πως αποφάσισα να χρησιμοποιήσω αποκλειστικά τον καιρό που μου μένει, προσπαθώντας ν᾽ αποκτήσω κάποιες γνώσεις για τη Φύση, τέτοιες που να μπορέσουν να βγάλουν απ᾽ αυτές για την ιατρική κανόνες πιο σίγουρους από εκείνους που υπάρχουν ως σήμερα. Και θα προσθέσω πως η κλίση μου με απομακρύνει τόσο πολύ από κάθε είδους άλλα σχέδια—προπάντων από κείνα που δεν θα μπορούσαν να είναι χρησιμα σε μερικούς δίχως να ζημιώσουν τους άλλους[162]— που αν ορισμένες περιστάσεις μ᾽ εξανάγκαζαν να καταγίνω με τέτοια, δεν πιστεύω καθόλου πως θα είμουν ικανός να τα καταφέρω. Κάνω έτσι εδώ μια δήλωση που, το ξέρω, δεν μπορεί να συντείνει στο να με κάνει σπουδαίο στον κόσμο, ούτε όμως κι έχω καμιάν

dérable dans le monde, mais aussi n'ai-je aucunement envie de l'être; et je me tiendrai toujours plus obligé à ceux par la faveur desquels je jouirai sans empêchement de mon loisir, que je ne ferais à ceux qui m'offriraient les plus honorables emplois de la terre.

όρεξη να γίνω σπουδαίος. Και θα θεωρώ πάντα τον εαυτό μου περισσότερο υποχρεωμένο σε κείνους που θα μου κάνουν τη χάρη να μ' αφίσουν να χαίρουμαι ανεμπόδιστα τον καιρό που διαθέτω, παρά σε κείνους που θα μου πρόσφεραν τα τιμητικότερα αξιώματα του κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ο μεταφραστής δεν είναι εξ επαγγέλματος φιλόσοφος, κι εξάλλου, μη έχοντας ακόμη βαρεθεί να σπουδάζει, δεν διεκδικεί ακαδημαϊκούς τίτλους· Δεν έχει συνεπώς κανένα λόγο να παρουσιάσει, σύμφωνα με μια παράδοση καθιερωμένη σχεδόν — εκτός από μερικές φωτεινές εξαιρέσεις — στον τόπο μας, ξένα ερανίσματα για πρωτότυπες σοφίες του. Θεωρεί απεναντίας χρέος του να δηλώσει εδώ πως πολλές από τις σημειώσεις που ακολουθούν είναι εμπνευσμένες από σχόλια σοφών που αφιέρωσαν τη ζωή τους στη μελέτη τού Ντέκαρτ ειδικά ή τής φιλοσοφίας γενικότερα, όπως είναι οι Et. Gilson, Ch. Adam, L. Liard, Laberthonnière, Em. Bréhier, G. Milhaud, A. Lalande, L. Brunschwicg, J. Laporte, P. Deussen, L. Roth. Σε πολλές περιπτώσεις, υιοθετώντας απόψεις, ο μεταφραστής τις διατύπωσε με τον τρόπο που θεώρησε σαφέστερο για τον Έλληνα αναγνώστη, σε ειδικότερες πάλι περιπτώσεις δανείστηκε και αυτούσιες περικοπές. Και προτίμησε, με κίνδυνο να ζημιώσει τη δική του συμβολή, να τονίσει γενικά τη βασική οφειλή του στους σοφούς αυτούς, παρά να κάνει τις σημειώσεις πιο βαρειές και δύσκολες παρεμβάλλοντας χωριστές παραπομπές σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εξάλλου, κάθε φορά που θεώρησε πως θα ευκολύνει τον αναγνώστη, ο μεταφραστής δεν δίστασε να ξαναδίνει σε σημειώσεις του πληροφορίες ή εξηγήσεις δοσμένες και σε άλλα σημεία τού βιβλίου.

1.—Η λέξη Discours πρέπει να μεταφραστεί Λόγος και όχι Πραγματεία, όπως μεταφράζουν ο Δ. Γληνός και κάποτε και η Έλλη Λαμπρίδη στα άρθρα τους για τον Καρτέσιο, ο πρώτος στο Εγκυκλοπαιδικό τού Ελευθερουδάκη και η δεύτερη στη Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια. Το γιατί το εξηγεί ο Ντ. ο ίδιος σ' ένα του γράμμα στον Mersenne τού Μαρτίου 1637 (δηλαδή τρεις περίπου μήνες πριν κυκλοφορήσει το βιβλίο): «...Αλλά δεν καλοκαταλαβαίνω την παρατήρησή σας σχετικά με τον τίτλο. Δεν βάζω Traité (Πραγματεία) αλλά Discours (Λόγος) de la Méthode (για τη Μέθοδο), για να δείξω πως δεν σκοπεύω να τη διδάξω, αλλά μονάχα να μιλήσω γι' αυτήν...»

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

2.—Ο όρος bon sens δεν έχει εδώ την καθιερωμένη σήμερα σημασία τού κοινού ή πρακτικού νου. Η μετάφρασή του παρουσιάζει κάποια δυσχέρεια γιατί στην παράγρ. 1 ο Ντ. λέει πως το bon sens είναι συνώνυμο του raison, ενώ στην παράγρ. 2 χρησιμοποιεί και το απλό sens σαν συνώνυμο του raison, γεγονός που θα επέβαλλε το συμπέρασμα πως sens και bon sens είναι συνώνυμα. Ωστόσο νομίζουμε αναμφίβολο πως στον όρο bon sens υπάρχει μια πρόσθετη απόχρωση που δεν υπάρχει στο sens. Έτσι sens (παράγρ· 2) σημαίνει αυτό που λέμε νόηση, νου, λογικό. Bon sens σημαίνει, όχι απλά την ικανότητα να σχηματίζει κανείς μέσα στον κόσμο των ιδεών κρίσεις οποιεσδήποτε, αλλά να σχηματίζει κρίσεις σωστές. Για τούτο μεταφράσαμε εδώ το bon sens ορθοφροσύνη και όχι απλώς νου ή λογικό.—Όσο για την πραγματική σημασία που έχει η πρώτη αυτή φράση τού *Λόγου*, και που αρκετοί σχολιαστές την παίρνουν απολύτως στα σοβαρά, ο μεταφραστής πιστεύει πως μάλλον ειρωνικά τη χρησιμοποιεί ο Ντ., που μιλεί ειρωνικά και σε αρκετά άλλα σημεία τού *Λόγου* Ο Ντ. μοιάζει να θυμάται εδώ τον Montaigne, (1533-1592), που είχε γράψει στα Essais—*Δοκίμιά*—του (Βιβλίο II, Κεφάλαιο 17: Για την Οίηση): «Συνειθίζουν να λένε πως η δικαιότερη μοιρασιά που η Φύση μάς έχει κάνει από τις χάρες της είναι του νου. Γιατί, δεν υπάρχει κανένας που να μην είναι ευχαριστημένος με όσον νου τού έδωσε η Φύση. Σωστό δεν είναι τάχα αυτό;». Ή θυμάται τους ακόλουθους στίχους τού Γάλλου σατυρικού Mathurin Régnier (1573-1613):

De là vient qu'un chacun, mesmes en son défaut,
Pense avoir de l'esprit autant qu'il luy en faut;
Aussi rien n'est party si bien par la nature
Que le sens: car chacun en a sa fourniture...
(Satyre IX)

δηλαδή, σε πολύ πρόχειρη μετάφραση:

Για τούτο κι ο καθένας μας, ακόμα κι αν του λείπει,
πιστεύει πως από μυαλό, όσο τού χρειάζεται έχει.
Έτσι κι η φύση τίποτα πιό δίκια δεν μοιράζει
από τον νού, γιατί ο καθείς έχει τ' απόθεμά του...
(Σάτυρα Θ'.)

Είναι φανερό πως πρόκειται για χωρατό διαδομένο στα χρόνια τού Ντεκάρτ.

3.—Ο Ντ. διακρίνει το πνεύμα (esprit) από το λογικό (raison), γιατί το πρώτο περιλαμβάνει, εκτός από το καθαυτό λογικό—δηλαδή την ικανότητα να ξεχωρίζει κανείς την αλήθεια από το ψέμα—και τη μνήμη, τη φαντασία, κι όλες τις αλλες ικανότητες που συντρέχουν τη σκέψη. Έτσι, κι αν ακόμα πάρουμε εντελώς στα σοβαρά ό,τι λέγεται στην πρώτη παράγραφο σχετικά με την ίση κατανομή τού λογικού σε όλους τούς ανθρώπους, πάλι δεν υπάρχει αντινομία ανάμεσα στην πρώτη εκείνη σκέψη και τη δεύτερη, μια που μπορεί να υπάρξει ανισότητα στο πνεύμα τών ανθρώπων έστω κι αν υπάρχει πάντα ισότητα στο λογικό.

4.—Ο Ντ. χαρακτηρίζοντας εδώ τη φαντασία ως διακριτή, (distincte) δίνει στη λειτουργία έναν χαρακτηρισμό που αφορά πραγματικά τ' αποτελέσματα της λειτουργίας—τα προϊόντα τής φαντασίας.

Εξάλλου ο όρος net κι αυτοί που βρίσκουνται πολύ συχνότερα παρακάτω: clair et distinct, clairement et distinctement, και που ο Ντεκάρτ πρώτος —και κατόπι του κι άλλοι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι—τους χρησιμοποιεί συχνά ζευγαρωμένους, είναι αδύνατο να μεταφραστούν με απόλυτη επιτυχία και χωρίς επεξηγήσεις, γιατί ο Ντ. τούς δίνει σημασίες εντελώς ειδικές. Έτσι, για τον Ντ. μια ιδέα είναι claire—καθαρή, σαφής,—όταν είναι άμεσα και ολοφάνερα νοητή σ' ένα προσεκτικό πνεύμα, έτσι που να μην μπορεί ν' αμφιβάλλει για το κύρος τής ιδέας αυτής. Το αντίθετό της είναι μια ιδέα obscure —σκοτεινή. Μια ιδέα είναι distincte—διακριτή, ευκρινής—όταν περιέχει μονάχα στοιχεία συστατικά τής ιδέας αυτής, κι όταν επιπλέον περιέχει όλα τα απαραίτητα συστατικά της στοιχεία, σε τρόπο που όχι μόνο να ξεχωρίζουν ολοκάθαρα μεταξύ τους τα στοιχεία τής ιδέας, αλλά και ολόκληρη η ιδέα να ξεχωρίζει ολοκάθαρα από τις συγγενικές της ιδέες. Το αντίθετο της διακριτής—distincte—ιδέας, είναι η συγκεχυμένη—confuse.

Φυσικά, η έννοια της σαφήνειας κι η έννοια της ευκρίνειας, της διακριτότητας, είναι συγγενικές, χωρίς όμως να συμπίπτουν απόλυτα. Κατά τον Ντ. το διακριτό είναι κάτι παραπάνω από το ξεκάθαρο, το σαφές, κι έτσι μια ιδέα μπορεί να είναι σαφής, ξεκάθαρη, χωρίς να είναι και ευκρινής, διακριτή. Παράδειγμα κατά τον Ντ. η ιδέα τού πόνου. Απεναντίας, μια ιδέα διακριτή είναι πάντα και σαφής.

Ύστερα απ' αυτές τις εξηγήσεις: προσθέτουμε πως καταλήξαμε να χρησιμοποιήσουμε, στις παραγράφους 2, 22, 26, 28, 38, 42, και 43, όπου βρίσκουνται οι όροι distinct ή distinctement και οι όροι clair, clairement,

net, nettement, τις λέξεις καθαρός για τα clair και net και διακριτός για το distinct, που μας φαίνουνται τελικά οι πιο ευκολόχρηστες.

5.—Των Σχολαστικών φιλοσόφων.

6.—Οι όροι accident, forme, nature, individu, espèce, καθώς και οι όροι substance, essence, που συναντά κανείς σε άλλα σημεία του λόγου, είναι παρμένοι από τη Σχολαστική φιλοσοφία, κι η ερμηνεία τους, συχνά συγκεχυμένη, θα επέβαλλε μακρυές και όχι πάντα πολύ διαφωτιστικές εξηγήσεις, καθώς μάλιστα δεν είναι σίγουρο πως ο Ντ. χρησιμοποιεί τον κάθε όρο με την έννοια την καθιερωμένη από τη Σχολαστική φιλοσοφία. Εξάλλου, και μολονότι οι περισσότεροι απ' αυτούς τους όρους προέρχουνται φυσικά από την αριστοτελική φιλοσοφία, αναπόφευκτα για τον Έλληνα μεταφραστή, η προσπάθεια αναδρομής στο λεξιλόγιο του Αριστοτέλη οδηγεί σε πελάγωμα. Πρώτα, τυχαίνει δυο-τρεις γαλλικοί όροι με διαφορετική σημασία να ανάγουνται στον ίδιον όρο τού Αριστοτέλη. Λ.χ. forme, substance, essence αποδίνουν συχνά τον αριστοτελικό όρο ουσία, με τις διάφορές του σημασίες. Επίσης οι όροι forme και espèce αποδίνουν και οι δυό το αριστοτελικό είδος. Επιπλέον, η κατάσταση περιπλέκεται για τον Έλληνα αναγνώστη και από το ότι όροι χρησιμοποιημένοι από τον Αριστοτέλη για να εκφράσουν ορισμένες φιλοσοφικές έννοιες έχουν σήμερα στη γλώσσα μας καθιερωμένες σημασίες διαφορετικές, και συχνά πολύ λιγότερο συγκεκριμένες και πολύ γενικότερες. Για τον μεταφραστή, οποιαδήποτε πρόθεση να ξεκαθαρίσει τις σημασίες που η Σχολαστική φιλοσοφία απέδινε σε διάφορους όρους θα ισοδυναμούσε με το να παρασύρει τον αναγνώστη σε λαβύρινθο διαλεκτικό και φραστικό. Ούτε και θεωρεί τον εαυτό του κατάλληλο για τέτοια προσπάθεια, που η μόνη πρακτική της χρησιμότητα θα είταν να φανεί εμπειρικά από τι πνευματικό χάος ήλθαν να βγάλουν την ανθρώπινη σκέψη μερικοί εξαιρετικοί άνθρωποι, που οι σημαντικότεροί τους είταν ο Άγγλος Βάκωνας και ο Γάλλος Ντεκάρτ. Ο κόπος στον οποίο θα έβαζε κανείς τον κοινό αναγνώστη θα είταν δυσανάλογος με την πρακτική χρησιμότητα μιας τέτοιας προσπάθειας. Για τούτο, ο μεταφραστής προτίμησε να χρησιμοποιήσει τις ελληνικές λέξεις που κατά τη γνώμη του εκφράζουν καλύτερα τις γαλλικές τού κειμένου και να παραπέμψει όσους αισθάνουνται ή πραγματικό ενδιαφέρον ή απλή περιέργεια για περισσότερες λεπτομέρειες σε καμιάν ιστορία τής φιλοσοφίας ή, ακόμη καλύτερα, σε κανένα καλό φιλοσοφικό λεξικό. Προχειρότερο και αξιολογότατο συνάμα είναι του André Lalande «Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie», Εκδ. Presses Universitaires de France, 1947. Για τον Ντ. ειδικότερα, πολύτιμο είναι του Et. Gilson το Index Scolastico—Carté-

sien—Εκδ. F. Alcan, 1913—Το δεύτερο είναι όμως δυσεύρετο σήμερα, κι εξάλλου χάνει πολύ από τη χρησιμότητά του αν δεν συσχετιστεί με την έκδοση του Descartes από τους Adam et Tannery, που είναι κι αυτή δυσεύρετη. Πάντως, ο μεταφραστής παραθέτει ενδεικτικά μερικές εξηγήσεις που τις ξέρει ανεπαρκείς. Έτσι «συμβεβηκός» (accidens—accident) είναι ό,τι μπορεί να υπάρξει ή και να μην υπάρξει στο υποκείμενο (sujet), χωρίς η παρουσία ή η απουσία του να επηρεάζει την υπόσταση (substance) τού υποκειμένου—λ.χ. μουσικός είναι συμβεβηκός για τον άνθρωπο γιατί ο άνθρωπος μένει άνθρωπος, είτε είναι είτε δεν είναι μουσικός.

Εξάλλου, κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία κάθε ουσία (substantia—substance) αποτελείται από δύο στοιχεία: το είδος (forma—forme) και την ύλη (materia—matière). Το είδος (species—espèce) δίνει σε κάθε ουσία την ιδιαίτερη φύση που της ανήκει σύμφωνα με τον ορισμό της. Η ύλη είναι το στήριγμα αυτού τού είδους. Ύλη τού ανθρώπου είναι το σώμα του—είδος του η λογική ψυχή του. Χάρη στο είδος του ο άνθρωπος είναι λογικό ον και χάρη στο λογικό του είναι άνθρωπος. Η ουσία μιας «υποστάσεως» προσδιορίζει το «είδος» της: Να είσαι άνθρωπος σημαίνει να έχεις λογική ψυχή. Τα «συμβεβηκότα» τής ουσίας διακρίνουν τα άτομα μέσα στο είδος: το μέγεθος, το χρώμα, η μάθηση κλπ., ενός ατόμου από τα άλλα. Το λογικό καθορίζει, αν ένα ον είναι ή δεν είναι άνθρωπος. Μπορεί όμως να είναι άνθρωπος με περισσότερη ή λιγότερη φαντασία ή μνήμη, γιατί δεν είναι η μνήμη ή η φαντασία που προσδιορίζουν τον άνθρωπο.

7.—Ο Ντ. μιλώντας εδώ για τα νιάτα του εννοεί τα σχολικά του χρόνια.

8.—Την εποχή τών σχολικών σπουδών του, ο Ντ. είχε τη συνήθεια, όταν του έπεφτε στα χέρια ένα βιβλίο, που ο τίτλος του υποσχόταν κάποια άγνωστή του ανακάλυψη, να προσπαθεί, πριν το διαβάσει, να μαντέψει την ανακάλυψη που αφορούσε το βιβλίο. Κι όταν επαλήθεψε πολλές φορές πως το είχε κατορθώσει, ο Ντ. έφτασε στο συμπέρασμα ότι η επιτυχία του δεν οφειλόταν στην τύχη, αλλά στο ότι το πνεύμα του ακολουθούσε μερικές βασικές απόψεις ή κανόνες που τον καθοδηγούσαν. Αυτές οι εμπειρικές απόψεις και τα σχετικά τους πρακτικά παραγγέλματα, διατυπωμένα θεωρητικά και αφηρημένα, αποτέλεσαν τους κανόνες τής μεθόδου τού Ντεκάρτ.

9.—Ο αρχικός τίτλος που ο Ντ. είχε σκεφτεί να δώσει στον «*Περί της Μεθόδου*» είταν «*Σχέδιο μιας καθολικής (universelle) επιστήμης που θα μπορέσει να εξυψώσει τη φύση μας ως στον υπέρτατο βαθμό τελειότητάς της, και επιπλέον η Διοπτρική, τα Μετέωρα και η Γεωμετρία, όπου τα περιεργό-*

τερα θέματα που ο συγγραφέας μπόρεσε να διαλέξει για ν' αποδείξει την καθολική επιστήμη εξηγιούνται με τρόπο που μπορούν να τα καταλάβουν ακόμα κι οι ασπούδαστοι». (Γράμμα του Ντ. στον Mersenne του Μαρτίου 1636)· Τον τίτλο αυτόν τον άλλαξε κατά σύσταση του Mersenne σε «*Λόγος περί της Μεθόδου για την καλή καθοδήγηση του Λογικού μας, και την αναζήτηση της Αλήθειας στις Επιστήμες*». Αλλά κι απ' αυτόν απομένουν ουσιαστικά οι τέσσερις πρώτες λέξεις: «*Λόγος περί της Μεθόδου*».

10.—Την εποχή που ο Ντ. έγραφε τον «*Λόγο περί της Μεθόδου*», είχε ήδη καταρτίσει τη Φυσική του («*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*»), τη Μεταφυσική του (πρώτη διατύπωση των «*Μεταφυσικών Στοχασμών*») και τη Γεωμετρία του. Στα 1637, όταν δημοσίεψε τον πρώτο τόμο του ο Ντ. είχε ήδη ολοκληρώσει όλες τις αρχές τής μαθηματικής, φυσικής και μεταφυσικής φιλοσοφίας του—καθώς φαίνεται από τα τρία τελευταία μέρη του *Λόγου,* και από τη *Γεωμετρία,* που ακολουθούσε στον ίδιο τόμο, κι όπου ο Ντ. αναπτύσσει την Αναλυτική Γεωμετρία, της οποίας θεωρείται ο κύριος ιδρυτής (βλ. και σημ. 28 και 61). Όταν αναφέρει τις ελπίδες του για μελλοντική του πρόοδο, εννοεί νέες γενικότερες εφαρμογές τών φιλοσοφικών αρχών που ήδη κατέχει.

11.—Δηλαδή εκείνων που χρησιμοποιούν μονάχα το λογικό τους και που δεν προσφεύγουν στα φώτα μιας «υπερκόσμιας αποκάλυψης» που ο Ντ. την παραμερίζει ριζικά από τη φιλοσοφία του.

12.—Ο Ντ. θυμάται το γνωστό ανέκδοτο που αναφέρει ο Πλίνιος στη «*Φυσική Ιστορία*» του (Βιβλ. XXXV) για τον Απελλή, που κρύφτηκε κάποτε πίσω από έναν πίνακά του, που τον είχε εκθέσει σε δημόσιο μέρος, για ν' ακούσει τις κρίσεις που θα έκανε ο κόσμος.

13.—Ο όρος précepte σημαίνει κυρίως διδακτικό παράγγελμα—συμβουλή συμπεριφοράς.

14.—Εδώ τελειώνει η γενική εισαγωγή τού *Λόγου,* κι αρχίζει αυτό που ο Ντ. ο ίδιος ονόμασε ιστορία τού πνεύματός του. Η έκφραση αυτή βρίσκεται ήδη το 1628, δηλαδή περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα από τον *Λόγο,* στην αλληλογραφία του Ντ. με τον περίφημο επιστολογράφο Guez de Balzac (1594-1654).

15.—Όταν ο Ντ. μπήκε στο Κολλέγιο τής La Flèche, στα 1606 ή 1607, είταν 11-12 ετών. Έμεινε εκεί ως στα 1614 περίπου και κατόπι σπούδασε φαίνεται δυό χρόνια νομικά στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ. Παλαιότερα θεωρούσαν πως οι αντίστοιχες χρονολογίες είταν 1604 και 1612. Γενικά,

υπάρχουν σχετικά με τις χρονολογίες των κινήσεων των πρώτων τριάντα χρόνων τού Ντ. μερικές αβεβαιότητες, που δεν έχουν καμιά σημασία για τον Έλληνα αναγνώστη. (Βλ. επόμενη σημ.).

16. — Στην εποχή τού Ντεκάρτ ο κύκλος τών σπουδών στα Κολλέγια διαρκούσε κατά κανόνα εννιά χρόνια: έξη γενικών μαθημάτων και τρία φιλοσοφίας. Στο τέλος τού πρώτου χρόνου τής φιλοσοφίας — έβδομου χρόνου σπουδών — κι αφού γινόταν ικανός να ερμηνέψει τη Διαλεκτική και τα οχτώ Βιβλία της Φυσικής τού Αριστοτέλη, ο σπουδαστής λάβαινε τον τίτλο τού baccalaureus artium. Χρειάζουνταν άλλα δυό χρόνια μαθημάτων και επιπλέον έξη μηνών επαναλήψεις τής ύλης για ν' αποκτήσει ο σπουδαστής τη licentia artium ή το magisterium artium. Γενικά, οι σπουδαστές δεν επιδίωκαν την απόκτηση της διδακτορίας artium, παρά έφευγαν πριν, για να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα νομικά λ.χ. — Για τον Ντ. ειδικότερα είναι εξακριβωμένο πως τή 10 Νοεμβρίου 1616 ανακηρύχθηκε licencié τής νομικής — in utroque jure — του Πανεπιστημίου τού Πουατιέ, αλλά δεν είναι πιθανό πως πριν περάσει στα νομικά ο Ντ. είχε ανακηρυχθεί doctor artium στο Κολλέγιο La Flèche. Για τούτο, αν και ο Ντ. αναφέρει εδώ τη συμπλήρωση κύκλου σπουδών, που είταν λογικό να κατέληξε σε απονομή και τίτλου σπουδών, και θα μπορούσε έτσι να υποθέσει κανείς πως ο Ντ. εννοεί ότι έγινε και τυπικά δεκτός στη σειρά των διδακτόρων — θεωρείται σωστότερο να μείνει κανείς στην κυριολεκτική μετάφραση της λέξης docte, δηλαδή σοφός.

17. — Ο Ντ. έδειξε σε όλη του τη ζωή μεγάλη ευγνωμοσύνη και εκτίμηση για τους Ιησουίτες δασκάλους του τού Κολλεγίου τής La Flèche, στους οποίους χρωστεί την εξαντλητική σπουδή τής Σχολαστικής φιλοσοφίας, που του είταν οπωσδήποτε απαραίτητη. Αυτή η ευγνωμοσύνη εξηγεί ως έναν βαθμό την προσπάθεια που δεν έπαψε να κάνει ο Ντ. για μην δυσαρεστήσει τους παντοδύναμους Ιησουίτες. Σε τούτο συνέτεινε φυσικά και η παντοδυναμία τους. (Βλ. και σημ. 109).

18. — «Περίεργες» και «σπάνιες» ονόμαζαν στην εποχή τού Ντ. τις «απόκρυφες» επιστήμες: μαγεία αστρολογία, χειρομαντεία κλπ., αλλά και τη χημεία. (Βλ. και σημ. 36).

19. — Doctrine σημαίνει εδώ επιστήμη. Η λατινική μετάφραση του *Λόγου* (1644), θεωρημένη από τον Ντεκάρτ, λέει scientium.

20. — Ο Ντ. εννοεί προπάντων τα λατινικά και κατά δεύτερο λόγο τα ελληνικά, για τα οποία δεν έδειξε συμπάθεια.

21.—Discrétion δεν σημαίνει εδώ, σύμφωνα με τη σημερινή σημασία τής λέξης, διάκριση, αλλά την ικανότητα να εκτιμά κανείς αυτά με κατανόηση που διαβάζει — δηλαδή αυτό που θα έλεγαν σήμερα γαλλικά discernement.

22.—Στην εποχή τού Ντ. μελετούσαν στα σχολεία προπάντων τούς λατίνους: Οβίδιο, Βιργίλιο, Οράτιο, Σενέκα κλπ.

23.—Πρόκειται φυσικά για τους αρχαίους ηθικούς, προπάντων τους Σενέκα, Μάρκο Αυρήλιο, Επίκτητο κλπ.

24.—Εννοεί τη Σχολαστική φιλοσοφία — που περιλάμβανε τη θεολογική ερμηνεία τής αριστοτελικής φιλοσοφίας που είχε κάνει ο ιταλός (Άγιος) Θωμάς ο Ακουϊνάτης, (de Aquino), ο μεγαλύτερος από τους πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας, ιδρυτής του Θωμισμού (1226-1274). Τη δίδασκαν στα Κολλέγια σε τρία χρόνια: 1ο) Λογική, 2ο) Φυσική, 3ο) Μεταφυσική και Ηθική. Η ειρωνική διάθεση τού Ντ. για τη φιλοσοφία τής εποχής του είναι φανερή από τις πρώτες παραγράφους του *Λόγου*.

25.—Τα πλούτη αφορούσαν ειδικά την ιατρική. Μια λατινική παροιμία έλεγε: «Δίνει ο Γαληνός πλούτη κι ο Ιουστινιανός τιμές».

26.—Τα μυθιστορήματα της εποχής είταν το Τραγούδι του Ρολάντου, ο Λανσελότος τής Λίμνης, ο Άμαδις από τη Γαλατία κλπ. γεμάτα απίστευτα κατορθώματα πλανόδιων ιπποτών, που τους αποθανάτισε γελοποιώντας τους ο Θερβάντες (1574-1616) με τον Δον Κιχώτο του (1606-1610). Είναι εξακριβωμένο πως δεν δυσαρεστούσε τον Ντ. στα νιάτα του η ανάγνωση μυθιστορημάτων και κυρίως τού Άμαδι.

27.—Ο Boileau (1636-1711) δεν είχε φυσικά γράψει ακόμη τη γαλλική «*Ποιητική Τέχνη*»—L'Art Poétique—του (1674). Στην εποχή τού Ντ. μελετούσαν την «*Ποιητική Τέχνη*» τού Οράτιου.

28.—Ο Ντ. είναι ο κύριος ιδρυτής τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, που αποτέλεσε μόνιμο απόκτημα της μαθηματικής επιστήμης, και της θεωρίας αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «καθολικά μαθηματικά» — mathématique universelle. Και είναι, αμέσως μετά τον Γαλιλαίο (1564-1642), ο πρώτος που εφάρμοσε συστηματικά τις μαθηματικές μεθόδους στη Φυσική. (Βλ. και σημ. 10 και 61).

29.—Εννοεί τους στωϊκούς, ιδίως τον Σενέκα.

30.—Η αναισθησία είναι υπαινιγμός σ' ολόκληρη τη στωϊκή φιλοσοφία, που θεωρεί αρετή την έλλειψη κάθε πάθους. Η αλαζονεία είναι υπαινιγμός στην εξομοίωση των σοφών με τους Θεούς, η απελπισία στην

παρώθηση που έκαναν οι στωϊκοί προς την αυτοκτονία, και η πατροκτονία είταν πιθανότατα υπαινιγμός στη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα από τον Μάρκο Ιούνιο Βρούτο, (84 - 43 π.Χ.). Αν πάλι αποδοθεί στη λέξη patricide η πλατύτερη, και σήμερα αχρηστευμένη, σημασία τής συγγενοκτονίας, τότε μπορεί να αναφέρεται ο Ντ. στον πρόγονο του Μάρκου Λεύκιο Ιούνιο Βρούτο, που καταδίκασε σε θάνατο τους δυό γυιούς του, που είχαν ανακατωθεί στη συνωμοσία για την παλινόρθωση του Ταρκύνιου, του τελευταίου βασιλιά των Ρωμαίων.

31.—Ο Ντ. ξεχωρίζει ριζικά τη θεολογία, που διδάσκει τις «εξ αποκαλύψεως» αλήθειες, από τη φιλοσοφία, που διδάσκει αλήθειες προσιτές στο λογικό. Όσο για την προσπάθεια της σχολαστικής θεολογίας να χρησιμοποιήσει το λογικό στις «εξ αποκαλύψεως αλήθειες», ο Ντ. την κρίνει επικίνδυνη για τη θρησκεία και τη θεωρεί πάντως έξω από τη δική του αρμοδιότητα. Αυτή η απολύτρωση της φιλοσοφίας και της επιστήμης από την κηδεμονία της θεολογίας, αποτελεί την ανεκτίμητη υπηρεσία τού Ντ. στην ανθρώπινη σκέψη.

32.—Δηλαδή να τον έχει φωτίσει η θεία αποκάλυψη. (Βλ. σημ. 11).

33.—Πρόκειται πάντα για τη Σχολαστική φιλοσοφία.

34.—Ο Ντ. αναφέρεται κυρίως στη νομική και την ιατρική. Η Νομική βασίζεται στην Ηθική, κι η Ιατρική στη Φυσική και τη Βιολογία, που είταν τότε τμήματα της φιλοσοφίας.

35.—Πραγματικά, ο Ντ. με τη μικρή του περιουσία κατόρθωσε να μην κάνει ποτέ βιοποριστικό επάγγελμα, ούτε και να ζητήσει κρατικό επίδομα. Μόνο προς το τέλος της ζωής του τού χορηγήθηκε (1648) από τον Βασιλέα τής Γαλλίας, μια σύνταξη, που δεν τη ζήτησε ο ίδιος, αλλά του δόθηκε ύστερα από ενέργειες θαυμαστών του και που άλλωστε δεν την εισέπραξε φαίνεται ποτέ. (Βλ. και σημ. 158).

36.—Κακές επιστήμες είταν αυτές που ονομάζουνταν και απόκρυφες επιστήμες. (Βλ. και σημ. 18).

37.—Υποσχέσεις των αλχημιστών είταν η πανάκεια, δηλαδή το γιατρικό για όλες τις αρρώστειες, κι η φιλοσοφική λίθος που θα μετουσίωνε όλα τα μέταλλα σε χρυσάφι. Όσο για τους αστρολόγους, οι προβλέψεις τους βασίζουνταν στα ωροσκόπια, κατά τα οποία η μοίρα του καθενός προσδιορίζεται από τη σχετική θέση τών διαφόρων άστρων τη στιγμή που γεννιέται. Ας σημειωθεί πως το γόητρο των ωροσκοπίων δεν έχει σβύσει ως

σήμερα. Σε πολλά μεγάλα εμπορικά τών Ηνωμένων Πολιτειών, της Γαλλίας και αλλού, υπάρχουν ειδικά τμήματα, όπου εύγλωττοι υπάλληλοι-αστρολόγοι πουλούν ωροσκόπια στη γυναικεία κυρίως πελατεία τους.

38.—Η λέξη artifice, που κατέληξε να έχει σημασία μάλλον κακή, τεχνάσματος, ενέργειας που αποβλέπει να ξεγελάσει, σήμαινε παλαιότερα απλώς ικανότητα, τέχνη.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

39.—Ο Ντ. έφυγε από το Άμστερνταμ την 29.4.1619. Η στέψη που αναφέρει είναι τού Φερδινάνδου του Β΄. που, Βασιλιάς τής Ουγγαρίας και Βοημίας αρχικά, στέφθηκε αυτοκράτορας στη Φραγκφούρτη το καλοκαίρι του 1619. Οι πόλεμοι για τους οποίους μιλεί εδώ, και που αρχισμένοι ήδη στα 1619 εξακολουθούσαν ακόμα στα 1636, όταν ο Ντ. έγραφε τον «*Περί της Μεθόδου*», είναι για τους μεταγενέστερους ένας μόνο πόλεμος: ο Τριακονταετής, που τέλειωσε στα 1648 με τη συνθήκη της Βεστφαλίας.

40.—Της λέξης quartier αναφέρουνται στο Μεγάλο Λεξικό τού Littré εικοσιοχτώ διαφορετικές σημασίες, με πολύ περισσότερες αποχρώσεις. Η λέξη σημαίνει και γενικά καταυλισμό, δηλ. τόπο στρατωνισμού μιας στρατιωτικής μονάδας, και χρησιμοποιείται συντομότερα αντί του quartier d'hiver, που σήμαινε χειμαδιό, τόπο όπου περνούσαν τον χειμώνα τους οι στρατιωτικές μονάδες σε καιρό εκστρατείας, περιμένοντας την καλοκαιρία για να ξαναρχίσουν τις επιχειρήσεις τους. Οι στρατιωτικές υποχρεώσεις τού Ντ. την εποχή εκείνη είταν αρκετά χαλαρές, ώστε να μην παραξενεύεται κανένας για τις συνθήκες τής ζωής του, τέτοιες που τις περιγράφει στην αρχή του δεύτερου μέρους του *Λόγου*. Ως προς το μέρος όπου βρισκόταν στην κρίσιμη για όλη τη σταδιοδρομία του νύχτα της 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, πολλές εικασίες έγιναν. Όλοι συμφωνούν πως είταν κάπου στα περίχωρα του Ulm, κι είναι πιθανό πως βρισκόταν στο Neuburg πάνω στον Δούναβη.

41.—Για τον Ντ., συνειθισμένο στα απλά τζάκια που μόνα είταν γνωστά στη Γαλλία, οι μεγάλες πήλινες θερμάστρες που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί αποτελούσαν εξαιρετική πολυτέλεια και άνεση. Ο Ντ. λέγοντας εδώ πως έμενε κλεισμένος σ' ένα poêle, που σημαίνει θερμάστρα, εννοεί φυσικά το δωμάτιο που είχε τη θερμάστρα. Φαίνεται πως στην εποχή του η έκφραση είταν συνειθισμένη στη Γερμανία και την Ολλανδία.

42.—Το αρχικό σχέδιο του Ντ. είταν να γράψει μια Γεωμετρία. Αλλά το σχέδιο αυτό τού φάνηκε γρήγορα πολύ περιορισμένο. Την κρίσιμη για την πνευματική του εξέλιξη νύχτα της 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, σε ηλικία εικοσιτριών χρόνων, αρχίζει καθώς λέει ο ίδιος να κατανοεί τις βάσεις μιας θαυμαστής επιστήμης — mirabilis scientiae fundamenta. Ποιά είταν η εφεύρεση δεν είναι γνωστό πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι πιστεύουν πως πρόκειται για την ιδέα της ενότητας των επιστημών βασισμένης στα Μαθηματικά. Πάντως ο Ντ. πείθεται από τρία αλλεπάλληλα όνειρα της νύχτας εκείνης πως η Θεία Πρόνοια τού έχει αναθέσει την αποστολή να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιο της καθολικής (universelle) επιστήμης. Η στιγμή αυτή, αποφασιστική στη ζωή τού Ντ., θυμίζει τη μεγάλη στιγμή τής ζωής τού άλλου, περίπου σύγχρονου, αλλά εικοσιεφτά χρόνια νεότερου μεγάλου φιλοσόφου και μαθηματικού τής Γαλλίας, του Βλάσιου Πασκάλ, —Blaise Pascal—(1623-1662), που τα μεσάνυχτα της 23 Νοεμβρίου 1654, σε στιγμή εκστατικής έξαρσης, πείστηκε πως ο Θεός τον φώτισε να νοιώσει τη θρησκευτική αποστολή του, που είταν η υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης. Πάντως η χρονολογία τής 10 Νοεμβρίου 1619, με την «ανακάλυψη των βάσεων μιας θαυμαστής επιστήμης» δεν πρέπει να συγχέεται με την άλλη ημερομηνία τής 11 Νοεμβρίου 1620, οπόταν, καθώς λέει ο Ντ., «άρχισε να καταλαβαίνει τη βάση μιας θαυμαστής εφεύρεσης» «fundamentum Inventi mirabilis». Κατά τον G. Milhaud (*Descartes Savant*), η θαυμαστή εφεύρεση είχε σχέση με την επιστημονική κατασκευή τών τηλεσκοπίων, που αποτελούσαν τότε κατάκτηση της επιστήμης πρόσφατη, από την οποία έλπιζαν ανυπολόγιστες προόδους.

Στην αρχή του δεύτερου τούτου μέρους τού «*Λόγου*», ο Ντ. εκθέτει πώς του ήλθε η ιδέα να ανοικοδομήσει μόνος του από τα θεμέλια το σύνολο των επιστημών.

43.—Οι υπάλληλοι αυτοί ανήκαν στην υπηρεσία των Échevins, αιρετών δημοτικών αρχόντων.

44.—Η λέξη policé, που κατέληξε να σημαίνει πολιτισμένος, σήμαινε παλαιότερα πολιτικά ή πολιτειακά οργανωμένος. Και η λέξη police, που κατέληξε να σημαίνει μεταξύ άλλων αστυνομία, σήμαινε αρχικά και πολιτική οργάνωση.

45.—Κατά την πασίγνωστη παράδοση, η νομοθεσία της Σπάρτης είταν έργο τού Λυκούργου, που κύριο σκοπό του είχε βάλει να κάνει τους Σπαρτιάτες καλούς στρατιώτες, αφοσιωμένους στην υπηρεσία της πατρίδας.

Όσο για τους κάποιους νόμους τής Σπάρτης που, καθώς λέει ο Ντ.,

«είταν πολύ παράξενοι και μάλιστα αντίθετοι στα χρηστά ήθη», ο Ντ. αναφέρεται σίγουρα σε κείνον που επέτρεπε στα παιδιά να κλέβουν υπό τον όρο να μην πιαστούν, σε κείνον που επέβαλλε να ρίχνουν στους Αποθέτες τα κακοφτιαγμένα νεογέννητα, στην αναγνώριση της παιδεραστείας—που είταν ασυζήτητα καθιερωμένη στους Δωριείς και τους Κρήτες—στην απάνθρωπη μεταχείριση των ειλώτων, κι άλλες γνωστές διατάξεις που φαίνουνται ανήθικες στους μεταγενέστερους.

46.—Ο Ντ. εννοεί τις διαλεκτικές επιστήμες και κυρίως τη Σχολαστική φιλοσοφία, σε αντίθεση με τις μαθηματικές επιστήμες.

47.—Ο Ντ. λέει πως «παρουσιάζει το διάγραμμα» γιατί ο «*Περί της Μεθόδου*» δίνει μονάχα μια σύνοψη του συνολικού έργου του, «*Ο Κόσμος*» κλπ. που προτίμησε, καθώς εξηγεί, να μην το δημοσιέψει. (Βλ. και σημ. 110)·

48.—Η φράση που ακολουθεί και που είναι σχεδόν αυτούσια παρμένη από τον Κικέρωνα—(De Divinatione, 11, 58, 119), είναι μια από κείνες που αφίνουν να διαφαίνεται η με μεγάλη συνήθως επιμέλεια συγκρατημένη ειρωνική διάθεση του Ντ.

49.—Η γενική ιδέα είναι παρμένη από τον Montaigne—*Δοκίμια,* Βιβλίο Ι, κεφ. XXX, Περί Καννιβάλων, που είναι πραγματικά από τα ωραιότερα κομμάτια τού Montaigne.

50.—Ο Ντ. δείχνει εδώ πως η Μεταφυσική του είναι μεταγενέστερη από την ανακάλυψη της φιλοσοφικής του μεθόδου.

51—Πρόκειται για τη μέθοδο που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες γεωμέτρες για να λύνουν τα προβλήματά τους, και που είταν γνωστή στον Μεσαίωνα από τη λατινική μετάφραση των οχτώ βιβλίων τής «Συναγωγής» ή των «Μαθηματικών Συλλογών» του Αλεξανδρινού Πάππου, (4ος αι. μ.Χ.) Στο Ζ΄ βιβλίο προσδιορίζεται η Ανάλυση. Σύμφωνα με τον ορισμό της, η πρόταση που πρόκειται ν' αποδειχτεί γίνεται συμβατικά δεκτή ως σωστή, κι αναζητείται άλλη πρόταση που να βγαίνει από την πρώτη. Κι αν ούτε αυτή δεν είναι ήδη γνωστή και αποδειγμένη, αναζητείται τρίτη, κ.ο.κ. ώσπου να βρεθεί τέλος μια πρόταση γνωστή. Και τότε, αν μπορεί να εφαρμοστεί η καθαρή αντιστροφή από τη γνωστή πρόταση προς όλες τις άλλες, γίνεται φανερό πως η αρχική πρόταση είναι σωστή. Η Ανάλυση αυτή είναι αντίστροφη της συνθετικής μεθόδου, που συνίσταται στο να φεύγει κανένας από μια γνωστή κι αποδειγμένη αρχή και να εξηγεί πώς απορρέει απ' αυτήν η πρόταση που πρέπει ν' αποδειχτεί.

52.—Δεν θα παραξενευτούμε για την αδιαφορία τού Ντ. στο να καθορίσει αν πρόκειται για τρεις τέχνες ή τρεις επιστήμες, όταν θυμηθούμε την παλιά διένεξη: «Τι είναι η Λογική; τέχνη ή επιστήμη;»— Ο Ντ. θεωρεί μάταιο να μπλεχτεί στην παλιά και περιττή γι' αυτόν φιλονεικία.

53.—Ό Ραιμόνδος Lulio ή Lullus (1235-1315), ο Θεοφώτιστος (Illuminatus), είταν ένας περίφημος ισπανός φραγκισκανός μοναχός, συγγραφέας τού «*Ars Magna*», που απέβλεπε ν' αποδείξει την αλήθεια τού Χριστιανισμού και να προσηλυτίσει τούς απίστους. Οι μαθητές του θεωρούσαν πως το σύστημά του αποτελούσε αλάθευτη μέθοδο για την ανάπτυξη όλων των ιδεών και την εξεύρεση αποδείξεων πάνω σε κάθε οποιοδήποτε θέμα. Ο Ντ. δεν είχε μελετήσει απευθείας το *Ars Magna*, είχε όμως συναντηθεί κάποτε στο Dordrecht της Ολλανδίας μ' έναν κρονόληρο οπαδό του Lullus, κι είχε πειστεί πως ο περίφημος Διδάσκαλος δεν είταν τίποτε άλλο παρά «ένας συνονθηλευτής κοινοτοπιών». Ωστόσο, στην πραγματικότητα, ο Lullus, που είχε καταλήξει καλόγερος, θεολόγος και φιλόσοφος ύστερα από ζωή γεμάτη περιπέτειες, είταν ένα από τα αξιολογότερα πνεύματα του Μεσαίωνα.

54.—Τέτοιοι είταν λόγου χάρη οι κανόνες τών συλλογισμών, επίσης η αριστοτελική αρχή που δίδασκε να προχωρεί κανένας από το γνωστότερο στο λιγότερο γνωστό, τέλος η αρχή τού να διαιρεί κανείς καλά τα προβλήματα κλπ.

55.—Τα σημεία που χρησιμοποιούσαν στην άλγεβρα, πριν τον Ντ., για να δηλώνουν τις εξισώσεις, τα τετράγωνα, τις ρίζες, τους γνωστούς και τους αγνώστους είταν περίπλοκα και δύσχρηστα. Μια πρώτη σχετική απλοποίηση εγκαινιάστηκε από τον Γάλλο μαθηματικό Fr. Viète (1540-1603), αλλά δεν επικράτησε. Στον Ντ. χρωστούμε τα περισσότερα απλοποιημένα σημεία που μεταχειρίζεται η άλγεβρα σήμερα.

56.—Οι ιδέες κατατάσσουνται σε σειρές, όπου η καθεμιά τους μπαίνει στη θέση που της ανήκει σύμφωνα με την τάξη τού συλλογισμού. Μια ιδέα λέγεται απλή ή απόλυτη σχετικά με κείνες που έρχουνται κατόπι της στη σειρά του συλλογισμού, και λέγεται σχετική ή σύνθετη σχετικά με κείνες που προηγούνται. Μερικές ιδέες (ο Θεός, η ψυχή, το σώμα, η ένωση της ψυχής με το σώμα) είναι τέτοιες που δεν μπορούν να αναχθούν σε καμμιά ιδέα προγενέστερη και λέγουνται απλές φύσεις.

57.—Η λέξη raisons θα μπορούσε ευληπτότερα για τον κοινό αναγνώστη να μεταφραστεί συλλογισμοί.—Προτιμήθηκε ο όρος λόγοι γιατί είναι ο ειδικότερα χρησιμοποιημένος από τους μαθηματικούς.

58.—Η κεντρική γραμμή ολόκληρης της φιλοσοφικής μεθόδου τού Ντ. περικλείνεται σ' αυτή τη φράση: Η φιλοσοφία τού Ντ. είναι μαθηματική ή συλλογιστική. Ξεκινά από ορισμένες βασικές αρχές κι απ' αυτές συνάγει αλήθειες ολοένα συνθετότερες και ειδικότερες. Κι επειδή, για να προχωρήσει κανείς, πρέπει να ξεκινήσει από τα πιο απλά, και τέτοιες είναι οι μαθηματικές σχέσεις—οι λόγοι—για τούτο και η φιλοσοφία—με την πλατύτερη σημασία τού όρου—πρέπει ν' αρχίζει από τα μαθηματικά.

59.—Στον καιρό τού Ντ. ξεχώριζαν τα καθαρά μαθηματικά (αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα) από τα μικτά μαθηματικά (αστρονομία, μηχανική, μουσική, οπτική). Μια από τις καινοτομίες τού Ντ. είναι πως ενώνει τις επιστήμες με αφετηρία τη βασική ιδέα που τις συγκροτεί, ενώ η Σχολαστική φιλοσοφία τις ξεχώριζε ως τότε κατά τα αντικείμενα της μελέτης τής καθεμιάς.

60.—Ως τέτοια υποκείμενα—εδώ θα είταν καταλληλότερος ο όρος αντικείμενα—πήρε ο Ντ. τις γραμμές, που έγιναν έτσι οι αισθητές—οι ορατές—παραστάσεις τών αφηρημένων αναλογιών.

61.—Ο Ντ. εξηγεί εδώ τη βασική ιδέα τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, της οποίας θεωρείται ο επινοητής. Πρόδρομός του στη σύλληψη της βασικής ιδέας τής Αναλ. Γεωμετρίας, μπορεί να θεωρηθεί Nicolas Oresme, που πέθανε επίσκοπος του Lisieux στα 1382. Ο ίδιος είναι κι από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν την «ομιλουμένη», δηλ. τα γαλλικά στη συγγραφή επιστημονικών έργων. Εξάλλου κι ο σύγχρονος του Ντ. Γάλλος μαθηματικός Pierre de Fermat, (1601-1661) έκανε στον τομέα αυτόν σχεδόν την ίδια επινόηση

62.—Η σειρά που καθορίζει ο δεύτερος κανόνας τής μεθόδου επιβάλλει ν' αρχίζει κανένας από τα πιο απλά και να προχωρεί στα δυσκολότερα, τόσο μέσα στην κάθε επιστήμη χωριστά, όσο και από τη μιαν επιστήμη στην άλλη. Για τούτο κι ο Ντ. ο ίδιος αρχίζει από τα μαθηματικά για να περάσει κατόπι στη φυσική.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

63.—Εδώ ο όρος maxime δεν σημαίνει αξίωμα, παρά έχει τη σημασία που είχε και στη Σχολαστική φιλοσοφία, σημαίνει δηλαδή έναν κανόνα ηθικής, κανόνα συμπεριφοράς. Ο Ντ. ασχολήθηκε κυρίως με τη θεωρία—της Μεταφυσικής από ανάγκη, και της Φυσικής, επειδή είταν το

κύριο ενδιαφέρον τής ζωής του — συνάμα όμως, σε όλη του τη ζωή και προπάντων στην τελευταία της περίοδο τον απασχόλησε και η Ηθική. Την εξαρτούσε από τις μελέτες τής Φυσικής, λέγοντας πως το πιο σίγουρο μέσο για να μάθουμε πώς πρέπει να ζούμε είναι να μάθουμε πρώτα τι είμαστε, τι είναι ο κόσμος μέσα στον οποίο ζούμε, και ποιός είναι ο δημιουργός τού Σύμπαντος. Και πρόσθετε πως η γνώση του της Φυσικής τού είχε χρησιμέψει πολύ για να καθορίσει τις βάσεις τής Ηθικής του.

Στις παραγράφους που ακολουθούν ο Ντ. εκθέτει την προσωρινή Ηθική του. Η οριστική, που επρόκειτο ν' αποτελέσει ένα από τα επιστεγάσματα του συστήματός του, μαζύ με την Ιατρική και τη Μηχανική, δεν συμπληρώθηκε ποτέ. Αλλά ο Ντ. ανέπτυξε λεπτομερέστερα την Ηθική του στην αλληλογραφία του με την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ τού Παλατινάτου (1618-1680), θυγατέρα τού Φρεδερίκου Ε΄., που αφού έμεινε ένα χρόνο περίπου Βασιλιάς της Βοημίας, είχε εκθρονιστεί και καταφύγει στην Ολλανδία. Η αλληλογραφία αυτή περιλαμβάνεται στις πλήρεις εκδόσεις τών Απάντων του Ντεκάρτ.

64. —Όταν στο Deventer ο διαμαρτυρόμενος θεολόγος Revius τον παρότρυνε να γίνει κι αυτός διαμαρτυρόμενος, ο Ντ. αποκρίθηκε: «Έχω τη θρησκεία τού Βασιλιά μου». Και καθώς ο Revius επέμενε, ο Ντ. τον ξεφορτώθηκε οριστικά λέγοντας: «Έχω τη θρησκεία τής παραμάννας μου!» Η απάντηση αυτή διαφωτίζει αποκαλυπτικά τη στάση τού Ντ. απέναντι στη θρησκεία, όταν σκεφτούμε πως ο Ντ. δεν έδειχνε καμιά διάθεση να παραδεχτεί ασυζήτητα κανενός απολύτως τη γνώμη σε θέματα σχετικά με τη φιλοσοφία ή την επιστήμη.

65.—Το ταξίματα αναφέρεται σε κείνους που αφιέρωναν τον εαυτό τους στην Εκκλησία—μοναχούς ή ιερείς. Και φυσικά η δικαιολογία που ο Ντ. δίνει στα ταξίματα αυτά, τα οποία θεωρεί απλώς χρήσιμα «για να γιατρεύουν την αστάθεια των αδύναμων χαρακτήρων», αποτελεί μιαν από τις σπάνιες περιπτώσεις που ο φιλόσοφός μας μοιάζει να ξεσκεπάζει τη βαθύτερα κρυμμένη γνώμη του για τα εκκλησιαστικά πράματα. Κι οι αντίπαλοί του δεν έχασαν την ευκαιρία να του το χτυπήσουν. Όλη του τη ζωή ο Ντ. προσπάθησε—χωρίς να το καταφέρει τελικά—ν' αποφύγει κάθε προστριβή με την Εκκλησία, για ν' αποφύγει περιπέτειες καταστρεπτικές για την πνευματική του γαλήνη, την οποία θεωρούσε απαραίτητη για τη φιλοσοφική κι επιστημονική εργασία του. (Βλ. και σημ. 64 και 109).

66.—Πρόκειται για τη γνωστή σκέψη τής στωϊκής φιλοσοφίας: Όταν δεν επιθυμώ τίποτα που να μην μπορώ να το αποκτήσω, είναι φυσικό πως

μπορώ ν' αποκτήσω το κάθετί που επιθυμώ. Όταν θέλω τα εξωτερικά γεγονότα να συμβαίνουν όπως συμβαίνουν, είναι φυσικό πως συμβαίνουν ακριβώς όπως τα θέλω. Βλ. Επικτήτου *Εγχειρίδιο*, 8: «Μη γυρεύεις τα πράματα να γίνουνται όπως τα θέλεις, παρά θέλε τά πράματα όπως γίνουνται και θα ευτυχήσεις».

67.—Πρόκειται για τους στωϊκούς. Όλο αυτό το κομμάτι—καθώς άλλωστε και, σε μεγάλο βαθμό, όλη η Ηθική τού Ντ.—είναι εμπνευσμένο από τη στωϊκή φιλοσοφία.

68.—Για τα ταξίδια τού Ντ. ακριβείς πληροφορίες δεν υπάρχουν. Είναι γνωστό πως μεταξύ τού 1620 και του 1628, ταξίδεψε σε διάφορες επαρχίες τής Γαλλίας, στην Ιταλία και την Ολλανδία, κι έμεινε πολύ λίγο και στο Παρίσι. Στο σύνολο, πριν εγκατασταθεί μόνιμα στην Ολλανδία, ο Ντ. είχε περιοδέψει από το Παρίσι στην Ολλανδία—πρώτη διαμονή—στη Βαυαρία, στη Σουαβία και την Ουγγαρία. Γύρισε στη Γαλλία μέσον Ολλανδίας και Φλάντρας, έμεινε στην Ιταλία δυό-τρία χρόνια και ξαναγύρισε στη Γαλλία στα 1628.

69.—(1620-1628). Ο Ντ. είταν τότε μεταξύ είκοσι-τεσσάρων και τριαντατριών ετών.

70.—Ο Ντ. έχει υπόψη του τον Πύρρωνα και προπάντων τον συμπατριώτη του Montaigne, τον ένδοξο συγγραφέα τών *Essais* (Δοκιμίων), που είταν λίγο προγενέστερός του (1533-1592).

71.—Δηλαδή ν' αποκτήσει απόλυτη βεβαιότητα, παραμερίζοντας τις γνώσεις που στηρίζουνται στις αισθήσεις, που μας ξεγελούν και που προκαλούν κατόπι μοιραία την κατάρρευση των φιλοσοφικών συστημάτων που θεμελιώνουνται πάνω σ' αυτές κι ενθαρρύνουν έτσι τον σκεπτικισμό. Η απόλυτη βεβαιότητα υπάρχει μονάχα στις γνώσεις που απορρέουν από την «καθαρή και διακριτή» σκέψη.

72.—Η αμφιβολία τού Ντ. δεν συνίσταται στο να ταλαντεύεται ανάμεσα στο ν α ι και το ό χ ι—την άρνηση και την κατάφαση. Τη στάση αυτή, που η σκεπτική φιλοσοφία τη θεωρεί φυσική κι επομένως οριστική στάση τού ανθρώπου μπρός στα άλυτα προβλήματα του Σύμπαντος, ο Ντ. την καταδικάζει σαν καταστρεπτική αρρώστεια, από την οποία επιχειρεί ακριβώς να γιατρέψει τον άνθρωπο. Χρησιμοποιώντας στο ξεκίνημα τα επιχειρήματα των σκεπτικών, ενεργεί με σκοπό ακριβώς αντίθετο από τον δικό τους: να φτάσει στη βεβαιότητα της αλήθειας.

73.—Προβλήματα φυσικής.

74.—Στον τόμο αυτόν, που είχε για εισαγωγή τον *Λόγο περί της Μεθόδου,* ο Ντ. είχε περιλάβει τρεις πραγματείες: τη Διοπτρική, τα Μετέωρα και τη Γεωμετρία.

75.—Δηλαδή τη Σχολαστική φιλοσοφία.

76.—Ο Ντ. σκέπτεται κυρίως τον Βάκωνα, του οποίου το *Νέο 'Οργανο* —Novum Organum—(1620), αποτελεί σταθμό στην αναγέννηση της φιλοσοφικής έρευνας, και πιθανότατα επίσης τον Ramus-Pierre de la Ramée, (1515-1572) που έκανε σοβαρή προσπάθεια ν' ανακαινίσει τη Λογική.

77.—J'ai le coeur assez bon δεν σημαίνει εδώ «έχω αρκετά καλή καρδιά», αλλά έχω αρκετή περηφάνεια, αρκετό ηθικό αισθητήριο.

78.—Πρόκειται για τον πόλεμο που απέβλεπε στην απελευθέρωση, από την ισπανική κυριαρχία, των επτά Ενωμένων Επαρχιών—Provinces-Unies—των Κάτω Χωρών. Ο πόλεμος αυτός βάσταξε, με μιαν ανακωχή δώδεκα χρόνων, από το 1572 ως το 1648, οπόταν και έληξε με την ήττα τών Ισπανών.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

79.—Λέγοντας «τόσο μεταφυσικοί», ο Ντ. εννοεί κυρίως «τόσο αφηρημένοι» κι έχει υπόψη του συγκεκριμένα τους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του, των οποίων δίνει παρακάτω μια περίληψη, και που είχαν μεν διατυπωθεί αρχικά από τον Ντ. στα 1628-29 χωρίς να δημοσιευτούν, αλλά ξαναγράφηκαν μετά τον «*Λόγο περί της Μεθόδου*» και δημοσιεύτηκαν μονάχα στα 1641.

80.—Πρόκειται για τον δεύτερο κανόνα προσωρινής Ηθικής που αναφέρει στην αρχή τού Τρίτου Μέρους (Βλ. § 31).

81.—Ο Ντ. δανείζεται εδώ από τους Σκεπτικούς φιλοσόφους επιχειρήματα που αποδείχνουν την ελαττωματικότητα των γνώσεων που αποκτούμε με τις αισθήσεις και τονίζουν την αξία τών καθαρά νοητικών γνώσεων, όπως είναι λ.χ. η γνώση που έχουμε πως υπάρχουμε σαν σκεπτόμενη ουσία.

82.—Το «Σκέπτουμαι, άρα υπάρχω», που είναι το γνωστότερο, και για πολλούς το μόνο γνωστό απ' όλο το έργο τού Ντ.—μαζί με τον Κολυμβητή του—έχει κι αυτό την προϊστορία του. Ήδη ο Άγιος Αυγουστίνος

(354-430), στο De libero arbitrio του, καταπολεμώντας τίς απεριόριστες αμφιβολίες τών Σκεπτικών, είχε γράψει: «Για τούτο θα σε ρωτήσω πρώτα, για να κάνουμε αρχή από τα οφθαλμοφανέστερα, αν εσύ ο ίδιος υπάρχεις. Κι ανίσως φοβάσαι μήπως γελαστείς σ' αυτό το ερώτημα, θα σε ρωτήσω: ανίσως δεν υπήρχες, θα μπορούσες τάχα να γελαστείς διόλου;» Στα 1554, ο Ισπανός Gomez Pereira έγραψε: «Ξέρω πως κάτι ξέρω, κι όποιος ξέρει υπάρχει. Άρα εγώ υπάρχω». Όσο για το «Σκέπτουμαι, άρα...», μολονότι δίνει την εντύπωση συλλογισμού, ο Ντ. δεν θεωρεί πως το ότι υπάρχει βγαίνει από τη σκέψη του σαν πόρισμα συλλογισμού. Είναι γεγονός πως από τη διατύπωση του «Σκέπτουμαι, άρα...» παρασύρθηκαν σε πλάνη πολλοί, μεταξύ τών οποίων και ο κ. Θ. Βορέας (*Λογική*, § 79), νομίζοντας πως πρόκειται για συλλογισμό. Συλλογισμός δεν υπάρχει εδώ, βραχυλογικός ή άλλος. Αν το «Σκέπτουμαι, άρα...» είταν συλλογισμός, θα έπρεπε ο Ντ. ν' ανατρέξει σε μια μείζονα πρόταση: «Όποιος σκέπτεται υπάρχει» που ν' αποτελεί μια προγενέστερη αποδειγμένη αλήθεια. Αυτό δεν χρειάζεται εδώ. Ο Ντ. και ο καθένας μας μαζύ του διαπιστώνει μονομιάς, με την άμεση εποπτεία, με την ενόραση, και πώς σκέπτεται και πως υπάρχει. Εξάλλου, στην περίπτωση αυτή, είναι η αμφιβολία που δίνει τη βεβαιότητα, γιατί κι η απλή διατύπωση της αμφιβολίας μήπως το αξίωμα «Σκέπτουμαι, άρα υπάρχω» δεν είναι σωστό, αποδείχνει την αλήθεια του. Από τη στιγμή που αμφιβάλλω, σκέπτουμαι, κι από τη στιγμή που σκέπτουμαι υπάρχω. Θα είταν αντιφατικό να υποθέσουμε πως κάτι που σκέπτεται είναι ανύπαρκτο, τη στιγμή ακριβώς που σκέπτεται. Όσο περισσότερους λόγους βρίσκει το πνεύμα για ν' αμφιβάλλει για την ύπαρξή του, τόσο περισσότερο αποδείχνει πως υπάρχει: «Αμφιβάλλω—άρα ή μάλλον ίσον υπάρχω».

83.—Αυτή ειναι η πρώτη αρχή, γιατί είναι η πρώτη αλήθεια που διαπιστώνουμε χωρίς να έχουμε ανάγκη να εξακριβώσουμε προκαταβολικά καμιάν άλλη, ενώ απεναντίας όλες οι άλλες αλήθειες την προϋποθέτουν. Εξάλλου, η αλήθεια αυτή είναι ολοφάνερη κι αυτονόητη, δεν αποτελεί κανέναν συλλογισμό—είναι μια διαισθητική διαπίστωση. (Βλ. και σημ. 82).

84.—Ουσία που σκέπτεται. (Βλ. σημ. 6). Αυτής τής ουσίας ποικίλες εκδηλώσεις είναι όλες οι ιδέες τού ανθρώπου. Ας σημειωθεί εδώ πως στον Ντ. ο όρος «ιδέα» έχει ακόμη σημασία πολύ ευρύτερη από τη σημερινή, γιατί περιλαμβάνει όχι μονάχα τις καθαυτό ιδέες, αλλά και τις οποιεσδήποτε ψυχικές παραστάσεις και εντυπώσεις που προέρχουνται από τις αισθήσεις.

85.—Είναι η πρώτη διαπίστωση που κάνει ο Ντ. για τη διάκριση της

ψυχής από το σώμα. Σ' αυτήν θα προσθέσει αργότερα τη διάκριση του ιδιαίτερου χαρακτηριστικού τής ψυχής, που είναι η σκέψη, από το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τού σώματος, της ύλης, που είναι η έκταση.

86. — Εδώ, στη σειρά τών συλλογισμών τού Ντ., προβάλλει η αντίρρηση πως η σαφήνεια κι η ευκρίνεια των ιδεών μας μπορεί να μην αποδείχνουν διόλου την αλήθεια των ιδεών μας, μια που ενδέχεται αυτή η σαφήνεια κι η ευκρίνεια να μην είναι παρά απάτη σκαρωμένη από κάποιο πονηρό πνεύμα που θέλει να μας ξεγελάσει. Για να παραμερίσει την αμφιβολία που γεννά αυτή η αντίρρηση, ο Ντ. καταπιάνεται αμέσως ν' αποδείξει πως υπάρχει Θεός. Ο Θεός, που είναι όλος τελειότητα κι αγαθότητα, αποκλείει κατά τον Ντ. την πιθανότητα να μας ξεγελά κανένα πονηρό πνεύμα. Εδώ ο Ντ., συνδέοντας στην ιδέα τού τέλειου όντος και το στοιχείο τής άπειρης αγαθότητας, της πατρικότητας, μιλεί περισσότερο σαν πιστός χριστιανός, παρά σαν καθαρός φιλόσοφος. (Βλ. και σημ. 105)

87. — Το ότι έχουμε την «ιδέα» τής ατέλειάς μας αποδείχνει και πως έχουμε την «ιδέα» τής τελειότητας. Κι επειδή διαπιστώνουμε τη δική μας ατέλεια, η ιδέα τής τελειότητας δεν μπορεί να γεννήθηκε από την ατέλειά μας, αλλά πρέπει να μας έχει δοθεί από κάποιο ον που είναι τέλειο, δηλ. τον Θεό. Έτσι, η ιδέα τής τελειότητας που έχουμε μέσα μας αποτελεί την πρώτη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού.

88. — Σκέψεις είναι εδώ συνώνυμο με ιδέες. (Βλ. και σημ. 84).

89. — Κατά τον Ντ. «η αλήθεια συνίσταται στο υπαρκτό και το ψέμα στο ανύπαρκτο». Ό,τι υπάρχει έχει μια αιτία, η αλήθεια μιας ιδέας έχει μιαν αιτία, το ψέμα μιας ιδέας δεν έχει.

90. — Το απόλυτα τέλειο δεν μπορεί να βγει από το μη τέλειο, γιατί το αποτέλεσμα που ξεπερνά το αίτιο θα είταν χωρίς αίτιο κατά το υπερβάλλον του.

91. — Ο Ντ. χρησιμοποιεί τον ίδιο συλλογισμό που χρησιμοποίησαν κι οι Σχολαστικοί φιλόσοφοι για ν' αποδείξουν την ύπαρξη του Θεού, δηλαδή αποδείχνει την ύπαρξη του αιτίου από τα αποτελέσματά του. Αντί όμως να πάρει ως αποτέλεσμα τον εξωτερικό κόσμο, το Σύμπαν, ο Ντ. παίρνει για αφετηρία και αποτέλεσμα τον εσωτερικό του κόσμο, τη σκέψη του, και συνάγει την ύπαρξη του Θεού από την ιδέα τού τέλειου που έχει μέσα του.

92. — Της Σχολαστικής φιλοσοφίας, που είταν η καθιερωμένη στα σχολεία και τα πανεπιστήμια.

93.—Ο όρος ιδέες—idées—σημαίνει κι εδώ παραστάσεις.

94.—Κυριολεκτικότερα θα έπρεπε να ειπωθεί: οι παραστάσεις του βρίσκουνταν αληθινά μέσα στη διάνοια, μέσα στη συνείδησή μου.

95.—Διάνοιες—intelligences—κατά την ορολογία τής Σχολαστικής φιλοσοφίας, σημαίνει εδώ τους αγγέλους.

96.—Άλλες φύσεις—autres natures—σημαίνει εδώ τους ανθρώπους, που είναι ψυχές, ενωμένες με σώματα.

97.—Ο Ντ., που απέδειξε ως εδώ την ύπαρξη της σκέψης, την ανεξαρτησία της από το σώμα, και την ύπαρξη του Θεού, συνεχίζει την έρευνα του περιεχομένου τής σκέψης του, εξετάζοντας την «ιδέα» τής γεωμετρικής έκτασης.

98.—Ο Ντ. μελετώντας την «ιδέα» τής γεωμετρικής έκτασης υιοθετεί ένα πρόσθετο επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού. Μεταξύ τής ιδέας ενός τριγώνου λ.χ. και της ιδέας τού Θεού υπάρχει μια βασική διαφορά. Μπορεί κανείς ν' αποκτήσει την ιδέα ενός τριγώνου χωρίς αυτό ν' αποτελεί απόδειξη πως το τρίγωνο υπάρχει πραγματικά, ενώ δεν μπορεί να έχει την ιδέα τού Θεού χωρίς να υπάρχει Θεός. Είναι το παλιό «οντολογικό επιχείρημα» που από την ύπαρξη της ιδέας τού Θεού συνάγει την ύπαρξη του Θεού.

99.—Το επιχείρημα στηρίζεται στην αρχή τής ταυτότητας: μια ιδέα ταυτίζεται με τον εαυτό της, δηλαδή μπορούμε να βεβαιώσουμε για μιαν ιδέα όλα τα συστατικά της. Για το τρίγωνο μπορούμε να βεβαιώσουμε πως έχει τρεις γωνίες και τρεις πλευρές, γιατί αυτά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα περιέχουνται μέσα στην ιδέα τού τριγώνου. Έτσι, ο Ντ. αποδείχνει πως το γνώρισμα ύπαρξη είναι από τα συστατικά τής ιδέας τού Θεού ή ενός όντος απόλυτα τέλειου. Επαναλαμβάνει δηλαδή, καθώς αναφέραμε ήδη, το οντολογικό επιχείρημα του ιταλού Αγίου Ανσέλμου, (1033-1109) αρχιεπισκόπου τής Καντάβρυγίας, ενός από τους ιδρυτές τής Σχολαστικής φιλοσοφίας.

100.—Είναι το παλιό αξίωμα «οὐδέν ἐν τῇ νοήσει ὅπερ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει».

101.—Ο Ντ. παραδέχεται με τον Πλάτωνα και τον Άγιο Αυγουστίνο πως υπάρχουν στον άνθρωπο έμφυτες ιδέες, όπως η ιδέα τού Θεού, της ψυχής, κλπ.

102.—Όπως το μάτι δεν μπορεί να συλλάβει τη μυρωδιά ή τον ήχο, που είναι τα αντικείμενα άλλων αισθήσεων, της όσφρησης και της ακοής,

έτσι κι η φαντασία δεν μπορεί να συλλάβει την ιδέα τού Θεού, που ο άνθρωπος μπορεί να την αντιληφθεί μονάχα με τη νόηση. Για τον Ντ. φαντασία είναι η ικανότητα να διανοείται κανείς αισθησιακές παραστάσεις, νόηση η ικανότητα να διανοείται καθαρές ιδέες.

103. — Ηθική βεβαιότητα είναι εκείνη που φτάνει για τις ανάγκες τής πρακτικής ζωής. Ο Ντ. εξήγησε ο ίδιος την έννοια αυτού του όρου (*Αρχές Φιλοσοφίας* IV § 205): «...Διακρίνω εδώ δυό ειδών βεβαιότητες. Η πρώτη ονομάζεται ηθική, δηλαδή όση είναι αρκετή για να ρυθμίσουμε τα ήθη μας, ή όση είναι η βεβαιότητα που έχουμε για τα πράματα για τα οποία δεν συνηθίζουμε να έχουμε αμφιβολίες, ενόσο πρόκειται για τη συμπεριφορά μας στη ζωή, μολονότι ξέρουμε πως αν μιλήσουμε απόλυτα θα μπορούσαν ίσως να είταν και ψεύτικα. Έτσι, κι αν ακόμη δεν πήγαμε στη Ρώμη, δεν αμφιβάλλουμε διόλου πως πρόκειται για μια πόλη που βρίσκεται στην Ιταλία, μολονότι θα είταν δυνατόν να μας είχαν γελάσει όλοι όσοι μας έδωσαν αυτή την πληροφορία».

104. — Το δεύτερο είδος βεβαιότητας είναι η μεταφυσική βεβαιότητα: όταν «πιστεύουμε πως το πράμα που κρίνουμε δεν είναι διόλου δυνατόν να είναι διαφορετικό απ' ό,τι το κρίνουμε» εξετάζοντάς το απόλυτα, από την άποψη της καθαρής γνώσης. Στο ίδιο έργο, IV § 206, (Βλ. σημ. 103), ο Ντ. εξηγεί σε ποιές περιπτώσεις «έχουμε βεβαιότητα περισσότερο από ηθική», δηλαδή μεταφυσική.

105. — Όπως είναι διατυπωμένη εδώ, η επιχειρηματολογία τού Ντ. μοιάζει να καταλήγει σε φαύλο κύκλο. Πραγματικά, ο Ντ. αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού με το ότι έχουμε την «καθαρή και διακριτή» ιδέα πως υπάρχει Θεός. Ύστερα όμως υποστηρίζει πως οι καθαρές και διακριτές ιδέες αποτελούν απόδειξη της αλήθειας επειδή υπάρχει Θεός. Δηλαδή ο Ντ. υποστηρίζει διαδοχικά πρώτα πως η καθαρή και διακριτή ιδέα αποτελεί εγγύηση για την ύπαρξη του Θεού και κατόπι πως η ύπαρξη του Θεού αποτελεί εγγύηση πως η καθαρή και διακριτή ιδέα είναι αληθινή. Αυτό είναι που οι επικριτές τού Ντεκάρτ ονόμασαν «Καρτεσιανό κύκλο». Ωστόσο, ο κύκλος είναι φαινομενικός. Θα είταν δύσκολο να παραδεχτεί κανείς πως ο Δάσκαλος του ορθολογισμού θα έπεφτε σε τόσο φανερό λάθος συλλογισμού.

Και πρώτα, δεν είναι αλήθεια πως κατά τον Ντ. όλες οι «καθαρές και διακριτές ιδέες» που αποτελούν αναμφισβήτητες προφάνειες, έχουν ανάγκη από την εγγύηση του Θεού για να είμαστε βέβαιοι για την αλήθεια τους. Έτσι, η βεβαιότητα που έχω για την ύπαρξή μου, βεβαιότητα που προκύπτει από το: «Σκέπτουμαι, άρα υπάρχω» παρουσιάζει απόλυτη

αυτάρκεια: Δεν χρειάζεται καμιάν επιβεβαίωση απ᾿ αλλού. Το ίδιο και για την ιδέα που έχω μέσα μου για την ύπαρξη του Θεού, ο οποίος είναι το τέλειο και το άπειρο. Η ιδέα τής τελειότητας ενέχει την απόλυτη βεβαιότητα και της ύπαρξης — τελειότητα δίχως ύπαρξη θα είταν ακατανόητη. Επομένως δεν χρειάζεται η εγγύηση της ύπαρξης τού Θεού για να είμαι βέβαιος για την αλήθεια τής ιδέας που έχω μέσα μου για την ύπαρξή του. — Αφίνοντας όμως αυτές τις απόψεις, την ίδια αυτάρκεια παρουσιάζουν κι οι μαθηματικές βεβαιότητες. Ως εδώ δεν έχω ανάγκη από την εγγύηση που αποτελεί για τις προφανείς ιδέες μου η ύπαρξη του τέλειου όντος, του Θεού. Μ᾿ άλλα λόγια, ενόσο μια προφανής ιδέα είναι άμεσα παρούσα στη σκέψη μου, κι είναι συνεπώς άμεσα παρόντα και τα στοιχεία που δίνουν στην ιδέα αυτή τη σφραγίδα τής προφάνειας, δεν έχω ανάγκη από την ἐγγύηση του Θεού. Αλλά αυτό δεν συμβαίνει πάντα. Συχνά μάς τυχαίνει, η σκέψη μας ν᾿ αναφέρεται σε μιαν ιδέα για την οποία, χωρίς να έχουμε αμέσως παρόντα τα στοιχεία τής προφάνειάς της, έχουμε την εντύπωση πως είναι προφανής — δηλαδή αυτονόητα αληθινή — επειδή αυτό μας το βεβαιώνει η μνήμη μας. Αλλά, η ανάμνηση μιας προφάνειας δεν αποτελεί απαραίτητα προφάνεια, γιατί οι αναμνήσεις αυτού τού είδους μπορεί να είναι απατηλές. Εδώ ακριβώς μας χρειάζεται η εγγύηση του Θεού. Βέβαια, η ύπαρξη του Θεού δεν μας εξασφαλίζει την ακρίβεια όλων μας των αναμνήσεων, αλλά μας εγγυάται πως δεν μπορεί να υπάρξει η συστηματική πρόθεση κανενός πονηρού πνεύματος να κάνει απατηλές όλες τις ιδέες μας. Απ᾿ αυτό απορρέει πως τα λάθη μας είναι συμπτωματικά, δηλαδή αποφεύξιμα, κι επομένως η ανάμνηση μιας προφάνειας μπορεί πολύ καλά να είναι εξίσου αληθινή όσο κι η παρούσα προφάνεια. — Αυτή είναι, αναγκαστικά απλουστευμένη, η σειρά τών συλλογισμών τού Ντεκάρτ, όπως βγαίνουν από τους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του, που είναι μεταγενέστεροι από τον *Λόγο* του, αλλά προπάντων από τις απαντήσεις που έδωσε στις πέντε σειρές αντιρρήσεων που του αντιτάχθηκαν από διάφορους θεολόγους — καθολικούς και διαμαρτυρομένους — και φιλοσόφους λίγο-πολύ υλιστές σαν τον Hobbes (Τρίτη σειρά αντιρρήσεων) ή τον Gassendi (Πέμπτη σειρά αντιρρήσεων).

106. — Το επιχείρημα δεν είναι ακαταμάχητο, μια που δεν αποκλείεται να κάνει κανένας επιστημονικές αποκαλύψεις και στον ύπνο του. Ο Ντ., στη λατινική έκδοση του «*Περί της Μεθόδου*» που είναι μεταγενέστερη, τροποποίησε τη φράση, αντικαθιστώντας το «αλάνθαστα» με το «μάλλον».

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ

107.—Η μέθοδος τού Ντ. είναι εντελώς «παραγωγική» κι η φιλοσοφία του είναι μεταφυσική. Ωστόσο, η Μεταφυσική δεν είταν για τον Ντ. ο τελικός σκοπός, αλλά μονάχα το μέσο για να στηρίξει και να κάνει ανεκτή τη Φυσική του, ή ακόμα καλύτερα την «καθολική μαθηματική επιστήμη» που ήθελε να καθιερώσει. Ο Ντ. αρχίζει καθορίζοντας μερικές πρώτες βασικές αλήθειες που δεν έχουν ανάγκη ν' αποδειχτούν, επειδή είναι προφανείς—évidentes. Τέτοιες είναι: το ότι αυτός που σκέπτεται υπάρχει, και το ότι υπάρχει ο Θεός και η ψυχή. Απ' αυτές συνάγει κατόπι τούς μερικότερους νόμους που διέπουν το Σύμπαν. Από την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής προχωρεί προς τη μελέτη των πνευματικών και των υλικών πραγμάτων. Κι έτσι, η φιλοσοφία τού Ντ., ξεκινώντας από τις πρώτες αρχές, διαγράφει μια συνολική εξήγηση του Σύμπαντος. Εκτός από τη Μεταφυσική ο Ντ. καταπιάστηκε με τη Φυσική, που κυρίως τον απασχολούσε. Ο Ντ. λέει κάπου πως διέθετε λίγες ώρες τον χρόνο για τη Μεταφυσική και λίγες ώρες τη μέρα για τα Μαθηματικά, μέσα στα οποία περιλάμβανε και τη Φυσική.

108.—Ο Ντ. εννοεί κυρίως το επίμαχο και πολύ επικίνδυνο για τους επιστήμονες της εποχής εκείνης ζήτημα: την κίνηση της Γης. (Βλ. επομ. σημ.).

109.—Ο Ντ. φοβάται κυρίως τους θεολόγους τής Καθολικής Εκκλησίας, με την οποία δεν θέλησε ποτε να έλθει σε σύγκρουση. Αυτός ο φόβος του, ακατανόητος σχεδόν για τον σημερινό άνθρωπο, δεν είταν διόλου αβάσιμος στα χρόνια τού Ντ., όταν εύκολα μπορούσε και να καεί ακόμα κανείς για τις επιστημονικές του αντιλήψεις. Έτσι, ο Ιταλός φιλόσοφος Τζορντάνο Μπρούνο (1548-1600) είχε καεί στη Ρώμη στα 1600, κι ο επίσης Ιταλός Λουτσίλιο Βανίνι (1585-1619) θανατώθηκε στην Τουλούζη τής Ν. Γαλλίας στα 1619. Ο Γαλιλαίος (1594-1642) τη γλύτωσε παρά τρίχα στα 1633, αφού όμως αναγκάστηκε να αποκηρύξει τη σωστή άποψη του Κοπέρνικου πως κινείται η Γη γύρω στον Ήλιο, κι όχι ο ουρανός ολόκληρος γύρω στη Γη. Τέλος ο Δ. Καμπανέλλα (1568-1639), Ιταλός φιλόσοφος κι αυτός, είχε κάνει εικοσιεφτά χρόνια φυλακή για τις ιδέες του. Πάντως, ο φόβος αυτός τού Ντ. εξηγεί σε μεγάλο βαθμό πολλά απ' όσα ο Ντ. έγραψε, με μοναδικό σκοπό να μπορέσει να συνεχίσει το καθαρά επιστημονικό έργο του και να κάνει ανεκτή την επανάστασή του κατά της Σχολαστικής, της καθιερωμένης φιλοσοφίας. Σχεδόν ως στο τέλος διατήρησε την αισιόδοξη ελπίδα πως οι

Ιησουίτες, των οποίων είχε κάνει μαθητής στα νεανικά του χρόνια, θα υιοθετούσαν στα σχολεία τους τη νέα φιλοσοφία του, και γι' αυτό άλλωστε είχε δώσει στις «*Αρχές τής Φιλοσοφίας*» του (1644) μορφή διδακτικού συγγράμματος. Η ελπίδα του δεν πραγματοποιήθηκε. Το μόνο που ο Ντ. κατάφερε είταν να μην απαγορευτούν ενόσο ζούσε τα συγγράμματά του, που καταδικάστηκαν όμως, μετά τον θάνατό του (1650), τόσο από την Καθολική (1663) όσο κι από τη Λουθηριανή Εκκλησία (1656). Και στα 1671 ο Λουδοβίκος ο 14ος απαγόρεψε τη διδασκαλία τών θεωριών τού Ντ. στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού.

110.—«*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*» άρχισε να γράφεται τον Οκτώβρη τού 1629 και είταν τελειωμένη στα 1633, αλλά η δημοσίεψή του σταμάτησε μετά την είδηση της καταδίκης τού Γαλιλαίου (βλ. καὶ σημ. 109). Το Ε΄ μέρος τού «*Περί της Μεθόδου*», συνοψίζει τον «*Κόσμο*», ακριβώς όπως στο Δ΄ ο Ντ. συνόψισε τις ιδέες που ανέπτυξε διεξοδικά αργότερα στους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του (1641). «*Ο Κόσμος*», όπου ο Ντ. παραδεχόταν την κίνηση της Γης, δημοσιεύτηκε μονάχα στα 1664, δεκατέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό του. (Βλ. σημ. 145).

111. Ο Ντ. βάζει μαζύ τον Ήλιο και τους απλανείς, γιατί έχουν την ίδια σύσταση.

112.—Εκτός από τον Ήλιο και τους απλανείς, μόνη άλλη πηγή φωτός είναι κατά τον Ντ. η φωτιά.

113.—Κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία, ο Κόσμος είναι πεπερασμένος. Φανταστικό διάστημα είναι λοιπόν εκείνο που η φαντασία τοποθετεί πέρα από τα όρια του υπαρκτού κόσμου. Ο Ντ. καταφεύγει κι εδώ σ' αυτές τις προφυλάξεις για να εκθέσει την κοσμογονία του χωρίς να έλθει σε σύγκρουση με την Αγία Γραφή, που θέλει τον κόσμο πεπερασμένο.

114.—Κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία, η ύλη αποτελούσε το ακατανόητο στοιχείο των πραγμάτων. Για τον Ντ. η ύλη είναι εντελώς νοητή: ύλη δεν είναι παρά η έκταση, με τις τρεις διαστάσεις της,—δηλαδή το αντικείμενο της γεωμετρίας.

115.—Το φως δεν είναι κατά τον Ντ. παρά μια πίεση που ασκεί πάνω στο μάτι μας η κίνηση των μορίων ενός φωτεινού σώματος. Ο Ντ. δεν παραδέχεται το κενό: το Σύμπαν κατά τον Ντ. είναι πέρα-πέρα γεμάτο, κι έτσι η πίεση που ασκείται σ' ένα σημείο τού διαστήματος μεταδίνεται την ίδια στιγμή παντού, ακριβώς όπως, καθώς λέει, η πίεση που ασκήσει

κανείς στη μιαν άκρη ενός ξύλου γίνεται αμέσως αισθητή στην άλλη άκρη του.

116.—Παραδείγματα θερμότητας δίχως φως: το «αναμένο» άχυρο, ο ασβέστης. Παραδείγματα φωτός χωρίς θερμότητα: οι διάττοντες αστέρες, τα νερά που φωσφορίζουν κλπ.

118.—Ο Πασκάλ (Pensées, Απόσπασμα 77) κατηγόρησε τον Ντ. πως περιορίζει όλη την παρέμβαση του Θεού στον κόσμο σε μιαν αρχική chiquenaude (σκορδομυτιά—σκινθαρισμό). Η επίκριση, τυπικά τουλάχιστον δεν είναι βάσιμη. Για τον Ντ., ο Θεός δεν περιορίστηκε στο να δημιουργήσει το Σύμπαν και να του δώσει μια για πάντα την αρχική ώθηση σύμφωνα με ορισμένους νόμους. Απεναντίας, η διατήρηση των νόμων αυτών μέσα στη Φύση αποτελεί μιαν αδιάκοπη δημιουργία (création continuée) από μέρους τού Θεού. Σ' αυτό, ο Ντ. ακολουθεί τη διδασκαλία τών πατέρων της Δυτικής Εκκλησίας και συγκεκριμένα τού Αγίου Θωμά του Ακουϊνάτη. Κάθε άλλη αντίληψη θα είταν άλλωστε αντίθετη με τη θεωρία τού Ντ. για την απόλυτη ελευθερία τού Θεού. Ο Θεός διατηρεί αναλλοίωτους τους αρχικούς νόμους που καθόρισε, επειδή το θέλει και χωρίς να είναι διόλου υποταγμένος σ' αυτούς.

119.—Εννοεί εδώ την πραγματεία «*Περί Ανθρώπου*», που αποτελούσε το Δεύτερο Μέρος. — κεφ. XVIII — του πρώτου μεγάλου έργου τού Ντ. «*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*» και γράφηκε στα 1632. (Βλ. σημ. 110) μα δημοσιεύτηκε μονάχα, μετά τον θάνατο του Ντ., στα 1662-1664. Ο Ντεκάρτ δίνει εδώ ένα συνοπτικό απόσπασμα από την πραγματεία του εκείνην, αυτό που εξηγεί — όχι σωστά — τη λειτουργία τής καρδιάς και την κυκλοφορία τού αίματος. Για τον Ντ., το κάθε ζώο δεν είναι παρά ένα αυτόματο, μια μηχανή χωρίς ψυχή και χωρίς λογικό. Τα ζώα μοιάζουν με τον άνθρωπο μονάχα σωματικά, δηλαδή μηχανικά. Κανένα από τα φαινόμενα που παρατηρεί κανένας στο σώμα — και του ανθρώπου ακόμη — δεν πρέπει ν' αποδοθεί σε δυνάμεις ξεχωριστές από τις μηχανικές δυνάμεις. Η κινητήρια δύναμη αυτής τής ζωντανής μηχανής είναι η θερμότητα, που το ζώο κι ο άνθρωπος έχουν στην καρδιά τους, η οποία είναι σαν το μεγάλο ελατήριο που προκαλεί όλες τις κινήσεις που παρατηρούνται στη μηχανή.

Όσο για τον άνθρωπο ειδικότερα, αυτός κατά τον Ντ. είναι μια σύνθετη φύση. Αποτελείται από σώμα και ψυχή Το σώμα έχει για ουσία την έ κ τ α σ η, κι όλες του οι λειτουργίες συντελούνται μηχανικά. Η ψυχή έχει για ουσία της τη σ κ έ ψ η. Η έκταση κι η σκέψη δεν έχουν τίποτα το κοινό.—Το σημείο αυτό είναι από τα ασθενέστερα της Καρτεσιανής φιλοσοφίας. Ο Ντ.

δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει εδώ πολλούς από τους οπαδούς του. Κι οι εξηγήσεις που έδωσε μαρτυρούν κάποιαν αβεβαιότητα και του ιδίου. Έτσι, κατά τον Ντ. το σώμα και η ψυχή δεν αλληλοεπηρεάζουνται. Οι κινήσεις τού σώματος δεν έχουν για αιτία την ψυχή, ούτε και οι συνειδητές σκέψεις έχουν για αιτία το σώμα. Ψυχή και σώμα συνυπάρχουν στον άνθρωπο χωρίς όμως και να έχουν πραγματικά συνάφεια μεταξύ τους.—Ωστόσο, ο Ντ. αναγκάστηκε αλλού να παραδεχτεί πως υπάρχει ανταπόκριση ψυχής και σώματος, στην οποία όμως δεν δίνει επιστημονική εξήγηση. Όρισε μάλιστα το σημείο του εγκεφάλου όπου γίνεται η επαφή. (Βλ. σημ. 133). «Ότι το πνεύμα, που είναι άϋλο, μπορεί να βάζει σε κίνηση το σώμα, δεν μας το διδάσκει ούτε συλλογισμός ούτε και καμιά σύγκριση με άλλα πράματα. Ωστόσο, είναι αδύνατο ν' ἀμφιβάλλουμε πως έτσι συμβαίνει, μια που αναμφισβήτητη, βεβαιότατη και ολοκάθαρη εμπειρία μάς το διδάσκει ολοφάνερα καθεμέρα». Τελικά, ο Ντ. κατέληξε να εξηγήσει πως η επαφή του υλικού σώματος με την άϋλη ψυχή οφείλεται σε μιαν αδιάκοπη θαυματουργή παρέμβαση του Θεού.

120.—Μετά τη δημοσίεψη του «*Λόγου περί της Μεθόδου*», ο Ντ. καταπιάστηκε στα 1648 το ίδιο θέμα, γράφοντας μια πραγματεία «*Περί Σχηματισμού τού Εμβρύου*» με υπότιτλο «*Περιγραφή τού ανθρώπινου σώματος και όλων τών λειτουργιών του κλπ. — κι επίσης η κύρια αιτία τού σχηματισμού των μελών του*»— που δημοσιεύτηκε κι αυτή μονάχα στα 1664, μετά τον θάνατο του Ντ.

121.—Η «âme végétante» (κατά τον Αριστοτέλη θρεπτική ψυχή —το θρεπτικόν) είναι η ψυχή ή το τμήμα τής ψυχής που παράγει τη θρέψη, την ανάπτυξη, την αναπαραγωγή κλπ. των ζωντανών όντων, κι εκείνων ακόμη που δεν έχουν αισθήσεις (φυτά). Η âme sensitive (κατά τον Αριστοτέλη αισθητική ψυχή—το αισθητικόν), είναι η ψυχή ή το τμήμα τής ψυχής που αποτελεί το κέντρο τών αισθήσεων, ακόμη και στα ζωντανά όντα που δεν έχουν λογικό (ζώα). Έτσι, οι θρεπτικές κι οι αισθητικές ψυχές είναι μορφές υποστάσεων που γεννήθηκαν από τη σύγχυση της ψυχής με το σώμα. Κατά τον Ντ. η αληθινή Μεταφυσική, ξεχωρίζοντας ολότελα την ψυχή από το σώμα, παραμερίζει τις θρεπτικές και τις αισθητικές ψυχές, εξηγώντας τις λειτουργίες τών ζώων αποκλειστικά με την ύλη και τη μηχανική κίνηση. (Βλ. σημ. 119).

122.—Ακολουθώντας τον Αριστοτέλη και την ιατρική τού Μεσαίωνα, ο Ντ. πιστεύει πως η καρδιά είναι όργανο σημαντικά θερμότερο από το υπόλοιπο σώμα, χάρη στη φωτιά που εδρεύει μέσα της. Η διαφορά τής θερμοκρασίας που υπάρχει ανάμεσα στην καρδιά και το λοιπό σώμα εξη-

γεί και την κίνησή της, και την κυκλοφορία τού αίματος, κι έμμεσα όλες τις άλλες λειτουργίες τού σώματος των ζώων.

123.—Σαν συνέπεια του γεγονότος ότι έβαλε στην ανθρώπινη καρδιά «μιαν απ' αυτές τις δίχως φως φωτιές».

124.—Στην πραγματεία «*Περί Ανθρώπου*», (βλ. σημ. 119).

125.—Όλη η εξήγηση που δίνει ο Ντ. για την κίνηση της καρδιάς και την κυκλοφορία του αίματος είναι σφαλερή. Επιπλέον η περιγραφή του είναι κουραστική και δεν είναι απολύτως απαραίτητο να διαβάσει ο αναγνώστης τις παραγράφους 47-51. Αξιοσημείωτο είναι πως όταν ο Ντ. την έγραφε στα 1632, είταν ήδη γνωστή, από τα 1628, η σωστή εξήγηση, δοσμένη από τον Άγγλο γιατρό William Harvey (1578-1658). Ο Ντ. γνώριζε το έργο του Harvey, παραδεχόταν τις απόψεις του μονάχα ως προς το ζήτημα της κυκλοφορίας του αίματος, δεν θέλησε όμως να δεχτεί ό,τι αφορούσε την κίνηση της καρδιάς. Επέμεινε στην άποψη της μεσαιωνικής ιατρικής που ενεργητική φάση τής λειτουργίας τής καρδιάς θεωρούσε τη διαστολή της κι απέδινε τη θερμότητα του αίματος στα πυρωμένα τοιχώματά της. Ένα πρόβλημα που έμεινε άλυτο στην εποχή τού Ντ. κι εξηγήθηκε μονάχα εκατόν σαράντα χρόνια αργότερα (1777), από τον Lavoisier, (1743-1794), είταν η μετατροπή του φλεβικού αίματος σε αρτηριακό, που οφείλεται στην αναπνοή. Ο Ντ. δεν είχε μπορέσει να εξηγήσει ικανοποιητικά σε τι χρησίμευαν οι πνεύμονες. Θεωρούσε πως οι πνεύμονες χρησιμεύουν στο να κρυώνει το αίμα. Η ιδέα δεν είναι περισσότερο παράδοξη από τη γνώμη τού Αριστοτέλη, που θεωρούσε πως ο εγκέφαλος χρησίμευε στο να κρυώνει το αίμα και τοποθετούσε στην καρδιά την έδρα της ψυχής.

126.—Πρόκειται για τις κοιλίες τής καρδιάς.

126.—Πρόκειται παρακάτω για τις διάφορες βαλβίδες: τη μητροειδή, τις μηνοειδείς, την τριγλώχενα.

128.—Πρόκειται για την αορτή.

129.—Πρόκειται για τους δυό κόλπους τής καρδιάς.

130.—(βλ. σημ. 125).

131.—Briser la glace, θα πει κυριολεκτικά σπάνω τον πάγο, που αλληγορικά σημαίνει εδώ ανοίγω τον δρόμο.

132.—Ο Ντ. εννοεί το σάλιο, τον ιδρώτα, τα ούρα, που τα θεωρεί περιττά υπολείμματα που αφίνει η απόσταξη των χυμών από τις τροφές, οι οποίοι μετατρέπουνται σε αίμα.

133.—Τα ζωϊκά πνεύματα — esprits animaux—τού Ντ., (που αντιστοιχούν με το spiritus vitalis τού Βάκωνα) δεν είναι επινόησή του, αλλά παίζουν σπουδαίο ρόλο στη φυσιολογία του. Εδώ ο όρος π ν ε ύ μ α δεν έχει τη σημασία τής άϋλης ουσίας, αλλά σημαίνει το λεπτότερο και καθαρότερο μέρος μιας ύλης, δηλαδή κάτι ανάλογο με τον όρο πνεύμα στη λέξη οινόπνευμα, κάτι σαν μόρια αιθέριας ύλης, πάρα πολύ μικρά και πάρα πολύ ευκίνητα. Ο Ντ. εξηγεί πως τα τμήματα του αίματος που φτάνουν ως στον εγκέφαλο δεν χρησιμεύουν μόνο στο να τρέφουν και να συντηρούν την υπόστασή του, αλλά κυρίως στο να παράγουν έναν διαπεραστικότατο άνεμο, ή μάλλον μια ζωηρότατη και καθαρότατη φλόγα, που την ονομάζουν «ζωϊκά πνεύματα. Κατά τον Ντ., τα νεύρα είναι σαν μικροί σωλήνες που συγκοινωνούν με τον εγκέφαλο. Στο κέντρο τού εγκεφάλου, βρίσκεται ο αδένας που λέγεται κ ω ν ά ρ ι ο ή ε π ί φ υ σ η, όπου συγκεντρώνουνται τα ζωϊκά πνεύματα κι αποκεί, κατά τις κινήσεις τών οργάνων και των νεύρων που δέχουνται εξωτερικές επιδράσεις, τα ζωϊκά πνεύματα εισορμούν μέσα στα νεύρα από κάτι λεπτότατα περάσματα, σκορπίζουνται μέσα στους μυώνες, τους φουσκώνουν και προκαλούν τις κινήσεις και τις συσπάσεις τους. Ο ρόλος των ζωϊκών πνευμάτων είναι εντελώς μηχανικός, πάντως δεν χρησιμεύουν διόλου σαν ενδιάμεσα ανάμεσα στην ψυχή και το σώμα. Χρειάζουνται για τις αισθήσεις και τις κινήσεις, αλλά μονάχα σαν υλικοί, μηχανικοί παράγοντες. Κοντολογής, τα ζωϊκά πνεύματα, που αποτελούσαν άλλοτε τολμηρή προσπάθεια επιστημονικής ερμηνείας, αντιπροσωπεύουν μιαν απ' αυτές τις ξεπερασμένες επιστημονικές υποθέσεις, από τίς οποίες δεν απομένει τίποτα. (Βλ. και σημ. 135).

134.—Ο «*Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*», Μέρος Β΄. «*Ο Άνθρωπος*». (Βλ. σημ. 119).

135.—Η χαρά, η λύπη, η οργή κλπ.

136.—Στη φιλοσοφική ορολογία τού 17ου αιώνα το sensorium commune—sens commun, κ ο ι ν ό α ι σ θ η τ ή ρ ι ο—είναι το κέντρο των αισθήσεων. Κατά τον Αριστοτέλη, η κ ο ι ν ή α ί σ θ η σ ι ς, ή κύριον αισθητήριον, βρισκόταν στην καρδιά, κατά τους τελευταίους Σχολαστικούς στον εγκέφαλο. Κατά τον Ντ. έδρα τού sens commun—με την εντελώς ειδική έννοια του όρου—είταν το κ ω ν ά ρ ι ο, ένας μικρός αδένας που βρίσκεται στη μέση περίπου του εγκεφάλου κι όπου συγκλίνουν κατά τον Ντ. οι επιδράσεις που υφίστανται τα διάφορα αισθητήρια. Η ψυχή, που έχει ειδικότερη συνάφεια μ' αυτόν τον αδένα, δέχεται εκεί τις διάφορες εξωτερικές επιδράσεις που διαβιβάζουν τα αισθητήρια. Ο τρόπος με τον οποίο η άϋλη ψυχή ερχόταν σ' επαφή με

το υλικό αυτό σημείο τού εγκεφάλου δεν εξηγήθηκε ποτέ καθαρά από τον Ντ.—Εξάλλου, όσο για την πραγματική σημασία τού κωναρίου—που λέγεται και επιφύση—ας σημειωθεί πως, κατά την επικρατέστερη σήμερα στη φυσιολογία γνώμη, ο αδένας αυτός, που αναπτύσσεται από το πρώτο ως το έβδομο έτος της ηλικίας και που ατροφεί γρήγορα κατόπι, χρησιμεύει μονάχα στο να εμποδίζει την πρόωρη ανάπτυξη των γεννητικών αδένων και λειτουργιών. (Βλ. σημ. 133).

137.—Βλ. σημ. 103.

138.—Ο Ντ. αντικρούει κυρίως τον Montaigne, που πενήντα χρόνια νωρίτερα (1580) είχε ήδη σημειώσει τη νοημοσύνη των ζώων — (βλ. *Δοκίμια,* Βιβλ. II. 12, Απολογία τού Raimond Sebond)—και τονίσει πως ανάμεσα σ' ένα έξυπνο ζώο κι έναν ηλίθιο άνθρωπο υπάρχει μικρότερη διαφορά παρά ανάμεσα σ' έναν ηλίθιο κι έναν έξυπνο άνθρωπο. Το κυριότερο επιχείρημα του Ντ. είναι πως κι ο ηλιθιότερος άνθρωπος είναι προικισμένος με λαλιά, που αποτελεί την εξωτερική εκδήλωση του λογικού, και που κανένα ζώο δεν την έχει. Κατά τον Montaigne απεναντίας μπορούμε να πούμε πως τα ζώα έχουν λιγότερο λογικό από μας, όχι όμως και πως δεν έχουν διόλου λογικό. Είναι φανερό πως, από λόγους μεταφυσικής σκοπιμότητας (βλ. παρακάτω σημ. 142), ο συστηματικός Ντ. παρασύρθηκε να υποστηρίξει απόψεις πολύ λιγότερο επιστημονικές από τον γελαστό σκεπτικιστή Montaigne.

139.—Οι μέλισσες, τα μυρμήγκια, οι κάστορες κλπ.

140.—Η ψυχή για τον Ντ. είναι μια υπόσταση, που η ουσία της συνίσταται αποκλειστικά στη σκέψη, και λέγοντας σκέψη δεν εννοεί ο Ντ. μονάχα την αφηρημένη σκέψη που διανοείται κρίσεις, αλλά τη συνείδηση γενικά. Στον Δεύτερο από τούς *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του, όπου μιλεί για τη φύση τού ανθρώπινου πνεύματος και λέει πως είναι ευκολότερο να γνωρίσουμε το πνεύμα παρά το σώμα, ο Ντ. γράφει: «Τι λοιπόν είμαι; Ένα πράμα που σκέπτεται Και τι είναι ένα πράμα που σκέπτεται; Είναι ένα πράμα που αμφιβάλλει, που εννοεί, που συλλαμβάνει, που βεβαιώνει, που αρνιέται, που θέλει, που δεν θέλει, που φαντάζεται επίσης και που αισθάνεται». Συνεπώς, μέσα στον όρο σκέψη ο Ντ. περιλαμβάνει όλες τις ιδιότητες της ψυχής: την ευαισθησία, τη νοημοσύνη και τη θέληση, με μόνη εξαίρεση της κινητικής ικανότητας, που κατά τον Ντ. δεν έχει σχέση με την ψυχή τού ανθρώπου. Το πράμα που σκέπτεται είναι γι' αυτόν ξεχωριστό, ως προς την υπόστασή του, από το πράμα που έχει έκταση, γιατί σκέψη και έκταση είναι δυό γνωρίσματα που ξεχωρίζουν ριζικά το ένα από τ' άλλο.

Ακριβώς όπως η έκταση, η διαιρετότητα, το σχήμα κλπ. είναι είδη ή γνωρίσματα χάρη στα οποία αναγνωρίζω την υπόσταση που ονομάζω σώμα, έτσι και η νόηση, η βούληση η αμφιβολία κλπ., είναι είδη χάρη στα οποία αναγνωρίζω την υπόσταση που ονομάζεται πνεύμα. Κι αντιλαμβάνουμαι πως η υπόσταση που σκέπτεται είναι κάτι το ολοκληρωμένο, τουλάχιστον όσο αντιλαμβάνουμαι και πως η υπόσταση που έχει έκταση είναι επίσης κάτι το ολοκληρωμένο. Η διάκριση της ψυχής και του σώματος απορρέει για τον Ντ. από τις βασικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες κάθε γνώρισμα προϋποθέτει μιαν υπόσταση, και οι υποστάσεις, που τα γνωρίσματά τους μπορούν να γίνουν νοητά χωρίς να δανείζουνται τίποτα το ένα από το άλλο, είναι ξεχωριστές.

141.—Δύναμη της ύλης είναι όρος τής σχολαστικής φιλοσοφίας, κι ο Ντ. τον χρησιμοποιεί για να δείξει πως στο ζήτημα της ψυχής μένει πιστός στην καθιερωμένη άποψη των φιλοσόφων - θεολόγων. Σημαίνει εδώ τις ιδιότητες που βγαίνουν από διάφορους συνδυασμούς υλικών στοιχείων.

142.—«Ο πιλότος και το καράβι»—πλωτήρ και πλοίον—είναι εικόνα παρμένη από τον Αριστοτέλη (*Περί Ψυχής*, Βιβλ. ΙΙ. 1) και τη χρησιμοποιούν οι Σχολαστικοί στον Μεσαίωνα για να περιγράψουν και να επικρίνουν την πλατωνική αντίληψη της ψυχής και του σώματος. Ο ναύτης κυβερνά το καράβι του, αλλά μένει ξεχωριστός κι ανεξάρτητος απ' αυτό. Έτσι παρομοιάζει ο Αριστοτέλης την αντίληψη του Πλάτωνα για τη θέση της ψυχής σχετικά με το σώμα.

143.—Ο Ντ. προσπάθησε να ανατρέψει ριζικά το επιχείρημα εκείνων που, αναγνωρίζοντας ψυχή στα ζώα, ρωτούσαν γιατί τάχα η ψυχή τών ζώων θα είταν θνητή κι η ψυχή τών ανθρώπων αθάνατη. Υποστηρίζοντας πως τα ζώα δεν έχουν ψυχή, ο Ντ. πιστεύει πως παραμέρισε ολότελα τη δυσκολία.

144.—Ο Ντ. δεν δίνει πουθενά άμεση απόδειξη για την αθανασία τής ψυχής. Αποδείχνει μονάχα πως η ψυχή είναι ξεχωριστή από το σώμα και μπορεί να υπάρξει δίχως το σώμα. Αυτό όμως δεν αποδείχνει και πως υπάρχει πραγματικά δίχως αυτό. Το ότι η ψυχή είναι αθάνατατη το διδάσκει η θρησκεία, κι η φιλοσοφία βρίσκει πως δεν υπάρχει απόδειξη αντίθετη με την αθανασία τής ψυχής. Δεν μπορεί όμως και να την αποδείξει. Για τούτο «έχουμε φυσικά την τάση» λέει ο Ντ. να παραδεχτούμε την αθανασία τής ψυχής, χωρίς όμως να έχουμε και τη φιλοσοφική βεβαιότητα, βασισμένη σε σχετική απόδειξη.

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ

145.—«*Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός*», είταν τελειωμένη κι έτοιμη για τύπωμα, από την αρχή τού καλοκαιριού τού 1633, αλλά ο Ντ. έμαθε την καταδίκη τού Γαλιλαίου στη Ρώμη από την Ιερή Εξέταση. Ο Ντ. παραδεχόταν κι αυτός την άποψη του Κοπέρνικου για την κίνηση της Γης, καθώς εκθέτει σ' ένα γράμμα του στον Mersenne τού Νοεμβρίου 1633: «...κι ομολογώ πως αν η κίνηση της Γης είναι ψέμα, όλες οι βάσεις τής φιλοσοφίας μου είναι κι αυτές ψέματα, γιατί η κίνηση της Γης αποδείχνεται ολοφάνερα απ' αυτές. Κι είναι πραγματικά τόσο στενά δεμένη με όλα τα μέρη τής πραγματείας μου, που μου είναι αδύνατο να την αποσπάσω χωρίς να κάνω ολότελα ελαττωματικό το υπόλοιπο. Επειδή όμως για τίποτα στον κόσμο δεν θα ήθελα να βγάλω μια συζήτηση όπου να υπάρχει έστω και μια λέξη που να την αποδοκιμάσει η Εκκλησία, προτίμησα να καταργήσω την πραγματεία μου παρά να τη δημοσιέψω κουτσουρεμένη». Αργότερα, κατά τη μαρτυρία τού βιογράφου του Baillet (1691), ο Ντ. επινόησε ένα τέχνασμα για να διδάσκει και να αρνιέται συνάμα την κίνηση της Γης. Το τέχνασμα είταν σχεδόν καθαρά φραστικό—ο Ντ. αναγκάστηκε να παίζει με τις λέξεις, κι η προσπάθειά του αυτή φωτίζει θλιβερά την κατάσταση που επικρατούσε την εποχή εκείνη για την ελευθερία τής επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης. (Βλ. σημ. 110).

146.—Το aussi distinctement σημαίνει εδώ με την ίδια ακρίβεια.

147.—Ο Ντ. απηχεί εδώ τις ιδέες τού Φραγκίσκου Βάκωνα, που είχε δημοσιέψει το Novum Organum στα 1620.

148.—Ο πόθος να παρατείνουν τη ζωή τους απασχόλησε βέβαια τους ανθρώπους όλων τών εποχών. Όλη του τη ζωή, δουλεύοντας τη φιλοσοφία του, ο Ντ. δεν έπαψε ν' αποβλέπει και σ' έναν πρακτικό σκοπό: να εξυπηρετήσει τους ανθρώπους, ανακαλύπτοντας, για να παρατείνει τη ζωή και να θεραπεύει τις αρρώστειες τους, μέσα άγνωστα στην ιατρική τής εποχής του, για την οποία δεν είχε μεγάλη ιδέα. Σ' ένα του γράμμα στον Mersenne, τον έμπιστο φίλο του, έγραφε στα 1629: «Είμαι πολύ στενοχωρημένος για το ερυσίπελάς σου καθώς και για την αρρώστεια τού Μ.Μ. Σας παρακαλώ να συγκρατηθείτε, τουλάχιστον ώσπου να μάθω άν υπάρχει τρόπος να βρεθεί μια ιατρική που να βασίζεται σε αλάθευτες αποδείξεις—αυτό ακριβώς

ερευνώ τώρα». Ο Ντ. πίστευε πως η πρόοδος της ιατρικής απαιτούσε να βασιστεί η ιατρική στα μαθηματικά. Στην αρχή τής πραγματείας του «*Περί Σχηματισμού τού Εμβρύου*», που γράφηκε στα 1648, αλλά δημοσιεύτηκε στα 1664, γράφει: «Δεν υπάρχει πιο γόνιμη απασχόληση από το να προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε τον εαυτό μας, κι η χρησιμότητα που μπορούμε να ελπίζουμε απ᾽ αυτή τη γνωριμία δεν αφορά μονάχα την ηθική, καθώς νομίζουν πολλοί, αλλά ειδικότερα και την ιατρική. Θα μπορούσαμε νομίζω να βρούμε πολλά παραγγέλματα πολύ σίγουρα, και για να θεραπεύουμε τις αρρώστειες και για να τις προλαβαίνουμε, ως και για να καθυστερήσουμε ακόμα και την πορεία των γερατειών, αν είχαμε μελετήσει τον εαυτό μας αρκετά ώστε να γνωρίσουμε τη φύση τού σώματός μας, κι αν δεν είχαμε αποδώσει στην ψυχή λειτουργίες που εξαρτιένται αποκλειστικά απ᾽ αυτό και τη διάταξη των οργάνων του». Τις αντιλήψεις του για τον ρόλο τού σώματος σε εκδηλώσεις που είταν καθιερωμένο να θεωρούνται καθαρά ψυχικές ο Ντ. τις είχε ήδη εκθέσει δυό χρόνια πριν (1646) στο πρώτο μέρος τής πραγματείας «*Τα Πάθη τής Ψυχής*» που γράφηκε ειδικά για την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ και δημοσιεύτηκε στα 1649.

Πάντως, οι αδιάκοπες έρευνες του Ντ. στην ανατομία, κι οι επιστημονικές του θεωρίες οι σχετικές με ζητήματα φυσιολογίας, είχαν δημιουργήσει στο περιβάλλον τών θαυμαστών του τη βεβαιότητα πως ο Ντ. είχε βρεί το μυστικό για να ζήσει όσο κι οι πιο μακρόβιοι Πατριάρχες της Γραφής, ως τριακόσια χρόνια πίστευαν πιο συγκεκριμένα μερικοί. Με την εντύπωση αυτήν είχε μείνει κι η Βασίλισσα Χρηστίνα τής Σουηδίας, που φιλοξένησε τον Ντ. τους τελευταίους μήνες τής ζωής του, και που έγραψε μετά τον θάνατό του σ᾽ ένα της γράμμα στον Saumaise: «ses oracles l'ont bien trompé!..» — «πολύ τον γέλασαν οι χρησμοί του!..» Είναι πάντως αλήθεια πως ο Ντ. πίστευε αληθινά πως μια επιστημονικότερη ιατρική θα μπορούσε να παρατείνει σημαντικά τη ζωή, και συνάμα είχε την αισιοδοξία να ελπίζει πως αυτή την πρόοδο θα κατάφερνε να την πραγματοποιήσει ο ίδιος. Όταν, με το πέρασμα των χρόνων, πείστηκε πως το έργο είταν πολύ δυσκολότερο κι απαιτούσε προσπάθειες πολύ πιο μακρόχρονες απ᾽ όσο αρχικά πίστεψε, ο Ντ. έλεγε πως παρηγοριόταν για το ότι δεν κατόρθωσε να παρατείνει τη ζωή του με τη διαπίστωση πως είχε μάθει να μη φοβάται τον θάνατο. Πέθανε σε ηλικία 54 ετών περίπου στα 1650.

149.—Στον Ντ. η λέξη expérience σημαίνει κατά τις περιστάσεις π ε ί ρ α και π ε ί ρ α μ α, αλλά και ε μ π ε ι ρ ί α, και π ε ι ρ α μ α τ ι κ ή π α ρ α τ ή ρ η σ η.

150.—Στοιχεία σχετικά με τον εξωτερικό κόσμο, που αποτελούν « σπέρματα αληθειών » μέσα μας, είναι οι « μεταφυσικά βέβαιες » ιδέες μας για την έκταση, την κίνηση και την τελειότητα του Θεού. Η τελευταία αποτελεί εγγύηση για την αλήθεια των άλλων ιδεών μας (Βλ. και σημ. 86 και 105).

151.—Πρόκειται πάντα για την πραγματεία « *Περί Ανθρώπου* ». (Βλ. σημ. 119).

152.—Το ρήμα procurer διατηρεί ακόμη εδώ την παλιά σημασία τού λατινικού procurare—φροντίζω για κάτι.

153.—Βλ. σημ. 74. Ο Ντ. αναφέρεται προπάντων στη *Γεωμετρία* του, όπου δίνει τη λύση τού προβλήματος του Πάππου και προπάντων εκθέτει τις βάσεις τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, και με την οποία πιστεύει πως απέδειξε την ορθότητα της θεωρίας και της μεθόδου του.

154.—Ο Ντ., γεννημένος την 31 Μαρτίου 1596, έγραφε το καλοκαίρι τού 1636. Είχε δηλαδή κλείσει τα σαράντα.

155.—Δυό χρόνια αργότερα, (τον Φεβρουάριο 1638), ο Ντ. θα παραπονεθεί στον Mersenne πως δεν ξέρει ακόμη αρκετή ιατρική για να γιατρέψει μια θέρμη. Πιστεύει πως γνωρίζει το « ζώο εν γένει », που δεν παθαίνει θέρμες, όχι όμως και τον άνθρωπο ειδικά, που υπόκειται σ' αυτές.

156.—Ο Ντ. πίστευε πως η δημοσίεψη της δικής του φιλοσοφίας θα προκαλούσε αμέσως την κατάρρευση της Σχολαστικής, που είταν στα χρόνια του η καθιερωμένη στη διδασκαλία. Και πραγματικά ο Ντ. έδωσε το θανάσιμο χτύπημα στη Σχολαστική φιλοσοφία, που παρ' όλες τις αντιδράσεις της και την προσφυγή της στην παρέμβαση της πολιτικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας δεν είταν δυνατόν να περισωθεί πια. Μόνο που τ' αποτελέσματα δεν εκδηλώθηκαν όσο γρήγορα φανταζόταν ο Ντ.

157.—Τα ήθη που επικρατούσαν στις επιστημονικές συζητήσεις στην εποχή του Ντ. φαίνουνται αρκετά παράδοξα σήμερα. Πάντως, ο Ντ. έδειξε κάποια υπερβολική ίσως μέριμνα μην τύχει και είτε οικειοποιηθούν, είτε υποτιμήσουν οι αντίζηλοί του τις δικές του ανακαλύψεις. Έτσι, απέφευγε να δώσει λεπτομέρειες, ή έδωσε συχνά στη διατύπωση των σκέψεών του μορφή δυσνόητη, ανατρέποντας και τη σειρά τών συλλογισμών του ακόμα, ή κάνοντας θεληματικές παραλείψεις. Γενικά, δεν μπορεί να ειπωθεί πως ο Ντ. έδειξε σ' όλες επιστημονικές διαμάχες του μεγαλοψυχία ανάλογη με τη μεγαλοφυΐα του. (Βλ. και σημ. 160).

158.—Ολη η ζωή τού Ντ. δείχνει πόσο βαθειά αισθανόταν πως ζούσε σε κόσμο ξένο γι' αυτόν κι ανίκανο να τον βοηθήσει δημιουργικά στο έργο

που ήθελε να περατώσει ο ίδιος. Έτσι, τονίζει πως η μόνη βοήθεια που οι άλλοι μπορούν να δώσουν στον επιστήμονα ερευνητή είναι να τον χρηματοδοτούν και να τον αφίνουν ελεύθερο από κάθε είδους ενοχλήσεις. Είταν όμως και περήφανος. Δεν δεχόταν χρηματική βοήθεια από ιδιώτες. Υποστήριζε πως μια που εργαζόταν για το κοινό καλό, το Κράτος είχε υποχρέωση να τον ενισχύσει. Αλλά κι αυτή την ενίσχυση δεν την εκλιπάρησε ποτέ. Έζησε πάντα με τη μικρή οικογενειακή του περιουσία. Κατά το τέλος τής ζωής του, ο Βασιλιάς τής Γαλλίας, δηλαδή ουσιαστικά ο Mazarin, τού απένειμε (1648) μιαν αξιόλογη σύνταξη, που πιθανότατα δεν την εισέπραξε ποτέ.

159.—Εξηγώ ένα γεγονός όταν φανερώνω τη γνωστή και παραδεγμένη αρχή—το principium—που το κάνει νοητό. Αποδείχνω, όταν προσδιορίζω το αίτιο που εξηγεί ένα γεγονός κι επιβεβαιώνω κατόπι με το γεγονός αυτό τη βασιμότητα του αιτίου που προσδιόρισα.

160.—Σ' ένα γράμμα του τού 1638 στον Debeaune, ο Ντ. γράφει: «Στη Γεωμετρία μου παρέλειψα πολλά που μπορούσαν να προστεθούν για τη διευκόλυνση της πρακτικής. Ωστόσο μπορώ να σημειώσω πως τίποτα δεν παρέλειψα απρομελέτητα, εκτός από την περίπτωση των ασυμπτώτων, την οποία ξέχασα. Είχα όμως προβλέψει πως μερικοί, που καυχιένται πως τα ξέρουν όλα, δεν θα έχαναν την ευκαιρία να πουν πως δεν έγραψα τίποτα που να μην το ξέρουν ήδη, αν είχα γίνει αρκετά νοητός γι' αυτούς, και τότε δεν θα είχα την ευχαρίστηση να δω την απρέπεια των αντιρρήσεών τους». Την ίδια εξήγηση έδωσε ο Ντ. και στον Mersenne (γράμματα τών 4 Απριλίου και 27 Μαΐου 1638), τονίζοντας πως «αν δεν είταν ο Roberval κι οι όμοιοί του» θα είχε κάνει τη *Γεωμετρία* του πολύ πιο ευκολονόητη. Ο Roberval (1602 - 1676) είταν ένας Γάλλος μαθηματικός δεύτερης σειράς, αντίπαλος του Ντ. (Βλ. και σημ. 157).

161.—Πρόκειται για μια νέα μέθοδο κατασκευής φακών με υπερβολικές — κατά τη μαθηματική σημασία—επιφάνειες. Ο καθιερωμένος τύπος φακών είταν με σφαιρική επιφάνεια. Θυμίζουμε πως η ανακάλυψη τών τηλεσκοπίων είταν σχετικά πρόσφατη κι ο κόσμος περίμενε πάρα πολλά από τη χρησιμοποίησή τους.

162.—Ο Ντ. σκέπτεται κυρίως στην πιθανότητα να του προσφερθεί αξίωμα που θα είχε σχέση με την πολεμική τέχνη και ειδικότερα το Μηχανικό τού Στρατού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία που αναφέρεται εδώ δεν είναι πλήρης. Περιορίζεται σε μόνα τα έργα που χρησιμοποίησε ο μεταφραστής. Για πληρέστερες πληροφορίες ο ενδιαφερόμενος ας κοιτάξει την Histoire de la Philosophie, τού E. Bréhier, Tome II — La Philosophie Moderne σελ. 126 - 128.

Εξαιρετικά, πρέπει να σημειωθεί εδώ πως για τη ζωή τού Ντεκάρτ, κύρια πηγή πληροφοριών είναι το δίτομο έργο τού Adrien Baillet, La Vie Monsieur Des-Çartes, που δημοσιεύτηκε στο Παρίσι στα 1691. Από το έργο αυτό έχουν αντλήσει, απευθείας ή έμμεσα, όλοι οι μεταγενέστεροι βιογράφοι, συμπληρώνοντας με στοιχεία από νέα τμήματα αλληλογραφίας ή αρχείων που ανακαλύφτηκαν μετά τον Baillet.

Ειδικά για την ελληνική βιβλιογραφία, θα είταν για την ιστορία τών φιλοσοφικών μας σπουδών μια χρήσιμη εργασία να μελετηθεί από πότε και σε ποιούς παλαιότερους Έλληνες συγγραφείς αναφέρεται ο Καρτέσιος. Η αναδρομή στις Βιβλιογραφίες τών Legrand, Βρετού - Παπαδοπούλου και τους δυό πρώτους τόμους τής Βιβλιογραφίας τών Γκίνη - Μέξα, μοιάζει να επιτρέπει το συμπέρασμα ότι δεν έχει δημοσιευτεί τίποτα ειδικά για τον Καρτέσιο. Αλλά είναι πιθανότατο πως ο Καρτέσιος αναφέρεται παρεμπιπτόντως σε παλιά ελληνικά συγγράμματα του 18ου και 19ου αι. Ειδικότερα για τις ελληνικές μεταφράσεις τού «Λόγου περί της Μεθόδου» παραπέμπουμε σε όσα αναφέρουνται διεξοδικά στην Εισαγωγή μας, § 4. Γενικά, δεν μπορεί να ειπωθεί πως, στις διάφορες παλαιότερες και νεότερες Ιστορίες τής Φιλοσοφίας, αρχίζοντας από τού Ν. Κοτζιά ως στου Ν. Λούβαρη, και τις «Εισαγωγές στη Φιλοσοφία» — που είναι ίσως άριστες κατά τα άλλα — μπορεί να βρεί κανείς τεκμήρια σοβαρής, από πρώτο χέρι, μελέτης τού Καρτεσίου. Η καλύτερη απ' όσες συμβουλευτήκαμε είναι κατά η γνώμη μας η Ιστορία τού Β. Αντωνιάδη.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΡΓΑ:

Β. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ *Ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, Τόμος Γ': *Η Νεωτέρα Φιλοσοφία* — Κων/πολις 1930.

Θ. ΒΟΡΕΑ *Ἀκαδημαϊκά: Α'. Λογική* 1932, *Β'. Ψυχολογία* 1933. *Γ'. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν*, 1935 — Ἀθῆναι.

Δ. ΓΛΗΝΟΥ Ἄρθρο *Καρτέσιος*, στο «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν» τοῦ Ἐλευθερουδάκη. Τ. 7, σελ. 345-6.

Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ *Εἰσαγωγὴ στὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1933.

Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*, Τόμος Α'. Ἀθήνα 1942.

Ε. ΛΑΜΠΡΙΔΗ Ἄρθρο *Καρτέσιος* στὴ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Τόμος ΙΓ' σελ. 911 - 914.

ΓΙΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ *Ἱστορικὸς Ὑλισμὸς καὶ Σπινοζικὴ Μεταφυσική*, Περιοδ. «ΙΔΕΑ» ἔτος 1933.

Στο *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, ἔτη 1929 - 1940, υπάρχει μόνο ένα σύντομο κριτικό σημείωμα του Π. Κανελλοπούλου για το βιβλίο τού Jaspers «Descartes und die Philosophie».

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΕΡΓΑ:

DESCARTES *Oeuvres* publiées par CH. ADAM et P. TANNERY, 13 volumes, Paris 1897-1913.

DESCARTES *Oeuvres Complètes* publiées par V. Cousin, 11 Volumes, Paris 1824-1826.

ÉT. GILSON *Descartes, Discours de la Méthode,* Texte et Commentaire, 2ème Édition, J. Vrin, Paris 1930.

— *Descartes, Discours de la Méthode,* avec Introduction et Notes, J. Vrin Paris 1935.

— *Index Scolastico-Cartésien,* F. Alcan, Paris 1913.

— *La Philosophie au Moyen Age,* Payot, Paris 1947.

L. LIARD *Descartes, Discours de la Méthode,* Garnier, Paris 1942.

JOHN VEITCH *Descartes, A. Discourse on Method,* Intr. by A. D. Lindsay, Everyman's Library 570, 1912.

L. ROTH *Descartes, Discourse on Method,* Oxford at Clarendon Press, 1937.

CH. ADAM *Descartes, Sa Vie et ses Oeuvres,* vol. XII, Chez L. Serf, Paris 1910.

— *Descartes, Sa Vie, son Oeuvre,* Boivin, Paris 1937.

— *Descartes, Ses Amitiés Féminines,* Boivin, Paris 1937.

A. FOUILLÉE *Descartes,* 3ème Édition, Hachette, Paris 1919.

LABERTHONNIÈRE *Études sur Descartes,* Publ. L. Canet, J. Vrin, 2 vol. Paris 1935.

J. LAPORTE *Le Rationalisme de Descartes,* Pr. Universitaires de France, Paris 1945.

G. MILHAUD *Descartes Savant,* F. Alcan, Paris 1921.

P. VALÉRY *Descartes, (Pages Choisies et Expliquées par-),* Corréa, Paris 1946.

ALAIN *Histoire de mes Pensées,* Gallimard, Paris 1936.

— *Idées,* P. Hartmann, Paris.

J. MARITAIN *Trois Réformateurs,* Plon, Paris 1937.

L BRUNSCHVICG *Les Étapes de la Philosophie Mathématique,* Pr. Universitaires de France, Paris 1947.

EGMONT COLERUS *De Pythagore à Hilbert,* trad. de l'allemand, Flammarion, Paris 1947.

ÉM. BRÉHIER *Histoire de la Philosophie,* Tome II, *Le Dix-Septième Siècle,* F. Alcan, Paris 1929.

P. DEUSSEN *Geschichte der Philosophie,* Zweiter Band, Dritte Abteilung, Brockhaus, Leipzig 1920.

WINDEBRAND-HEIMSOETH *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie,* Mohr, Tübingen 1935.

A. LALANDE *Vocabulaire de la Philosophie,* 5ème Édition, Pr. Universitaires de France, Paris 1947.

H. CHAMBERLAIN *La Genèse du XIXe Siècle,* Ed. Française par R. GODET, 2 Volumes Brückmann, Munich 1913.

G. LANSON *Histoire de la Littérature Française,* Paris 1924.

E. FAGUET *Dix-Septième Siècle,* Boivin, Paris.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ

Οι κυρτοί *αριθμοί παραπέμπουν στα εδάφια του κειμένου—Οι* ημίμαυροι *στις αντίστοιχες σημειώσεις.*

TABLE DES MATIÈRES – ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥΤΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ„
ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ
ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
= ΤΟ ΔΕΚΕΜΒΡΗ ΤΟΥ 1948 =